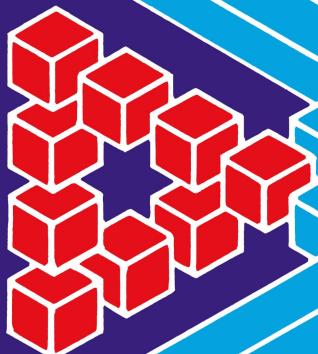

Drago Roksandić

SRPSKA
I HRVATSKA
POVIJEST
I NOVA HISTORIJA

S T V A R N O S T

**DRAGO ROKSANDIĆ / SRPSKA I HRVATSKA
POVIJEST I »NOVA HISTORIJA«**

BIBLIOTEKA MEMORIA

Urednik:

Vladimir Štokalo

Recenzenti:

Nikša Stančić

Zorica Stipetić

Drago Roksandić

SRPSKA I HRVATSKA
POVIJEST
I »NOVA HISTORIJA«

STVARNOST
Zagreb

Predgovor

Radovi koji su uvršteni u ovu zbirku nastaju u dužem, desetljetnom rasponu i sačinjavaju tek dio, stroži izbor iz veće skupine tekstova. Svima njima u korijenu je ista istraživačka inspiracija, a može ju se svesti na nastojanje da se o otvorenim pitanjima srpske i hrvatske povijesti, posebno povijesti Srba u hrvatskim zemljama, od 18. do 20. stoljeća, razmišlja »alternativno« u odnosu na tradicionalnu srpsku i hrvatsku historiografiju, u skladu s istraživačkim izazovima u obzoru evropske »nove historije«. Dakako, u skladu s vlastitom recepcijom njezinih spoznaja i mogućnosti.

Kako je »nova historija«, koja se obično izvorno dovodi u vezu s francuskom historiografskom školom oko časopisa »Annales...«, sve prije nego jednoznačna u svojoj kritici tradicionalne ili događajne historijske znanosti, s političkom historijom kao premoćnom disciplinom, tako ni njezina recepcija u ovom istraživačkom iskustvu ne može biti jednoznačno shvaćena. Ona pripada »novoj historiji« utoliko što istraživačka pitanja u navedenom području istraživanja shvaća globalnohistorijski, tj. sa sviješću da bilo koje među njima nije moguće reducirati na neki posebni svijet povjesnog iskustva, koji se razlikuje od onoga koji se oblikuje epohalno u srpskoj ili hrvatskoj per-

spektivi ili u njihovim interakcijama, prožimanjima, u najširem povjesnom smislu. Ukoliko joj je to zajedničko s matičnim »novohistorijskim« strujanjem, spoznaje koje su u njoj sažete u vezi sa srpskom i hrvatskom poviješću od 18. do 20. stoljeća uveliko su utemeljene u iskustvu međunarodne rasprave o problemu prijelaza (tranzicije) u građansko društvo, izvorno započete u britanskoj marksističkoj historiografiji i teorijski i istraživački »prevedene« u iskustvu američkih društvenih znanosti, uključivši i historiografiju.

Ona slijedi i recentnije razvojne tokove u »novoj historiji« utoliko ukoliko je otvorena prema antropološkim aspektima povjesnih zbivanja, neovisno o tome da li su u pitanju fenomeni koji pripadaju historiji ideja, historiji mentaliteta ili nekoj drugoj, manje ili više sroдnoj disciplini. Otuda i razumijevanje za događajnost u novom interpretativnom obzoru, doživljenu kao mogućnost da se odnos između čovjeka i njegova povjesnog svijeta shvati u neograničenosti istraživačkih aspekata.

Ne upuštajući se u dalja raščlanjavanja »novohistorijskih« inspiracija u radovima uvrštenim u ovoj zbirci, važno je saopćiti da je čitavu tome desetgodišnjem naporu strano bilo kakvo nastojanje da se povjesna iskustva obuhvate jednim, interpretativno superiornim teorijsko-metodološkim stajaliшtem, iako su i sama »nova historija« i ova razmišljanja u nesumnjivoj vezi s kontroverzama kroz koje »prolazi« kritička marksistička misao u suvremenoj historiografiji u nastojanju da se oslobodi svojih ideologičkih i utilitarnih opterećenja. Otuda je u ovim radovima, neovisno o tome kada nastaju, sadržano i uvjerenje da je tradicionalno

historijska teza o objektivnosti historijskoznanstvenih istraživanja relativna i shvatljiva samo u odabranom teorijsko-metodološkom obzoru. Stoga ni ove radeve ne valja shvaćati drugačije nego kao svjedočanstva o autorovim stajalištima u vrijeme kada nastaju, kao izraz individualnog istraživačkog iskustva u recepciji »nove historije«. Upravo zbog toga nijedan od uvrštenih radova nije mijenjan u odnosu na formu u kojoj je objavljen jer jedino u toj izvornosti svaki od njih i ima svoju zbiljsku vrijednost, imajući u vidu situaciju u kojoj nastaje, dakako, ne samo znanstvenu.

Izlazak iz tradicionalne historiografije u nas, čak kada se zbiva s ambicijom da se misaoni diskontinuitet istraživački što je moguće manje ostvaruje nauštrb onih dubinskih kontinuiteta koji jednu, bilo koju, nacionalnu historiografiju i čine duhovnom cjelinom, uvjek je sporan, nerijetko i konfliktan. Tradicionalne historiografije u nas, i na srpskoj i na hrvatskoj strani, kao i na mnoštvu drugih, širom Evrope, funkcioniraju kao temeljni činioci oblikovanja nacionalnih ideologija, čak i političkih ideologija. Iako i »nova historija« posredno ili neposredno ima ideologische implikacije, koje se u svojim učincima mogu podudarati s funkcijama tradicionalne historiografije, »nova historija« u ishodištu dovodi u pitanje odnos između povijesnih procesa i ideologiskih artikulacija, što tradicionalna historiografija u biti ne čini.

Kada se tome doda da ovi radovi kontinuirano nastaju u interakciji iskustava baštinjenih i u srpskoj i u hrvatskoj historiografiji, da su predmetno određeni srpsko-hrvatskim/hrvatsko-srpskim interakcijama u modernizacijskim i nacionalnointegracijskim procesima, jasno je da pojedinačno ili u cijelosti mogu biti

povod nesporazumima, nesuglasicama, čak konflikta ovakva ili onakva porijekla. Oni su to i bili, a oni to još uvijek i jesu. (Zajedno s nizom drugih oni su povod za osporavanje radnog mjesta na Katedri za istoriju naroda Jugoslavije Novog veka na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Komisija u sastavu prof. dr Vasilije Krestić, prof. dr Mihailo Vojvodić i doc. dr Radoš Ljušić zaključuje s njima u vezi 4. rujna 1989.: »Osnovna karakteristika njegovog (tj. Roksandićevog – nap. D.R.) tumačenja nacionalne prošlosti sastoji se u iracionalnom hiperkriticizmu srpske a idealizovanom prikazivanju hrvatske istorije.« Vidjeti: »Univerzitet i moralnopolitička podobnost« u **Naše teme** 3–4/1990, 516–600). Neovisno o »slučaju« o kojem je riječ, ova presuda je paradigmatična za tradicionalnohistorijski, nacionalnoideologički odnos prema bilo kakvu radu »novohistorijske« inspiracije. U sociokulturnom ambijentu, u kojem i sami stručnjaci inzistiraju na jednoznačnim, prepoznatljivim nacionalnoideologičkim konotacijama historijskoznanstvenog mišljenja i u kojem je sporan svaki iskorak iz ideologijske strukture, drugačije se ne može reagirati. Dakako, slična razvrstavanja, manje ili više otvoreno, manje ili više drastično, zbivaju se u svim nacionalnim historiografijama u jugoslavenskom prostoru i daleko izvan njegovih granica.

U tome i jeste dublji smisao »nove historije«, što ona stvara istraživačke prostore u kojima je moguće egzaktnije komparirati različite povijesne situacije i procese, oblikovati smisao za univerzalnost povijesnih tokova i svoditi nacionalne ideologije na povijesne fenomene, jedne među mnogima, dakle, svoditi ih na

predmet istraživanja umjesto da one određuju sâmo istraživanje.

Mnogi »vječni« sporovi srpske i hrvatske historio-grafije tek s dosljednjom primjenom istraživačkih mogućnosti »nove historije« dobivaju mogućnost biti istraženi na način koji neće izravno podrazumijevati procjene koliko tko s određenim spoznajama »dobiva« ili »gubi« u nacionalnoideološkim perspektivama. Stoga je »nova historija« nesumnjivo primjenjiva u istraživanjima onih povijesnih pojava i procesa u kojima se susreću, prožimaju (potpuno neovisno o tipu susretanja ili prožimanja) hrvatska i srpska povijest.

Čak i »najosjetljivija« pitanja, kao što su u ovoj zbirici stavovi u vezi s istraživanjima velikosrpskog hegemonizma i drugih nacionalizama u jugoslavenskom društvu od 1918. do 1941. godine, s takvim, znanstveno načelnim pristupom, koji ne polazi od pretpostavki o »dobrim« i »lošim« nacionalizmima, uveliko gube svoj emocionalni naboj, ideološku inspiraciju, ali znanstveno i moralno tim više obvezuju.

Takvo, »novohistorijsko« obzorje isključuje i stereotipe, ideološke, vrijednosne ili etnokarakterološke naravi, koji iznova sve više prožimaju ne samo svakodnevno mišljenje intelektualnih slojeva, već postaju i ishodišta masovnih, društvenih orijentacija s dalekosežnim posljedicama.

Izlazeći iz političke/ideološke povijesti u povijest društva, shvaćenu u svim njezinim ljudskim mogućnostima (a ne kao nekakav kvazitotalitet u kojem je sve unaprijed određeno), »nova historija« stvara prostor da se granični fenomeni hrvatske i srpske povijesti, posebno povijesti Srba u Hrvatskoj, izvorno shvaćaju u svojoj ljudskoj, antropološkoj dimenziji, pored toga

kao fenomeni koji su komparabilni i iz drugih perspektiva. Vlastiti autorov pristup, sa svim predmetnim, teorijskim i metodološkim implikacijama, moguće je rekonstruirati s obzirom na vrijeme nastanka i to ne samo unutar njega samog, nego i s obzirom na dominantne tendencije u srpskoj i hrvatskoj historiografiji. Upravo takav pristup autoru i omogućava da kontinuirano sudjeluje u iskustvima razvoja »nove historije« i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji (o drugim inspiracijama da ne govorimo).

U tome je i dublji interkulturni i multikulturni smisao istraživanja srpske i hrvatske povijesti u »novoj historiji«. Nijedna od njih njima ne gubi svoj identitet, dapače, ali svaka od njih onoj drugoj postaje prepoznatljivija, objasnijivija i razumljivija, a time i evropskija.

Izvjesno je da »nova historija« može imati i »etno-terapeutski« smisao, utoliko ukoliko je znanstveno sposobna suočiti se s bilo kojim fenomenom nacionalne baštine, ma kako kontroverzan bio, posebno iz perspektive odnosa prema drugim nacijama (a takvih slučajeva ima bezbroj u Srba i Hrvata), egzaktno ga vrednovati izvan obzorja nacionalne ideologije ili stereotipa, a da on time ništa ne gubi u cjelini povijesnog iskustva kao jedan od njegovih očitovanja.

Tome su dokaz i oni radovi u ovoj zbirci koji nastaju u vremenima uveliko različitima od današnjih, u kojima je bilo kakvo otvaranje pitanja odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj, na primjer, već u načelu zazorno bilo iz hrvatske, bilo iz srpske perspektive. Tako prvi uvršteni rad u vezi s poviješću Vojne krajine nastaje u vrijeme kada krajška historiografija **de facto** dobija legalitet u našoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti, nakon

što je godinama jedno od onih područja povijesnog iskustva koje se tretira s krajnjom obazrivošću da se ne bi slučajno otvorilo neko pitanje koje ima izravne implikacije u vezi sa shvaćanjima odnosa između Srba i Hrvata u krajiškom prostoru. U istom smislu vrijedi apostrofirati i rad o funkcijama ilirizma u procesima hrvatske i srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama, posebno iz perspektive opusa Vuka Karadžića itd.

Dakle, upravo je spoznajni i vrijednosni potencijal »nove historije« da detabuizira područja istraživanja, kakva postoje u svakoj nacionalnoj baštini (a ne samo srpskoj ili hrvatskoj), jedna od njezinih najvećih prednosti, što joj omogućava da izravnije nego tradicionalna historiografija, u svakom slučaju kreativnije, bude činilac promjene u svakoj kulturnoj situaciji.

Iz autorove perspektive, najveća je vrijednost čita-va ovog iskustva što ono nije isključivo individualno već što je oblikovano u kolektivnom, k tome intergeneracijskom iskustvu i na beogradskoj strani (ranijih godina, posebno na fakultetskom »Okruglom stolu«) i na zagrebačkoj (kasnijih godina, posebno u seriji znanstvenih rasprava o temama iz povijesti političke misli u Hrvatskoj). Njima se čitavo ovo iskustvo u svom razvoju uveliko kreće onim prostorima u kojima je potreba za inovacijskim rješenjima u suočavanjima s otvorenim povijesnim pitanjima unutrašnje, k tome imperativne naravi, a ne nešto što se nadaje vanjskim stjecajima okolnosti. Ono ne poznaje međugeneracijsko raslojavanje nego, nasuprot, unutargeneracijsko u svim poslijeratnim povjesničarskim naraštajima.

U tom smislu ono isključuje bilo kakvu »školu«, »grupu« ili bilo kakav drugi izraz kolektivne identifi-

kacije jer pripadnici raznih generacija i različitih kulturnih krugova u njemu sudjeluju na svoj, osoben način, a najmanje je izraz nekakva generacijskog identiteta jer je danas potpuno jasno da su takve identifikacije iluzorne i da su tipično obilježje autoritarnih sociokulturnih ambijenata, u kojima se generacijski identitet oblikuje potrebom homogenizacije prema ambijentu, s konstruiranjem suglasnosti o pitanjima predstvaralačke naravi.

Individualna kreativnost prepostavlja nesuglasja, dijalog o otvorenim pitanjima, u kojem u najboljem slučaju može biti zajednička kultura mišljenja, npr., u onom smislu u kojem je moguće, neovisno o svim razlikama, govoriti o »novoj historiji«. Stoga su i ovi prilozi velikim dijelom »susretne«, dijaloške naravi jer upravo kao takvi najvećma bi i trebali udovoljavati svojoj funkciji poticanja inovacijskog mišljenja u vlastitom ili i širem, stručnom iskustvu.

Upravo je s tog stajališta dio uvrštenih radova izrazito angažiran u stručnom smislu, u nastojanju da podrži alternativne pristupe otvorenim znanstvenim i sociokulturnim pitanjima u najširem, modernizacijskom i nacionalnointegracijskom smislu.

Danas, kada je potpuno neizvjesno kakva je sudbina jugoslavenstva u najneposrednijoj budućnosti, ova zbirka je isto tako izraz angažmana za kulturu komunikacije, dijaloga u jugoslavenskom prostoru koja je utemeljena u svijesti o različitosti, sve do razine individualnih iskustava, u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kao i o povjesnom imperativu njihovih suočavanja, suživljavanja, potpuno neovisno o tome kako će se (i da li će se) jugoslavenska zajednica rekonstituirati. Srpski i hrvatski povjesni prostori neizbjježno su pro-

stori prožimanja i to ne samo iz njihovih vlastitih perspektiva, nego, možda još i više, iz subkontinentalnih, kontinentalnih (tj. evropskih) perspektiva. Iluzorna je i sama pomisao da je moguća integracija jednih ili drugih u evropske procese, a da se ne kultiviraju njihovi međusobni odnosi. Odgovornost bilo kojeg srpskog ili hrvatskog povjesničara nije mala. Ona je pored toga i kontroverznija kada jedan individualni opus nastaje s ambicijom da funkcioniра interkulturno – u srpskom i hrvatskom ambijentu, podjednako, s ambicijom da bude činilac promjena, u evropskoj inspiraciji. Zbog toga je ovo i zbirka bez iluzija. Takva jedna orijentacija u nas nikada ne može biti bez previda, čak i stranputica, što, ipak, ne može biti razlog odustajanju od projekta koji je sve prije nego samo individualni.

U Zagrebu, 16/10/1990.

Drago Roksandić

I

Vojna krajina i »nova historija«

Posljednjih nekoliko godina nesumnjivo se po-većalo zanimanje za povijesnu i kulturnu baštinu Vojne krajine u Hrvatskoj. Dijele ga istraživači različitih usmjerenja, iz različitih društvenih znanosti. Dijeli ga i društvena javnost, osibito u nekadašnjem vojnokrajiškom prostoru.

Mnogostruki su i međusobno često proturječni uzroci toga povećanog zanimanja. O njima bi se moglo posebno raspravljati. Ovom prilikom takva potreba postoji u vrlo ograničenoj mjeri. Moguć je pokušaj njihove tipologizacije po kojoj bi se oni iscrpljivali u različitim odnosima historijske svijesti i historijske znanosti. Kako je znanstvena spoznaja o povijesnoj i kulturnoj baštini Vojne krajine vrlo ograničena – različiti oblici historijske svijesti o njoj su često izrazito neznanstvenog porijekla. Obično se iskazuju kao tipični romantičarski mitovi, sličnog sadržaja ali različitih nacionalnih etiketa – srpske i hrvatske.

Ovaj prilog je pledoaje za historijsko znanstveno mišljenje o povijesti Vojne krajine, da budem još određeniji, za socijalno-historijsko mišljenje o njoj.

Znanstveno-historijsko mišljenje o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj uvelike dovodi u pitanje razvojne

tokove tradicionalne hrvatske, srpske i jugoslavenske historiografije općenito. Odnos prema našoj tradicionalnoj historiografiji u tom dijalogu nikada ne bi smio biti nihilistički. Dapače, na novim pretpostavkama bi se morao u nju integrirati.

P r v o. Krajiški prostor dijeli hrvatske zemlje jedne od drugih tokom skoro cjelokupne novovjekovne povijesti. Budući da se upravna podjela mijenjala, navodim kao primjer samo stanje najdužeg trajanja. Prostirući se od Jadranskog mora do Dunava, krajiški prostor već u prvoj polovini XVIII stoljeća dijeli bansku Hrvatsku od banske Slavonije, bansku Hrvatsku od Dalmacije, da i ne spominjem »tursku« Hrvatsku. Postavlja se logično pitanje koliko je uopće moguće govoriti o hrvatskoj povijesti u integralnom smislu bez znanstvene istraženosti povijesti Vojne krajine.

Doista, hrvatska historiografija novovjekovne povijesti se usredotočuje na društvo mediteranskog tipa u Dalmaciji i na društvo provincijalne Hrvatske i Slavonije. Time je unaprijed bitno otežan svaki pokušaj sinteze.

Stanje bi se tek dijelom promijenilo umnožavanjem broja radova o povijesti Vojne krajine, ako bi se istraživalo u tradicionalnim teorijskim i metodološkim granicama. Tek kada povjesno zbivanje bude oslobođeno determinizma upravno-političkih podjela, kada ga se uzmogne »dubinski« istraživati, moći će se govoriti o »novoj historiji«. Time će se istovremeno ukinuti potreba za cjelinom posebnih historijskih spoznaja o Vojnoj krajini u Hrvatskoj. Takvo istraživanje može biti samo socijalno-historijsko. Uvјeren sam da u tom pravcu treba usmjeriti istraživanja krajiške povijesti.

Hrvatska i srpska nacionalna integracija u hrvatskim zemljama, na primjer, tek djelomično se može razumjeti bez socijalno-historijskog istraživanja krajiškog činioca. U nekoliko primjera se moram zadržati na »događajnoj« razini. Oseka »radikalnog« aneksionizma u Dalmaciji, u središnjem pitanju sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, neshvatljiva je ako se cjelovito ne istraži društvena zbilja u kojoj je prostor između Zrmanje i Kupe »vojni logor«, kako se povremeno u historijskim izvorima kaže. Ili, čak u vrijeme dok je pokret za nacionalnu integraciju u usponu, 1863. godine, u raspravama o željezničkom povezivanju Dalmacije s unutrašnjošću uopće nema riječi o pruzi koja bi Dalmaciju povezivala sa Zagrebom. Spor se svodi na sukob slavo-dalmatinskih komora u Splitu i Zadru u pitanju da li se željeznički treba povezati s Beogradom ili Osijekom.¹ Nedvojbeno je da su u pitanju razni činioci, ali među njima očigledno i tvrdnja, sasvim je svejedno da li jest ili nije izrečena, da je lakše sagraditi prugu preko područja u sastavu Osmanskog carstva nego preko Vojne krajine. Ili, prostor »Gornje krajine« je već u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića procesima hrvatske i srpske nacionalne integracije izrazito podvojen, da bi se već u osamdesetim godinama u njemu prednjačilo u politici nacionalnog ekskluzivizma na obadvije strane. Petrinja, Kostajnica i Senj su među najjačim pravaškim uporištima, a u istom prostoru su i najjača srpska uporišta, kao Glina, Korenica i Gospić. Taj obostrani ekskluzivizam se nikada neće moći objasniti na razini političke historije ili historije nacionalnih ideologija a da se ne upadne u novi ekskluzivizam, bilo jednog bilo

1) Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug*, Centar za povjesne znanosti – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1980, 202.

drugog predznaka. Tek kada se cjelovitije istraži modernizacija hrvatskog društva i privrede u drugoj polovini XIX stoljeća, kada se istraži ograničenost razvojnih mogućnosti »Gornje krajine« u istom tom vremenu, a one su bile na granici bezizlazja, moći će se objasniti kako jedan, tako i drugi ekskluzivizam. Obadva su samo na različit način reagirala na istu društvenu zbilju iz svoje regionalne perspektive. Cijeli taj prostor je bio marginalan u hrvatskoj razvojnoj politici u drugoj polovini XIX stoljeća i prije i poslije razvojačenja. Iako hipotetički sudovi u historijskoj znanosti nisu preporučljivi, mislim da ih ne treba u potpunosti isključivati. Da je proces hrvatske nacionalne integracije u drugoj polovini XIX stoljeća bio više uznapredovao, posebno u pitanju sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, »Gornja krajina« se ne bi našla u svojevrsnom razvojnem slijepom crijevu, nego bi prednjačila u razvojnem povezivanju hrvatskih zemalja. Srpsko građanstvo i srpska politika u Hrvatskoj bi nužno bili usmjereni na »konstruktivniju« ulogu u ostvarivanju svojih nacionalnih ciljeva.

D r u g o. Danas je nedvojbeno da povijest Vojne krajine u Hrvatskoj pripada kako povijesti hrvatskog, tako i povijesti srpskog naroda u Hrvatskoj. Uvijek nije bilo tako. I jedna i druga naša historiografija baštine tešku hipoteku pokušaja da se povijest Vojne krajine ekskluzivno integrira bilo u povijesti hrvatskog, bilo u povijesti srpskog naroda. Danas, ako i promakne neki takav pokušaj, doživljava ga se kao marginalnu pojavu, kao manje ili više iritantan nacionalni romantizam u nekakvu recidivnom obliku. Možda se i varam, budući da su istraživanja povijesti Vojne krajine brojem još uvijek vrlo ograničena. Da ih ima u većem broju, možda bi takva recidivnog nacionalnog romantizma bilo više jer teorijske i metodološke pretpostavke za to

postoje i u jednoj i u drugoj našoj historiografiji. Glavno izvorište budućih mogućih nesporazuma je u mnoštvu nesuglasja među našim historičarima, koja se povremeno pretvaraju u pravu zbrku u pitanjima o određenju nacija, feudalnog društva, građanskog društva, prijelaza iz jednog u drugo, načina proizvodnje, nacionalne ideologije, da ne nabrajam dalje.

U opravdanom bijegu iz doktrinarstva poslije pedesetih godina, naša novovjekovna historiografija se u pretežnom dijelu odrekla svake teorijske i metodološke refleksije. Ona se našla u stanju koje je besprimerno kako na evropskom Zapadu tako i Istoku. Umjesto da se znanstveno istražuju procesi nacionalnih integracija južnoslavenskih naroda u njihovim povijesnim međudnosima, historija se (ne)voljno zapliće u bezizlazjima, kao što je rasprava o etnogenезама, koja nas neinteligentno i do iznemoglosti iscrpljuje, a upravo je matematički precizno jasno da nas u suvremenim jugoslavenskim uvjetima takve rasprave vode u nacionalizam ili rasizam.

Dakako, istraživanja nacionalne integracije nema bez istraživanja prijelaza iz feudalnog u građansko društvo, promjena u načinu proizvodnje, ideologiji, kulturi, politici. Vrlo dobro nam je poznato da su to istraživanja koja u suvremenoj evropskoj historiografiji već poodavno nisu u isključivoj vlasti njezina marksističkog usmjerenja.

Pitanje srpske i hrvatske nacionalne integracije u Vojnoj krajini je izuzetno teško istraživati, naročito na razini o kojoj je ovdje riječ. Budući da je povijest Vojne krajine zajednička povijest, znanstveno treba biti vrlo jasan u određenju što je zajedničko, a što je posebno, ako se hoće izbjegći nove mitologizacije.

Zajedništvo u Vojnoj krajini je u biti dvostrano određeno. Prvo, ustanova Vojne krajine, neovisno o

svim razlikama u njezinu uređenju u različitim povijesnim razdobljima, osigurava u dugom trajanju institucionalno povjesno zajedništvo. Drugo, nesravnjivo važnije je zajedništvo krajiškog društva, koje neovisno o svojoj narodnoj i vjeroispovjednoj podjeli, u osnovi sačinjava homogeno, vrlo slabo raslojeno patrijarhalno društvo »dinarskog« tipa. (Upotrebljavam pojam »dinarsko« u nedostatku boljeg, prikladnijeg.) Zajedništvo tog društva se repreducira vrlo usporenim promjenama u načinu proizvodnje, ali i u najvećem djelu superstrukture.

Primjera ima uistinu mnogo. Ponovo ću navesti jedan na »događajnoj« razini, koji se inače često spominje. Potešcice krajišnika Varaždinskog generalata, pobunjenih 1755. godine, odličan su primjer krajiškog jednodušlja, neovisno o narodnosti i vjeri, koje se potvrđuje čak i u solidarnom izjašnjavanju protiv grkokatoličanstva, odnosno protiv politike crkvene unije.

Nacionalne integracije u krajiškom prostoru u Hrvatskoj uopće se ne može shvatiti ako se ne istražuju međusobni utjecaji ta dva procesa, kako u krajiškim granicama, tako i izvan njih. Oni se međusobno prožimaju, međusobno poticajno djeluju, na različite načine u različitim vremenima, ali i međusobno potiču, isključuju. Kako jedna tako i druga nacionalna integracija nije linearan proces, nego vrlo proturječan, sa velikim razvojnim amplitudama.

Naša tradicionalna historiografija vrlo se malo bavila svim navedenim pitanjima. Dapače, s punom odgovornošću se može reći da izgleda kao da se znatnim svojim dijelom trudila da o njima ništa ne zna, kao da u principu isključuje bilo kakvo srpsko-hrvatsko zajedništvo.

Činjenica je da je tradicionalna etnocentrička historiografija ustrajala u svojoj inerciji isključivog istraživanja vlastite nacionalne povijesti, baveći se odnosima ova dva naša naroda skoro isključivo u slučajevima sporova i sukoba, dakako, na navijački način, za »svoju« stranu, a zanemarujući ono što je srpskoj i hrvatskoj povijesti zajedničko, a time nužno previđajući da je u cijelim historijskim razdobljima ono što je zajedničko bitno određivalo posebno.

U tom smislu je vrlo poučan primjer ilirskog pokreta. I u srpskoj i u hrvatskoj historiografiji već nekoliko desetljeća podjednako se smatra da je Ilija Mamuzić svojom studijom *Ilirizam i Srbi* objasnio srpsko odbijanje ilirskog pokreta.

Tvrdim da je Mamuzićev istraživanje historiografski prevladano jer on istražuje odnos ilirizma i Srba na literarnoj razini, što je neprihvatljivo budući da se radi o dva nacionalna integraciona pokreta. Po red toga, budući da se njegovo istraživanje prvenstveno ograničava na ugarske Srbe, ono se s vrlo velikom sumnjom mora uzimati u obzir kada se radi o hrvatskim i slavonskim Srbima.

Baš zato mi je bilo vrlo drago čuti Jaroslava Šida ka na simpoziju o Vojnoj krajini koncem 1981. godine: »Ideje preporodnog pokreta naišle su uopće na dobar prijem među krajiškom inteligencijom, poglavito oficirima. Iako i danas smatram ispravnom moju konstataciju da je ilirizam »zahvaljujući umnogome svom imenu, našao u početku dosta jak odjek među Srbima u Vojnoj krajini«, za razliku od onih u Ugarskoj, ipak nedostaje još uvijek njezino temeljito provjeravanje. Vrlo poučna rasprava Ilije Mamuzića o »ilirizmu i Srbima« ograničila se uglavnom na pitanja odnosa

ugarskih Srba prema ilirskom pokretu do početka petog stoljeća.^{«1} Imam namjeru iscrpno istraživački se baviti odnosom hrvatskih i slavonskih Srba prema ilirskom pokretu. Moja je hipoteza da je ilirski pokret Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji, i to ne samo u Vojnoj krajini nego i u provincijalu, s djelomičnim izuzetkom Sremske županije, također jedna faza nacionalne integracije, isto kao i Hrvatima, s tim što smatram da početak procesa srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama treba tražiti u promjenama otvorenim sa I. srpskim ustankom.

Poći će, dakle, od hipoteze da se procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije međusobno prožimaju i u Hrvatskoj i Slavoniji u ovo vrijeme, a ne samo nešto kasnije u Dalmaciji, kao što je već općenito prihvaćeno u historiografiji.

Ohrabrenje u tom smislu za mene znače i slični zaključci koje je već iznio Slavko Gavrilović u *Istorijski srpskog naroda*.²

Moje očigledno naglašavanje zajedništva u krajiškoj povijesti nema nikakvo mistično značenje jer sam i te kako svjestan brojnih društvenih proturječja u dugotrajnoj krajiškoj povijesti.

1) Jaroslav Šidak, Rezervoar oružane moći. O značenju Vojne krajine u hrvatskoj povijesti, OKO, 21/1-4/2, 1982, 9.

2) Slavko Gavrilović, Srbi u Habsburškoj monarhiji od kraja XVIII do sredine XIX veka, u: *Istorijski srpskog naroda* V-2, Beograd, 1981. Navodim jedan ulomak: »Srbi su imali izuzetno značajnu ulogu i u Hrvatskom saboru tokom njegovog zasedanja u junu i julu 1848. Njihovi predstavnici su tada prvi put u velikom broju ušli u Sabor; bilo ih je tačno polovina (52 od 104 prisutnih), isključivo iz redova trgovaca, inteligencije i graničara, što je bilo znatno više od procenta srpskog življa u okviru celokupnog stanovništva u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu. Neki od Srba poslanika bili su i veoma aktivni u Saboru, a neki od njih kao Mojsije Georgijević, Petar Matić i Dimitrije Oreli zauzimali su najliberalnije i najradikalnije stavove tokom saborske rasprave...« (101).

S tim u vezi potrebno je raščlaniti načelno prihvataljivu tvrdnju da su Krajišnici razvojno dijelili iste razvojne uvjete. Dakako, istovetnost uvjeta je relativan pojam, budući da su u nekim vidovima oni jedinstveni za cijelu Vojnu krajinu, a u nekim drugim o njima može biti riječi samo u regionalnim ili čak lokalnim granicama unutar same Vojne krajine, dakako, uvijek u određenom vremenskom razdoblju. Ipak, ta istovetnost ne onemogućava razlike u povijesnom razvoju Srba i Hrvata u Vojnoj krajini. Navest će jedan značajan primjer. U vrijeme razvojačenja Vojne krajine u Hrvatskoj Srbi su bili nešto manje od polovine njezina stanvništva. Ipak, tolika masa srpskog stanovništva nije uspjela kroz dva ili čak tri stoljeća svoga bivstvovanja u krajiškom prostoru stvoriti nijedan komunitet, nijedno trgoviste, nijedno štapsko mjesto (Petrovaradinska regimenta je vrlo specifičan izuzetak) u kojem bi srpsko stanovništvo bilo u većini. To se nije zbilo čak ni u regimentama sa velikom većinom srpskog stanovništva, kao što su lička ili banske regimente. Zašto? O tome nema ni blizu cjelovita povijesnog objašnjenja. Dakle, nedvojbeno je da isti društveni uvjeti nemaju iste razvojne posljedice za narode koji ih dijele.

Pitanje se još više usložava kada se zna da inače ograničeno društveno raslojavanje u Vojnoj krajini nije imalo bitnije različite razmjere u Hrvata i Srba.

T r e Ć e. Već sam naglasio da povijest Vojne krajine u biti nije moguće istraživati metodama tradicionalne »događajne« historijske znanosti, osobito ne sa metodama koje je ona u nas razvila, baveći se prvenstveno političko-historijskim pitanjima.

Krajiška historija je historija agrarnog društva, slabo diferenciranog sa stanovišta podjele rada tokom cijele njegove povijesti.

Da bi se njome bavilo, očigledno je nužno ući u niz proturječja socijalne historije u njezinu globalnom značenju, postavljajući usporedno niz teorijskih i metodoloških pitanja, koja mi se danas čini mogućim rješavati prvenstveno u marksističkom mišljenju, ne potcenjujući značenje drugih mogućih doprinosa.

Demografske promjene u Vojnoj krajini su uvelike uvjetovane migracijama, prvenstveno u razdoblju do militarizacije, ali i poslije nje. One se ne mogu svoditi pretežnim dijelom na useljavanje u Vojnu krajinu, budući da je tokom cijele krajiške povijesti bilo i iseljavanja iz Vojne krajine, što u provincijal, što izvan Habsburške monarhije. Još vrlo površno poznamo migracije unutar prostora Vojne krajine. Može se samo pretpostaviti koliko su bile važne.

Kada se ovim promjenama dodaju promjene zbog stalnih, skoro generacijski velikih gubitaka u ratovima, upravo je začuđujuća stabilnost krajiškog sistema na osnovama na kojima je utemeljen. Trebalo bi otvoriti niz pitanja, od načina proizvodnje nadalje, da bismo objasnili tu stabilnost. Na ovom mjestu bih se zadržao samo na pitanju biološke reprodukcije. Često je se objašnjava ranim ženidbama. Obično se smatra da su one baštinjene iz pretkrajiške prošlosti. Jedno objašnjenje povezuje njihovo porijeklo sa dankom u krvi u Osmanskom carstvu, s tim što su rane ženidbe kasnije prenešene na područje Vojne krajine. Mislim da je glavno izvorište običaja ranih ženidbi sama krajiška ustanova, baš zbog stalnih velikih demografskih oscilacija. Da bi se krajiški sistem reproducirao, morala se

reproducirati i određena masa stanovništva. Demografske oscilacije su se mogle ograničiti bilo novim useljavanjima bilo porastom broja članova kućne zadruge. Kako je prosječno trajanje ljudskog vijeka u krajiškom prostoru, osobito muškaraca, moralo biti znatno kraće nego, na primjer, u provincijalu, same krajiške vlasti su bile prisiljene poticati ranu ženidbu.

Doduše, posljedice su umnogome morale biti kontraproduktivne. Ženidba psihofizički nedovoljno zrelih osoba morala je imati za posljedicu smanjivanje psihofizičkih sposobnosti nasljednika, povećanje broja različitih oboljenja, a time i porast smrtnosti iz novih uzroka. Ovim pitanjem su se dosta bavile francuske vlasti u Vojnoj Hrvatskoj početkom XIX stoljeća.

Kada tvrdim da je krajiška povijest shvatljiva samo kao povijest patrijarhalnog, agrarnog društva, u kome su promjene vrlo usporene, svjestan sam opasnosti od ahistorizma koji takvo tvrđenje može uključivati. Otvoreno je pitanje kako istraživati u socijalnoj historiji usporene društvene promjene. Jedva da možemo govoriti o upotrebljivim iskustvima u tom smislu u našoj historiografskoj baštini.

Ponovo ću upotrijebiti primjer migracija budući da su bitne za razumijevanje povijesti krajiškog društva, kako u postanku, tako i u opstanku. U dosadašnjim istraživanjima prevladava uvjerenje da su one pretežno, da ne kažem daleko najvećim dijelom, »vlaške«. Vrlo su rijetka istraživanja i rasprave što to socijalno-historijski znači. Iako je kontroverzi o tome bilo, one uopće ne mogu biti smatrane razriješenima. Ostaje dojam o »jednoobraznosti« krajiške »vlaške« mase, što je jako teško prihvatiti, osobito kada se ne gubi iz vida dug vremenski raspon seoba. Znatno više

se mora istraživati »vlaška« društvena raslojenost u raznim razdobljima povijesti njihovih seoba u Vojnu kрајину, promjene u njihovu načinu proizvodnje, kulturno-ručne razlike, budući da doseljavaju iz različitih prostora u različita vremena, da su različite vjere i narodnosti. Potrebno je dalje istraživati posebne razloge njihova migriranja i različite statuse koje stječu prelaskom u Hrvatsku u različitim razdobljima, u odnosu na statuse koje su imali prije prelaska itd.

Sve je to u izravnoj vezi sa ispitivanjima društvene pokretljivosti u povijesti Vojne krajine, bez čega se ne mogu istraživati ni promjene u društvenim odnosima unutar nje, ni promjene u oblicima vlasništva. Pokretljivost je u neposrednoj vezi i sa stabilnošću krajiškog sistema. Prva polovina XVIII stoljeća je doba najvećih »vlaških« migracija, ali i najvećih krajiških buna. Jedno i drugo je sigurno u nekakvoj posrednoj vezi, ali još uvijek ni izdaleka nije dovoljno jasno u kakvoj.

Kada su već »vlaške« seobe u pitanju, poznato je da su se hrvatska i srpska historiografija njima dosta bavile u ranijim razdobljima, ali još uvijek je sporno da li se radi o *vlasima* ili *Vlasima*. U toj dosta nagašenoj etnogenetičkoj raspravi čak ni pristalice jednog istog načina pisanja nisu međusobno suglasne. Navest će najnovije primjere, koristeći citate iz rada Nade Klaić i Jaroslava Šidaka, dakle, iz »prve linije« u našoj historiografiji. Obadvoje pojam pišu sa velikim početnim slovom. N. Klaić kaže: »Budući da to vlaško stanovništvo dolazi ponajviše iz pograničnog turskog teritorija, iz pakračkog i cerničkog Sandžaka, a ne iz stare Srbije, ono se u izvorima XVII stoljeća nikad ne naziva Srbima. No, pojam će se Vlaha od tridesetih godina XVII st. opet pomalo mijenjati. Naime, s nam-

jerom da budu što jači u svojoj borbi protiv svojih zapovjednika, Vlasi zahtijevaju da se Statuta koja tada dobivaju prošire i na *Predavce i Slovine* (Hrvate), te »vlaška zajednica« uključuje otad i katoličko stanovništvo, odnosno starosjedioce.¹ J. Šidak smatra: »Ti su se došljaci obično sami služili imenom Vlaha, odnosno »vlaških sinova«, ističući na taj način ponajprije svoj društveni položaj slobodnog stočara-ratnika kakav su uživali i pod turskom vlašću. A budući da su se od starosjedilaca razlikovali, između ostalog, i po vjeri, razumljiva je i upotreba naziva »natio Valachorum« za njih u ponekom dokumentu izrazito službenog značaja. Prema tome, ime Vlah samo je sinonim etničkog imena Srbin, pa nema opravdanog razloga da se ono i danas još u ozbiljnim znanstvenim raspravama piše malenim početnim slovom.² I jedan i drugi navod se odnose na povijest Slavonske krajine u XVII stoljeću.

Pored historijsko-demografskih pitanja znatno veća pažnja budućih istraživača socijalne historije Vojne krajine trebala bi biti usredotočena na promjene u načinu proizvodnje, a s tim u vezi i na društvene promjene. Takva istraživanja usložava činjenica da se u njoj, uz sve mijene tokom četiri stoljeća njezina postojanja, u različitim odnosima isprepliću tipovi različitih društava. Da bi se ušlo u tu socijalnu dinamiku, nužno je suočiti se s nizom bitnih kontroverzi balkanske i srednjoevropske povijesti općenito. Pitanje Vojne krajine smatram u biti pitanjem »drugog kmetstva«. Ima frapantnih dokaza za tu tvrdnju na pojav-

1) Nada Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Nolit, Beograd, 1976, 140.

2) Jaroslav Šidak, isto.

noj razini. Upozorit ću samo na jedan od njih. Cijela istočna i jugoistočna Evropa u Novom vijeku su prostor najveće rasprostranjenosti »drugog kmetstva«. Istovremeno u cijelom tom prostoru, od Osmanskog carstva i Habsburške monarhije do Prusije i Rusije, u različitim oblicima su poznati krajiški sistemi. Takav analogijski niz ne može biti historijski slučajan. U tom smislu Vojna krajina u Hrvatskoj nije nikakav »genijalni izum« kao što je mislio maršal Marmont 1809–10. godine.

Uz navedene evropske okvire krajiške historije, jasno je da bismo mnogo bolje nego što je to slučaj trebali poznavati socijalnu historiju Osmanskog carstva i Habsburške monarhije. Ne jednog ili drugog, nego i jednog i drugog. U suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji je vrlo teško raspravljati o tim pitanjima zbog tradicionalnih zatvorenosti pojedinih nacionalnih historiografija u svoje »zapadne« i »istočne« kulturne krugove.

Čak ako ostanemo u granicama Habsburške monarhije ili u granicama hrvatskih zemalja Habsburške monarhije, moguće je u istom vremenu utvrditi neke analogne historijske procese. Čini mi se da su dobri primjeri procesi urbarijalne regulacije u provincijalnom prostoru Hrvatske i Slavonije i militarizacije u krajiškom prostoru Hrvatske i Slavonije. U habsburškoj apsolutističkoj politici u hrvatskim zemljama u 18. stoljeću nema nikakva linearног kontinuiteta. Cijelo 18. stoljeće je u vrlo proturječnim reformnim pokušajima, ali se uvijek iznova rješavaju ista bitna pitanja. Agrarno pitanje smatram najznačajnijim među njima. Ne smije se smetnuti s uma da deagrarizacija u to vrijeme još uvijek ima vrlo ograničen do-

mašaj u cijeloj Habsburškoj monarhiji, u hrvatskim zemljama pogotovo. Razvoj apsolutističke monarhije najvećim dijelom ovisi upravo o primjerenu rješenju agrarnog pitanja.

Kako u slučaju urbarijalne regulacije, tako i u slučaju militarizacije habsburški dvor intervenira u agrarne odnose. Pored svih brojnih, čak i bitnih razlika u jednom i drugom slučaju, postoji zajednička osnova. U prvom slučaju se reguliraju odnosi između kmeta i vlastelina, a u drugom između krajinskog zapovjednika, odnosno krajiske hijerarhije u cijelosti. I u jednom i u drugom slučaju agrarni odnosi se reguliraju u skladu sa potrebama habsburškog apsolutizma u svemu, od oblika rente nadalje.

Može se postaviti pitanje o objašnjivosti razlika ako je takva zajednička osnova. Moguć je i dosta razložan odgovor.

U XVI i XVII stoljeću, sve do sloma zrinsko-frankopanske urote, habsburški dvor vlada hrvatskim zemljama u smislu politike ograničene mogućnostima personalne unije. Stanje se počinje ubrzanje mijenjati poslije sloma urote, a naročito poslije Karlovačkog mira (1699). Koliko god je tokom XVI i XVII stoljeća personalna unija pod Habsburzima bila nužna zbog obrambenih razloga, poslije Karlovačkog mira Habsburška monarhija postaje još nužnija zbog izrazito unutrašnjih razloga. Ulaskom najvećeg dijela panonskog prostora u granice Habsburške monarhije nametnulo se pitanje (dis)kontinuiteta u vlasničkim i društvenim odnosima, naročito u onim prostranim dijelovima toga prostora, pretežno pograničnim, koji su bili preplavljeni stanovništvom iz unutrašnjosti Balkanskog poluotoka. To stanovništvo je često živjelo u

pretfeudalnim društvenim odnosima u Osmanskom carstvu i nije se ni moglo ni htjelo pokmetiti po »klasičnom« obrascu bilo hrvatskog bilo ugarskog plemstva. Integriranje u sistem srednjoevropskog feudalnog društva moralo je biti ostvareno nekim sistemom »po-vlastica«, kojima je garant mogla biti samo jaka središnja vlast, odnosno habsburški dvor.

U krajiskoj povijesti tokom XVIII stoljeća, posebno u njegovojo prvoj polovini, spojila su se dva historijska procesa. Jedan od njih je (re)feudalizacija doseđenog stanovništva, a drugi je »drugo kmetstvo«, koje se razvija iz historijskih proturječja imanentnih razvoju feudalnog društva u zemljama pod habsburškom vlašću. Ovakvo razlikovanje pojmove »refeudalizacije« i »drugo kmetstvo« nije uobičajeno, a vjerojatno ni opravданo. Pitanje, nema sumnje, mora biti temeljito raspravljen.

Vojni razlozi su u dužem vremenskom trajanju sekundarni uzrok militarizacije, odnosno brojni habsburški ratovi poslije Karlovačkog mira samo su je pospešili. Ne treba zaboraviti da Dvor vrlo često popušta pritiscima hrvatskih i ugarskih staleža, makar samo načelno. Militarizacija je suštinski provedena tokom austrijskog naslijednog rata (1741–1748), onda kada je Monarhija bila najugroženija, kada je njezina sudbina visila o koncu. Ta sudbinska vezanost kao da je ostala konstantom.

Istraživanjem raznih vidova militarizacije može se zaključiti da je ona tipični habsburški kompromis. Ovaj put kompromis je ostvaren prvenstveno između Dvora i krajiske mase, prividno na račun hrvatskog i ugarskog plemstva.

Postavlja se pitanje zašto hrvatsko i ugarsko plemstvo niti početkom XVII niti početkom XVIII stoljeća nije bilo samostalno sposobno sporazumjeti se sa balkanskim doseljenicima. Ne smijemo izgubiti izvida da je takvog sporazumijevanja bilo (»privatni vlasti«). Pitanje je dosta često raspravljanu, ali još uvijek nema zaključaka koje bismo mogli smatrati konačnjima. Ipak nije dovoljno reći da vlastelinstva, županije ili staleži u Hrvatskoj i Slavoniji nisu posjedovali takvu vanekonomsku prinudu da bi proces (re)feudalizacije mogli okončati. Potrebna su dalja istraživanja.

Odgovor sasvim sigurno mora biti »dubinski«, sežeći do razlika na razini tipa društva.

Za razumijevanje povijesti Vojne krajine bitno je imati u vidu da se ona razvija pretežnim dijelom u prostoru koji je u stoljetnom ili skoro dvostoljetnom kontinuitetu bio u sastavu Osmanskog carstva i da (re)feudalizacija poslije prisajedinjenja Habsburškoj monarhiji uključuje neke oblike društvenog vlasništva i društvenih odnosa koji su tipični za istočne despocije.

Društvene strukture dugog trajanja koje Turci za-tiču u vrijeme svog osvajanja, koje neznatno modificiraju, koje »preživljavaju« doba osmanske vlasti, također su vrlo važne za razumijevanje razvoja krajiškog društva. Dakle, neovisno o tome da li se radi o srpskom ili hrvatskom stanovništvu u krajiškom prostoru, ono je najvećim svojim dijelom doseljeničko iz prostora koji su se u razvojnom smislu manje ili više razlikovali od hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću. Nužno se postavljalo pitanje mogućnosti koegzistencije različitih tipova društava. Činjenica je da hrvatsko feudalno društvo nije imalo moći samostalno (re)feudalizirati novooslobođena područja. Dapače,

čak su i austrijske krajiške vlasti u više navrata jedva nalazile dovoljno snage da umire uzbunjeni krajiški prostor. Buna 1755. godine, u kojoj učestvuju krajišniči i kmetovi, skoro je dovela na rub sloma tradicionalno hrvatsko društvo i uveliko olakšala prodor potonjeg apsolutizma.

Č e t v r t o. Ćelija krajiškog društva je nesumnjivo kućna zadruga, i dok ne bude većih pomaka u znanstvenom historijskom istraživanju kućne zadruge, sigurno neće biti većih pomaka u poznavanju krajiške povijesti. Kućna zadruga, na žalost, u našim društvenim znanostima izgleda da ima svojevrstan romantičarski aureol kao tipična južnoslavenska tvorba. Ima mnogo napisa, ali i razmjerno mnogo neznanstvenih nanosa u njima.

Vrlo je mnogo pitanja i pojmove s njom u vezi koje tek treba razjasniti. Na ovom mjestu ću se zadržati samo na jednom od njih, doduše, dosta važnom. Radi se o raspadanju kućnih zadruga u Vojnoj krajini. Sa isprikom zbog mogu ograničenog uvida u bibliografiju radova o tom pitanju, mogu ustvrditi da nije postavljeno pitanje zašto se kućnu zadrugu prvi put štiti krajiškim zakonodavstvom tek sredinom XVIII stoljeća, u vrijeme militarizacije. Mišljenja sam da je to vrlo važno pitanje jer navodi na zaključak da se u promijenjenim društvenim i privrednim razvojnim okolnostima kućna zadruga našla ugrožena. Koliko je u pitanju bilo prodiranje robno-novčanih odnosa, a koliko su drugi uzroci, još uvijek bi bilo vrlo teško reći.

Bitno je da habsburška apsolutistička politika počinje štititi i po određenim obrascima konzervirati kućnu zadrugu onda kada nje počinje nestajati u krajiškom agrarnom društву. Da bi Vojna krajina opsto-

jala, ona je morala biti agrarna zajednica. To znači da se absolutističkom politikom ograničava srpski i hrvatski društveni razvoj u Vojnoj krajini u isto vrijeme kada je on počeo bivati sve ubrzaniji u provincijalnim dijelovima Hrvatske i Slavonije, odnosno Habsburške monarhije u cijelosti. To je imalo dalekosežne historijske posljedice.

U svakom slučaju raspadanje kućnih zadruga u Vojnoj krajini trebalo bi početi ranije istraživati, a ne tek u XIX stoljeću. Tu zabludu smo vjerojatno baštinali iz prvih radova o tom pitanju koje se počinje štampati sredinom XIX stoljeća. Kako takvih radova u XVIII stoljeću jednostavno nije bilo, kao da se zaključilo, uz posvemašnu neistraženost arhivske građe, da nije bilo ni »krize« kućne zadruge u XVIII stoljeću.

»Kriza« kućne zadruge se može istraživati i u jednoj drugoj perspektivi. To je perspektiva postupnog sužavanja krajiških samouprava kakve su bile uobičajene u XVII stoljeću i koje su najsadržajnije u »Statuta Valachorum« iz 1630. godine. Taj tip samouprava, odnosno povlastica, osiguravao je krajišnicima brojne ovlasti koje su daleko prelazile granicu kućne zadruge, koja je u njima, uostalom, sporedno pitanje, postupno nestaje sve dok nije bio ukinut militarizacijom. Sve ranije samouprave su sužene na samu kućnu zadrugu, koja je bila u potpunosti zaštićena od propadanja. U tom smislu je bila zaštićena čak i od svojih vlastitih članova. Dakako da je takva kućna zadruga prije ili kasnije morala postati anakronizam koji teško opterećuje ljudsku svakodnevnicu i koji onemogüćava društveni razvoj. Koliko je pak društveni razvoj ograničavan pokazuje i uvid u strukturu regimente koja ne samo da ima upravne oficire sa vrlo širokim

ovlastima koje im omogućavaju da se mijesaju u manje ili više sva pitanja opstanka pojedinih kućnih zadruga, nego i poseban sloj »Extra-Personnel«, koji obuhvaća vrlo raznorodna zanimanja poput prosvjetnih, zdravstvenih, privrednih, obavještajnih itd. Čak su i babice u njegovu sastavu. Ono što se u provincijalnim uvjetima razvijalo društvenom podjelom rada, kao činilac promjene društvenih odnosa, u Vojnoj krajini se razvija unutar krajiškog sistema kao činilac njegove konzervacije.

* * *

Smisao ovih esejističkih marginalija je u htijenju da potaknu dalju raspravu o povijesti Vojne krajine. Kao što je Vojna krajina nekoć bila na rubu evropskog povijesnog zbivanja (»antemurale Christianitatis«), tako je i njezina povijesna i kulturna baština još uvijek, cijelo stoljeće od sjedinjenja sa civilnom Hrvatskom i Slavonijom, na rubu naše historiografije, i ne samo nje. Smatram vrlo značajnim što smo takvo stanje počeli mijenjati, utječući i na druge razvojne toke naše historiografije.

/Članak je objavljen u bloku »Historiografija i Vojna krajina«, Naše teme, 1982, 26 /11/, 1917 – 1926/

II

Vojna krajina i »nova historija«

**Povodom Zbornika »Vojna krajina.
Povijesni pregled – historiografija –
rasprave« (Zagreb 1984)**

Od 23. do 25. novembra 1981. godine u Zagrebu je održan »Međunarodni znanstveni skup u povodu 100. obljetnice sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom«. Organizirali su ga Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu i Savez povijesnih društava Hrvatske. Bez straha da ćemo pretjerati, skup možemo smatrati prijelomnim događajem u razvoju »krajiške« historiografije u Jugoslaviji. Njegov poticajni učinak je više nego uočljiv.

Već u 1984. godini, pored spomenutoga zbornika, objavljene su još tri monografije u vezi s poviješću Vojne krajine.¹ Dakako, bibliografija radova se ne

1) Riječ je o djelima Slavka Gavrilovića »Mitrovica. Trgovište u Sremu XVIII i XIX veku /1716–1848/«, Dušana M. Berića »Slavonska vojna granica u revoluciji 1848–1849« i Vojina S. Dabića »Banska krajina /1688–1751/. Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uređenja u Baniji«. Potonja dva djela su magistarski radovi.

ograničava samo na njih.¹ Važno je zabilježiti održavanje i nekih naučnih skupova na kojima je u većoj ili manjoj mjeri rasprava bila usredotočena na »krajiška« pitanja.

Ipak, stvaranje Međuakademiskog odbora za historiju vojnih krajina u jugoslovenskim zemljama u novom veku 19. aprila 1983. godine, prijedlog Srpske akademije nauka i umetnosti, kao i stvaranje odgovarajućih komisija u svim akademijama u zemlji, s izuzetkom makedonske, nužno mora biti izdvojeno u kronologiji događaja zbog svoje moguće dalekosežnosti. Ne treba previdjeti ni ostvarene učinke.² U tome je nezaobilazan veliki osobni udio akademika Vase Čubrilovića, predsjednika Međuakademiskog odbora.

-
- 1) U vrijeme održavanja znanstvenog skupa o Vojnoj krajini, dakle 1981. godine, promovirana je knjiga Mirka Valentića *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*, nastala skraćivanjem doktorske teze pod istim naslovom. O knjizi je u toku polemika. Vidjeti: Vasilije Krestić, »Neprihvatljive ocjene o Srbima Vojne krajine« i Mirko Valentić, »Odgovor na 'kritiku' Vasilija Krestića«, *Casopis za suvremenu povijest* 3/1983/119–135 i 137–168, kao i Vasilije Krestić, »Neprihvatljive ocjene o Srbima Vojne krajine ili nemoć odbrane 'izvornog znanstvenog članka'«, *Istorijski glasnik* 1–2/1984/129–162. Vasilije Krestić je u knjizi *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja 1860–1873. Studije i članci* /Beograd 1983/ objavio na str. 213–263 studiju »Vojna granica u nacionalnooslobodilačkim planovima Srba i Hrvata /1860–1873/«.
 - Magistrski rad Drage Roksandića »Bune u Senju i Primorskoj krajini /1719–1722/« je objavljen u *Radovima Instituta za hrvatsku povijest* 15/1982/33–106.
 - Magistrski rad Nenada Moačanina »Upravna podjela i stanovništvo Požeškog sandžaka«, obranjen u Zagrebu 1982. godine, važan je diplom za povijest turskoga krajiškog uredenja u Slavoniji. Pregled ovim nije iscrpljen.
 - 2) U 1984. godini Međuakademski odbor je organizirao savjetovanje »Izvori i literatura za historiju vojnih krajina u jugoslovenskim zemljama u novom veku«. U toku je priprema zbornika za štampu. U toku su pripreme znanstvenog skupa »Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u Novom veku do Karlovačkog mira 1699. godine«. Skup će biti održan u Beogradu na proljeće 1986. godine.

U oskudnoj »krajiškoj« historiografiji u nas još su oskudniji radovi kojima se na bilo koji način dovode u međusobnu vezu različita krajiška povijesna iskustva u jugoslavenskom prostoru u novom vijeku, tačnije, nakon početka turskog prodora u drugoj polovini XIV stoljeća. Usporednim istraživanjem s v i h krajina u jugoslavenskom prostoru u novom vijeku izravno se onemogućava, ili bar svodi na bitno manju mjeru mogućnosti reprodukcije pseudoromantičarskih mitova u bilo kojoj nacionalnoj historiografiji pojedinačno na podlozi različitih krajiških povijesnih iskustava, posebno na podlozi njihove »graničarske« ideologije.

Dakako, o dalekosežnosti prevladavanja mitova o granicama u jugoslavenskom prostoru u novom vijeku načelna rasprava više nije potrebna. Usporedno istraživanje vojnih krajina u jugoslavenskom i jugoistočno-evropskom prostoru u dugom vremenskom trajanju u neposrednoj je vezi s nizom suštinskih, još uvijek nedovoljno istraženih pitanja o feudalnim društvima u jugoslavenskom prostoru. Uspješna usporedna istraživanja će sasvim sigurno prepostaviti reinterpretacije brojnih povijesnih objašnjenja. Pitanje je u kojoj mjeri ih tek naziremo.

Usporednost istraživanja je naročito važna u hrvatskoj povijesti, jer se u hrvatskom prostoru stječu sva krajiška povijesna iskustva u različitim vremenjskim trajanjima.

Usporednost istraživanja ne doprinosi samo obogaćivanju pojedinih nacionalnih historiografija u Jugoslaviji nego i obogaćivanju jugoslavenske historiografije u njezinu organskom jedinstvu.

Nesumnjivo bi bila velika greška precijeniti skromne ostvarene domašaje u »krajiškoj« historiografiji u

proteklih nekoliko godina. Još veća greška bi bila previdjeti osigurane istraživačke mogućnosti, posebno ako se ima u vidu »dojučerašnja« posvemašnja zanemarenost »krajiških« istraživanja u jugoslavenskoj historiografiji, a da ne spominjemo njihovu opterećenost izvanznanstvenim nanosima, koja se povremeno znala pretvarati u svojevrsne nepisane »tabue«. Ostvareni pomak doista treba umjeti cijeniti.

Najveća prepreka daljem uspješnom razvoju »krajiške« historiografije je pomanjanje istraživača, a posebno primjereno obrazovanih istraživača.

Samo nekoliko istraživača se prvenstveno bavi poviješću jedne od vojnih krajina. Nekoliko ih to radi povremeno u većoj (rjedel!) ili manjoj (češće!) mjeri. To je uglavnom sve.

Dakle, bitno je pitanje kako proširiti krug mladih istraživača. Budući da svaki među njima, neovisno o tome na koju se krajinu usredotočava, mora svladati određene jezike, određene pomoćne povijesne znanosti, sposobiti se za određena interdisciplinarna istraživanja, da ne nabrajam dalje, središnje je pitanje osnivanja postdiplomskog studija koji bi udovoljavao potrebama.

Kako su te potrebe nužno ograničene u jugoslavenskim razmjerima, jedino je razumno rješenje osnovati jugoslavenski interuniverzitetski postdiplomski studij. Njegova bi središta svakako trebala biti u raznim gradovima, ovisno o tome gdje je najprikladnije usredotočiti istraživanja pojedinih krajina.

Nema sumnje da ovaj prijedlog pomalo graniči sa znanstvenom fantastikom u suvremenim jugoslavenskim uvjetima. Njegova ostvarljivost bi se vjerojatno znatno povećala, ako bi ga se proširilo na prijedlog o

postdiplomskom studiju vojne i ratne povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti u novom vijeku. Doduše, tako proširen on krije neke opasnosti koje su uvek u vezi sa studijem pojedinih historijskih disciplina.

Koliko god postojala potreba za primjerenim obrazovanjem istraživača povijesti vojnih krajina, toliko ne postoji potreba za stvaranjem posebnih znanstvenoistraživačkih ustanova.

Iskustva austrijske historiografije u vezi s istraživanjem povijesti habsburške Vojne krajine u Hrvatskoj i Vojvodini su dovoljno rječit primjer o posljedicama svođenja povijesti vojnikrajiškog drustva na povijest vojnikrajiške istranovce.

Socijalno-historijska, dapače, globalno-historijska utemeljenost istraživanja povijesti vojnih krajina pretpostavlja njihovo integriranje u povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Dogovorenog međuakademiskog usmjeravanje, ukoliko i dalje bude uspješno, može u suštini zadovoljiti posebne potrebe. Isti stav vrijedi i za djelatnost pojedinih akademiskih komisija u granicama republika i pokrajina.

Buduće istraživače povijesti vojnih krajina prvenstveno bi valjalo zapošljavati u postojećim znanstvenoistraživačkim ustanovama, naročito u onima koje se nalaze u nekadašnjem krajiškom prostoru. Svaki je krajiški sistem u nas tokom novoga vijeka bio izrazito regionaliziran, što je u vezi s njihovom agrarnom prirodom. Dovoljno je spomenuti generalate i regimete u militariziranoj Vojnoj krajini, krajine u Mletačkoj Dalmaciji, kapetanije u bosanskom pašaluku! Globalno-historijska istraživanja izvorno također moraju biti regionalizirana. Može se bez puno dvoumljenja pret-

postaviti da u SR Hrvatskoj istraživači povijesti vojnih krajina, pored Zagreba, prvenstveno trebaju djelovati u Slavonskom Brodu, Bjelovaru, Sisku, Karlovcu, Senju i Zadru.

Njihova prostorna rasutost, međutim, morala bi biti u obrnutoj srazmjeri s njihovom međusobnom istraživačkom, projektnom povezanošću, jer je komparativnost bitan preduvjet uspješnosti rada čak kada su u pitanju i pojedine krajine.

Naravno, brojni su drugi vidovi kadrovske politike u istraživanjima povijesti vojnih krajina koji također nisu zanemarljivi.

P r v o. Nesporno je da se socijalno-historijska istraživanja povijesti hrvatsko-slavonske Vojne krajine prvenstveno svode na istraživanja njezina seljačkog društva. S tim u vezi su otvorena brojna pitanja metodologije istraživačkoga rada, jer nije bila dosljednije izvođena.

Doduše, iskustva nekolicine istraživača, a među njima svakako treba izdvojiti Slavka Gavrilovića, bit će i u budućnosti nezamjenljiva. U središtu njihova zanimanja su krajiške bune i pokreti. Nema sumnje da će »nonkonformističku« baštinu povijesti Vojne krajine trebati i dalje istraživati, ali isto tako nema sumnje da je mnoštvo otvorenih pitanja u vezi s poviješću seljačkog društva u njoj koja su ključ i za socijalno-historijsko objašnjenje krajiških buna i pokreta.

Posljednjih nekoliko godina je uočljiv izrazitiji pomak prema istraživanju povijesti kućnih zadruga u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini. Uvjeren sam da je više nego opravдан, jer se s visokim stupnjem pouzdanosti može ustvrditi da je povijest Vojne krajine nerazlučiva od povijesti kućnih zadruga u njoj.

Međutim, stjecajem nekoliko okolnosti na kojima se nije nužno posebno zadržavati, izrazita većina postojećih istraživanja je usredotočena na povijest kućnih zadruga poslije militarizacije, a naročito u XIX stoljeću. U to vrijeme su uočljive brojne pojave krize kućnih zadruga, odnosno njihova raspadanja.

O povijesti kućnih zadruga u Vojnoj krajini u XVI, XVII i u većem dijelu XVIII stoljeća znamo vrlo malo, a sa sigurnošću se može pretpostaviti da o pojавama krize kućnih zadruga u potonjem razdoblju ne možemo pouzdanije raspravljati ukoliko na primjeren način ne istražujemo njihovu povijest u prethodnom razdoblju. Otvorena su pitanja o usporedljivosti kućnih zadruga u različitim krajiškim uređenjima tokom novoga vijeka, a u hrvatskom prostoru se upravo nameću usporedna istraživanja kućnih zadruga u Vojnoj krajini i u Provincijalu.

Navest će dva primjera koja svjedoče o važnosti takvih istraživanja. Zadružna podjela rada, pored ostalog, pretpostavlja jasno razgraničenje »muških« i »ženskih« poslova u kućnim zadrugama. U raznim razdobljima povijesti Vojne krajine ona je bila наруšena. Obično se to dešavalo tokom dužih ratnih izbivanja većine odraslih muškaraca, ali odstupanja nikada nisu bila pretvorena u »sistem«, kao što se to dogodilo u dugom vremenskom rasponu uzastopnih ratova od 1788. do 1815. godine.

Po Hacquetovu svjedočanstvu s kraja XVIII stoljeća »sirote« Ličanke obavljaju »sve« zemljoradničke poslove. Među njima, očito po težini, izdvaja oranje »plugom bez točkova«. Demian također piše da žene u prekosavskoj Krajini u isto vrijeme rade »sve teške muške poslove«, pored toga što obavljaju u domaćin-

stvu i sve svoje »ženske« poslove. Sasvim je razumljivo da brojne kompanije i regimente u ovo doba, prema statističkim podacima, imaju manje žena nego muškaraca. Unatoč velikim ratnim gubicima muškaraca!

Prekomjerna opterećenost žena u krajiškim zadružnim gospodarstvima je utjecala na promjene u naravima, nadasve zbog snažnog potiskivanja ženske osjećajnosti, zbog čega su pored samih žena naročito trpila njihova djeca. Dakako, s tim u vezi su se mijenjali i ljudski odnosi, kako unutar, tako i izvan kućnih zadruga.

Može li se u hrvatsko-slavonskom Provincijalu istraživati slične promjene u kućnim zadrugama?

Drugi primjer je u vezi s odnosima unutar kućnih zadruga. Stupanj intervencije krajiških vlasti u odnose unutar kućnih zadruga u Vojnoj krajini poslije militarizacije se ne može uopće sravnjivati sa stupnjem intervencije vlastelinstva i županija u odnose unutar kućnih zadruga svojih podložnika.

Dapače, budući da krajiške kućne zadruge nerijetko čine osobe koje nisu u krvnom srodstvu, dinamika socijalnih odnosa u njima je znatno drugačija.

Demian upozorava da u krajiškim zadrugama koncem XVIII i početkom XIX stoljeća ima mnogo više unutrašnjih napetosti među zadružarima, mnogo više nesloga, a mnogo je slabije privređivanje na gospodarstvima nego što je to slučaj s kućnim zadrugama u Provincijalu. Dapače, kućne zadruge u Provincijalu, čak i kada su vrlo brojne, teže se dijele nego što je to slučaj u Vojnoj krajini.

Demian svjesno ili nesvjesno previđa da je »niža tačka diobe« kućnih zadruga u Vojnoj krajini svojevrstan bijeg od prekomjernih krajiških obaveza, kao i

da je »viša tačka diobe« u Provincijalu u vezi s nizom pitanja zemljjišnih odnosa.

Dakle, istraživanja kućnih zadruga u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini su nesumnjivo bitna pretpostavka istraživanja seljačkoga društva u njoj u cijelosti.

Narav sačuvanih izvora za povijest Vojne krajine omogućava utemeljenje niza kvantitativnih metoda u istraživanjima povijesti kućnih zadruga u njoj. Izgleda da izvori za povijest kućnih zadruga u Provincijalu ne omogućavaju istu razinu egzaktnosti istraživanja. Tim su važnija istraživanja u »krajiškoj« povijesti.

Dakako, nezamjenljive su i komparativne metode, kako u istraživanjima unutar krajiškoga prostora, tako i izvan njega.

D r u g o. U novim »krajiškim« istraživanjima je iznova otvoreno i »vlaško« pitanje, dakako, s neizbjegnjim etnogenetičkim nedoumicama. Izgleda da je u njemu opterećenje hrvatskih i srpskih nacionalnih mitova i ideologija najveće. Očigledno je nužno u što je moguće većoj mjeri racionalizirati dalja istraživanja da bi se što je moguće prije počelo izlaziti iz »začaranih« krugova koji već cijelo stoljeće opterećuju obje historiografije. Povremeno bismo doslovno mogli govoriti i o njihovu trovanju.

Dogovorena komparativna istraživanja povijesti vojnih krajina u jugoslavenskim zemljama u novom vijeku, ukoliko bude uspješno ostvarivana, bit će dragocjena upravo u istraživanju »vlaškog« pitanja, jer su vlasti nesumnjivo važan činilac, u različitoj mjeri, u svim krajinama u našem prostoru.

Međutim, dalji spoznajni pomaci su uveliko ovisni o novoj građi. Naročito je to važno kada je u pitanju Vojna krajina u Hrvatskoj. Istraživanje i objavljanje

izvorne građe omogućava pojmovnu analizu koja još uvijek nedostaje. Ukoliko je ima, redovno je isuviše »navijačka«. Dakako, pojmovna analiza se ne može ograničiti samo na vlaško ime. Ona mora obuhvatiti sve druge pojmove kojima se identificira etnička i socijalna pripadnost u cijelom toku postojanja hrvatsko-slavonske Vojne krajine.

Takva pojmovna analiza je nemoguća u granicama tradicionalne hrvatske i srpske historiografije. Nužno je utemeljivati nove, interdisciplinarne metode u rasponu od sociolingvistike preko socijalne psihologije do socijalne historije. Dakako, metodološka traganja se ne mogu zaustaviti u ovom trokutu!

Pitanje metoda je u najužoj vezi s pitanjem konceptualizacije istraživanja.

Teorijske rasprave u društvenim znanostima u Jugoslaviji izrazito zanemaruju prednacionalno poimanje naroda. Etnička srodnost južnoslavenskih naroda, njihova jezička povezanost, utjecaj vjerskoga činioца u fazi nacionalnih integracija (vjerojatno jači bilo gdje drugdje u Evropi) itd., sasvim sigurno otežavaju bilo koji pokušaj dosljednijega pojmovnog izvođenja. Međutim, od njega se ne može »pobjeći«, jer je nesporno postojanje i srednjovjekovnog srpskog i hrvatskog naroda, kao i postojanje srpske i hrvatske nacije u XIX i XX stoljeću.

Novovjekovni »intermezzo«, naročito u rasponu od XVI do XVIII stoljeća, najčešće je izvorište etnogenetičkih nedoumica u srpsko-hrvatskim relacijama, a to je i ključno razdoblje u »vlaškom« pitanju.

Srednjovjekovno poimanje naroda u jugoslavenskom prostoru ne može biti izvedeno bilo kakvom »redukcijom« bilo kojeg pojedinačnog shvaćanja nacije,

tj. ispuštanjem iz shvaćanja nacije svih onih činilaca koji su u vezi s građanskim, odnosno kapitalističkim društvom. Rješenje je još manje u linearnom izjednačavanju srpstva s pravoslavljem, katoličanstva s hrvatstvom i »slobodnim« raspolaganjem s muslimanstvom.

Novovjekovne promjene vjerske pripadnosti u pravoslavno-katoličko-muslimanskom trokutu nesravnjivo su brže i proturječnije nego promjene svijesti o narodnoj pripadnosti, kao što je i odnos vjere i narodnosti znatno drugačiji nego što je to slučaj tokom procesa nacionalnih integracija u XIX i XX stoljeću.

S tim u vezi je dovoljno spomenuti primjer najbogatije pisane baštine u novom vijeku, baštine baroknog slavizma katoličke provenijencije, te ispitati poimanja srpstva u njoj, bilo da se radi o narodu, jeziku ili vjeri.

Dakako, u takvu neizdiferenciranom poimanju naroda »vlaški« činilac unosi posvemašnju pometnju u istraživanja, jer su vlasti i pravoslavne i katoličke i muslimanske vjere, a u brojnim slučajevima ih se s punim pravom može dovoditi u etnogenetičkom smislu u vezu s predslavenskim stanovništvom Balkanskoga poluotoka, neovisno o tome kada su se koje skupine slavizirale. Nije mali broj istraživača u povijesti jugoslavenske historiografije kojima je u takvim nedoumica »licitiranje« u skladu s vlastitim shvaćanjem nacionalnih interesa bio najpouzdaniji metod. Uostalom, u rumunjskoj, bugarskoj, grčkoj i albanskoj historiografiji se u tom smislu u istom pitanju ništa ne zaostaje. Dapače.

U istraživanju povijesti srpskog i hrvatskog naroda u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini vrlo je važno um-

jeti razlučivati svijest naroda o vlastitoj narodnoj pri-padnosti ili o vlastitoj socijalnoj identifikaciji od identifi-kacije koja mu se nameće u skladu s interesima različitih središta moći. U istraživanjima se najčešće su-rećemo upravo s potonjom identifikacijom jer je o-njoj ostalo daleko najviše pisanih izvora.

To je dodatni razlog koji opravdava, odnosno na-meće interdisciplinarna istraživanja. Jedno je, na primjer, istraživati oblike narodne svijesti u Slavonskoj krajini u XVIII stoljeću na temelju spisa bečkoga Dvorskog ratnog vijeća, a drugo je istraživati ih na temelju izvorne narodne epike iz istoga vremenskog razdoblja. Dakako, ozbiljna istraživanja ne mogu isk-ljučiti bilo koji izvor.

U tom smislu je zanimljiv primjer »morlačkoga« pitanja u Dalmaciji u novom vijeku. Vrlo su brojni iz-vori različite provenijencije u kojima se koristi mor-lačko ime, ali čemo ga uzaludno tražiti kod Andrije Kačića Miošića, u njegovu »Razgovoru ugodnom...«. Međutim, pored slovinskoga on često upotrebljava i hrvatsko i srpsko i bugarsko ime. Da li slučajno ispušta moralačko? Uvjeren sam da to svjesno radi. Dakako, to bi valjalo i dokazati. Svaki takav pokušaj bi bio iluzoran ukoliko bi se zanemarilo socijalno-hi-storijske metode. Pitanje narodne svijesti u Vojnoj krajini u cijeloj skali socijalne stratifikacije tokom nje-zine povijesti nerazlučivo je od povijesti krajiškoga društva. To u potpunosti vrijedi i za kontroverze u vezi s »vlaškim« pitanjem.

T r e č e. Načelno vjerojatno nije potrebno doka-zivati da su historijsko-demografska istraživanja bitna pretpostavka socijalno-historijskih istraživanja povije-sti hrvatsko-slavonske Vojne krajine. Cijeli sistem voj-

nokrajiške uprave i priroda sačuvane izvorne građe, kao uostalom i njezina količina, olakšavaju razvoj historijsko-demografskih i socijalno-historijskih istraživanja, naročito za razdoblje nakon militarizacije Vojne krajine sredinom XVIII stoljeća, u razmjerima koji su jedva igdje drugdje mogući u istraživanjima novovjekovne povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Dakako, historijsko-demografska istraživanja također prepostavljaju objavljanje obimnih izvornih zbirki. Ta nezaobilazna obaveza »krajiške« historiografije ne bi smjela biti prepuštena bilo kakvim slučajnostima ili dobroj volji pojedinaca, nego bi morala u što je većoj mjeri biti planirana, čak i u višedesetljetnoj perspektivi.

Sačuvani fondovi za povijest hrvatsko-slavonske Vojne krajine su poznati i – neovisno o tome da li su manje ili više sređeni, odnosno potpuno nesređeni, čak i neovisno o tome koliko su istraženi – omogućavaju planiranje politike objavljanja građe. U načelu i u brojnim pojedinostima. Istraživačke mogućnosti, istraživačke sklonosti pojedinaca, kao i drugi činioci, svakako bi se morali povezivati s razvojnim imperativima »krajiške« historiografije. U protivnom se nikada neće moći izaći iz kruga tradicionalističkog, »događajnog« poimanja istraživanja povijesti hrvatsko-slavonske Vojne krajine.

Dakako, nitko nema pravo propisivati metodološke obrasce u »krajiškoj« historiografiji, kao što takva mogućnost u historiografiji u Jugoslaviji načelno mora biti isključena. Međutim, sporadično, nepovezano »događajno« istraživanje povijesti Vojne krajine u uvjetima u kojima se »krajiška« historiografija inače razvija je skoro nedopustiv luksuz. To je rasipanje sna-

ga koje, na kraju krajeva, šteti i »događajno« shvaćenu istraživanju povijesti Vojne krajine. Razvijene evropske historiografije, uostalom, svoju »događajnu« baštinu uveliko temelje na bogatim korpusima objavljene izvorne građe još u XIX stoljeću, pa i ranije, tako da je u biti smiješno bilo kome dokazivati potrebu utemeljenja korpusa izvora za povijest Vojne krajine.

Takav posao se danas više u ponečemu ne može raditi kao što se radilo u vrijeme kada historijska demografija ili niz drugih specijalnih historijskih disciplina ni izdaleka nisu bili ono što su danas u svjetskoj historiografiji. Bilo bi to također nerazumno previđati u dogovorima o prirodi i sadržaju korpusa izvorne građe za »krajišku« povijest.

U ovom prilogu je već spomenuta izrazita regionaliziranost zbivanja u povijesti hrvatsko-slavonske Vojne krajine. Ne može ju se previdjeti u uobličavanju korpusa izvirne građe za »krajišku« povijest. Naročito za razdoblje poslije militarizacije.

Regimenta i kućna zadruga su dva pola unutrašnje ravnoteže krajiškog društva. Iako je Vojna krajina jednoobrazno uređena, naročito poslije proglašenja Osnovnog krajiškog zakona iz 1807. godine, krajiško društvo se oblikuje kao cjelina nadasve u granicama regimenti – privredno, upravno, vojnički itd. Regimenter često nisu prirodne cjeline, njihove granice, naročito u Hrvatskoj krajini, uglavnom su oblikovane u skladu s vojnim razlozima. Regimentske granice također u pravilu nemaju veze s upravnom podjelom u prethodnim povjesnim razdobljima. Ipak je povijest krajiškoga društva u izvorištu povijesti regimenti.

Budući da su regimenter ujednačeno podijeljene u kompanije, izvanredne su mogućnosti za komparativ-

nu upotrebu historijsko-demografskih metoda, kao i za komparativnu upotrebu socijalno-historijskih metoda općenito.

Riječ je o nužnosti izrade niza lokalno-historijskih i regionalno-historijskih studija na što je moguće iscrpnijoj izvornoj podlozi. Riječ je nadasve o nužnosti da se istraživački smisao za »krajšku« povijest ukorijeni u sredinama u kojima se ona zbivala, naročito ukoliko raspolažu znanstvenoistraživačkom »infrastrukturom«, kao što je već naglašeno.

Čitavo stoljeće je proteklo od sjedinjenja hrvatsko-slavonske Vojne krajine s hrvatsko-slavonskim provincijalom, a da su »krajška« povjesna istraživanja u mnogome još uvijek na samom početku. Jedino što im ne nedostaje je obilna opterećenost nacionalnim ideologijama i mitovima.

Srećom, danas više nikoga nije potrebno uvjeravati u važnost istraživanja povijesti hrvatsko-slavonske Vojne krajine u historiji hrvatskoga i srpskoga naroda u Hrvatskoj općenito.

Mnogo je teže »pokrenuti« sve one društvene i znanstvenoistraživačke činioce čija je odgovornost u tim istraživanjima nesporna i koji pojedinačno mogu biti doista djelotvorni tek ako usuglase vlastiti rad.

*/Članak je objavljen u Zborniku Centra za
društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 22
(1985) 1, 343–353/.*

III

Hrvatske zemlje, francuska revolucija i napoleonski ratovi

Ako je 1790. godine u Hrvatskoj i Slavoniji dovedena u pitanje absolutistička Habsburška monarhija, tj. njezin jozefinistički sistem, kao što je prethodne 1789. godine u Francuskoj dovedena u pitanje absolutistička monarhija Louisa XVI, svaka dalja usporedba zbivanja na hrvatskoj i francuskoj strani prije upućuje na temeljne razlike nego na sličnosti.

Povijesna zbilja hrvatskoga i francuskoga društva toga doba uveliko je različita, što se odražava i u na-juočljivijim zbivanjima na jednoj i drugoj strani. Dok je u Francuskoj središnji činilac društvenih promjena 1789. godine Treći stalež, u čitavu svome rasponu od seljaštva do buržoazije, u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je to plemstvo, **natio Croatica** u staleškom smislu. Dok su građanski slojevi Trećeg staleža u Francuskoj bili u punom privrednom usponu, dijeleći središnje pozicije u svjetskom kapitalističkom sistemu, poduzetničke skupine građanstva i plemstva u Hrvatskoj i Slavoniji stjecale su najvećma u privrednim djelatnostima koje su bile u vezi sa subkontinentalnom tranzitnom trgovinom, što ni izdaleka nije stvaralo povoljne prepostavke za ubrzaniju prvobitnu akumulaciju kapitala. Dok je francuski Treći stalež, prije svega u svojim građan-

skim slojevima, ali i u znatnim dijelovima svećenstva i plemstvu, duboko bio prožet ideologijom i kulturom prosvijećenosti, kojih je i izvorište prije svega francusko, prosvijećenost je u Hrvatskoj i Slavoniji mnogo više ograničena na umne pojedince, otvorene prema evropskoj kulturi, nego što je vlasništvo širih skupina »gornjih« slojeva stanovništva.

Dok je francuski Treći stalež politički samosvjetan, dapače uvjeren u svoju samodovoljnost u vođenju **nacionalne** politike, hrvatsko plemstvo svoju političku samosvijest, utemeljenu u tradiciji hrvatskog državnog prava, izrazitije nego ikada tokom 18. stoljeća integrira s političkom samosviješću moćnijega ugarskog plemstva u trenutku kada ono u svojoj bazi postaje konstituens procesa mađarske nacionalne integracije. Doduše, učinak takve staleške integracije bio je kontroverzan jer je istovremeno i slabio i jačao proces inicijalne faze hrvatske nacionalne integracije, ali je ta činjenica manje važna u globalnoj hrvatsko-francuskoj usporedbi.

Na sličan način bilo bi moguće usporediti povijesnu zbilju hrvatskoga i francuskog društva i s drugih analitičkih stajališta, ali je dvojbeno koliko bismo time uistinu iscrpili temu o hrvatskim zemljama, francuskoj revoluciji i napoleonskim ratovima. Naime, znanstveno je ipak neprimjereno kontrastirati povijesne zbilje Zapadne, Srednje i Jugoistočne Evrope, kao što se to obično radi na kronološkim tablicama, iako takvo kontrastiranje može biti vrlo sugestivno u razumijevanju kontinentalnih procesa.

Tokovi hrvatske i francuske povijesti tokom novoga vijeka stubokom se razlikuju. Poslije stogodišnjeg rata, okončanog 1453. godine, kao i poslije vjerskih ra-

tova u Francuskoj u 16. stoljeću, sljedeća dva stoljeća, 17. i 18, neovisno o svim oscilacijama razvojnih ritmova, doba su razvojnog uspona francuskoga društva – privrednog, vojnopolitičkog i kulturnog – u kojem je država apsolutističkog monarhizma s brojnih analitičkih stajališta ključni razvojni činilac. U spektru protomodernizacijskih procesa, francuska država, ako i nije neposredno činilac napretka, posredno je stvarala kreativni prostor novim društvenim činiocima, kao što je Treći stalež, koji su revolucijom 1789. godine osigurali legitimitet za nove povijesne inicijative.

Nakon gubitka Dalmacije (1409), zatim slomova u ratovima s Turskim Carstvom na Krbavskom polju (1493) i kod Mohača (1526), kada je obuhvaćala 50.000 km, Hrvatska je pri kraju 16. stoljeća svedena na 16.800 km u nizu susljadičnih uzmaka pred turskom ekspanzijom. Uveliko potisnuti s Jadranskog mora, što je s razvojnog stajališta imalo mnoštvo negativnih učinaka, potisnuti na rub panonskog prostora, što je razvojno isto tako imalo mnoštvo negativnih učinaka, »ostaci ostataka« Hrvatske opstali su u 16. i 17. stoljeću, s novom dinastijom Habsburgovaca od 1527. godine, u biti kao krajište, sa svim neizbjježnim posljedicama takva stanja u socioekonomskom i vojnopolitičkom smislu. Otvorena prema razvojnim procesima u srednjoevropskom i južnoevropskom prostoru, sa svijeću o sebi kao »predziđu kršćanstva«, Hrvatska je u tom razdoblju u tragičnim raskoracima između onoga što hoće i onoga što može, koji su možda najuočljiviji u slomu hrvatskih velikaških rođava Zrinskih i Frankapana u otporu habsburškom dvorskem apsolutizmu (1670) i intelektualno-političkoj avanturi Juraja Križanića.

Iskustva »zlatnog vijeka« Dubrovnika, u sjeni tur-skog vrhovništva, kao i sa svoje prostorno periferijske pozicije, doista imaju poseban status u hrvatskoj povijesti ovoga doba, sve do razornog zemljotresa (1667). Nasuprot dubrovačkoj, jugoistočnoj periferiji hrvatsko-ga etničkog prostora, na istarskoj, sjeverozapadnoj pe-riferiji, nakon demografske katastrofe, koja je svoj vrhunac dosegla u 16. stoljeću, u 17. stoljeću, poslije uskočkoga rata, u toku je postupna obnova društva i privrede u upravnopolitički podijeljenoj Istri.

Demografska katastrofa, sa svim svojim neizbježnim razvojnim posljedicama, jedno je od najuočljivijih obilježja hrvatske povijesne situacije ovoga doba. Postupna demografska obnova tokom 17. stoljeća pretežnim je dijelom u vezi s razvojem krajiskog sistema u hrvatskom prostoru, a kako u njoj sudjeluje i brojni srpski živalj, najčešće u vlaškom socijalnom statusu, povijesni procesi u hrvatskom prostoru dobivaju još jednu, novu dimenziju. Etnodemografske promjene u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi tokom čitava novog vijeka, uostalom, u kojima su Hrvati i Srbi izuzetno dinamičan agens, refleks su dubljih povijesnih promjena. Njima su pojmovi »hrvatski prostor« i »srpski prostor« prožeti u vrlo širokim rasponima, a takvih, doduše manjih, prožimanja jednog i drugog prostora ima i s drugima, susjednim etničkim zajednicama. Nastavši kao posljedica, etnodemografske promjene tokom 18. i još više tokom 19. stoljeća postaju uzrok mnogim povijesnim procesima. U 18. stoljeće hrvatski prostor ulazi u stubokom promijenjenoj upravnopolitičkoj »konfiguraciji«, što je bila posljedica povijesnog uzmaka Turskoga Carstva iz Srednje Evrope, kao i pretvaranja Habsburške Monarhije u pre-

moćnu srednjoevropsku silu. Stotinjak godina kasniji pokušaj (1788–1791) da se u podjeli interesnih sfera u Jugoistočnoj Evropi s Ruskim Carstvom Habsburška Monarhija pretvoriti u premoćnu silu na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka nije uspio i sveo se na granične korekcije na kordonu Hrvatske krajine. Obzirom na proširenja mletačke vlasti u Dalmaciji tokom druge polovine 17. i prve polovine 18. stoljeća, sve do sloma Mletačke Republike 1797. godine hrvatski je prostor podijeljen između Turskog Carstva, Mletačke Republike i Habsburške Monarhije. Prema habsburškoga udjela u toj podjeli ima dvojake učinke iz hrvatske perspektive tokom 18. stoljeća. Time su stvorene pretpostavke, ali i otvoreni zbiljski, povijesni procesi, kojima se epicentar protomodernizacije hrvatskoga prostora, kao i hrvatske nacionalne protointegracije učvrstio u habsburškome dijelu hrvatskoga prostora, nadasve u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji.

Međutim, time su povijesni procesi u hrvatskom prostoru izrazito policentrički strukturirani, što će presudno utjecati na zbivanja tokom 19. stoljeća.

Hrvatski prostor u habsburškim granicama uprav-nopolitički, socioekonomski i kulturno pretrpio je brojne promjene u kojima je odnos endogenih i egzogenih činilaca iz hrvatske perspektive, uza sve oscilacije, trajno neravnopravan. Zbivajući se u sjeni kontinuiranih dvorskih napora tokom 18. stoljeća da se Habsburška Monarhija konstituira kao absolutistička monarhija, s manje ili više dosljednim utemeljenjem u ideologiji prosvjećenog absolutizma, promjene u hrvatskom prostoru u habsburškim granicama povijesno su neizbjježno bile višeznačne. Habsburška protomodernizacija »odozgo«, tj. splet terezijanskih i jozefi-

nističkih reformi, sa svim svojim kontroverzama, nije mogao izbjegći refeudalizacijske uvjetovanosti socioekonomske strukture u čitavu prostoru Habsburške Monarhije, neovisno o svim razvojnim razlikama. Reforme općenito nisu pretpostavljale slabljenje socioekonomskog statusa plemstva, nego upravo suprotno – njegovo jačanje, ali s uplivom absolutističke države u svim socioekonomskim procesima, a to znači i temeljitu preobrazbu državnopravnih odnosa unutar Habsburške Monarhije, uključujući i slabljenje tradicija ugarskog a i hrvatskoga državnog prava. Apsolutistička protomodernizacija u zbilji tradicionalnih društvenih zajednica Hrvata i Srba u krajiškom prostoru svela se na prisilnu konzervaciju temeljne socioekonomske zajednice, kućne zadruge, sa cijelim sistemom militarizacijskih reformi, kojima je Hrvatsko-slavonska vojna krajina faktično izvlaštena iz banske i saborske domene, ali i pretvorena u stalnu vojnu silu u funkciji dinastičkih potreba unutar ili izvan granica Monarhije, čija je naglašena obveza bila da se modernizira u skladu s evropskim vojnim/ratnim standardima!

Društveni slojevi u Hrvatskoj i Slavoniji koji bi bili spremni interesno se izjednačiti s tako shvaćenim projektom izgradnje absolutističke Habsburške Monarhije nužno su morali biti malobrojni. Njegova prividno jača ukorijenjenost u vojnokrajiškom prostoru ipak je prije svega posljedica uspješno izvedene represivne interiorizacije sistema militarizacije u tradicionalnim društvenim zajednicama. Seljaštvo u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, ako je i bilo činilc stabilnosti politike apsolutističke monarhije u pitanjima urbarijalne regulacije odnosa između vlastelinstva i njihovih podložnika,

nužno je bilo i činilac njezine destabilizacije u uvjetima pojačane eksploracije rada podložnika.

Građanstvo malih hrvatsko-slavonskih gradova, koje je pretežno poslovalo na lokalnom tržištu, u ce-hovskim uvjetima, najvećim svojim dijelom također je bilo u opoziciji prema politici prosvijećenog/dvorskog apsolutizma, jer se štitilo od jačanja tržišne konkuren-cije, u koju se samo u ograničenoj mjeri moglo upustiti. Jedino ona poduzetnička skupina građanstva i plemstva koja je interesno bila povezana u tranzitnoj trgovini mogla je podržavati one vidove ekonomiske (i ne samo ekonomске) politike apsolutističke monarhije koji su bili u funkciji zaštite njihovih tržišnih interesa, ali je ta skupina pretežnim svojim dijelom istovremeno prednjačila u inicijalnoj fermentaciji moderne nacio-nalne svijesti u hrvatskom prostoru, hrvatske i srpske. Upravo u toj skupini bilo je najviše razumijevanja za epohalni smisao promjena iniciranih francuskom revolu-cijom 1789. godine, iako za tim razumijevanjem redovito treba tragati ispod slojeva neizbjegnog hab-sburškog lojalizma. Poduzetnička skupina građanstva i plemstva, iako je najuočljivija u tranzitnoj trgovini, oplodjuje svoj kapital u različitim privrednim djelatno-stima, što nerijetko ima autentično endogeni smisao u protomodernizacijskim procesima u hrvatskom prostoru, čega su pripadnici te skupine redovito i svjesni. U mjeri u kojoj su toga svjesni, na tim novim prepostav-kama, oni integriraju baštinu hrvatskoga državnog prava u svoje svjetonazorno obzorje.

Takvu samosvijest izrazio je, vjerojatno bolje bilo od koga drugog među svojim suvremenicima, »Hor-vačan karlovački« Josip Šipuš u knjizi »Temelj žitne trgovine...« (Zagreb 1796), nastaloj u tradiciji onovre-

mene evropske političke ekonomije i suočavanju s hrvatskom privrednom i društvenom zbiljom. Knjiga zato i završava sljedećom mišlju:

»Slabi i siromašni orsagi uvik jačemu i bogatijemu komšiji i orsagu na volju ostavit bivadu, ktome još pokloniti se njihova dužnost kaže. Onaj za to ne mari vse, koji nizak se je odhranio, on za sebe dobra dila i ne traži, jer ga ne pozna. Ali kada ovaj tako zaboravit biva, koga najveći broj jeste, onaj, koji je tomu uzrok, imade jednako čekati dok vrime dojde, ni on se pomiluvat nebude – jerbot iz jednog sunca jednaki traki k nama doleze.«

Kada je riječ o hrvatskim kritičarima jozefinizma iz racionalističke perspektive, ukorijenjenima u tradiciji ugarskoga i hrvatskog državnog prava, ali i sa spoznajama stečenim poslije francuske revolucije 1789. godine, vrijedi izdvojiti Josipa Kereszturija, dvorskog agenta u vrijeme Josipa II. Njegovi spisi, koje je iscrpno analizirao T. Matić, svjedoče da je poslije sloma jozefinizma Kereszturi bio pristalica rješavanja otvorenih pitanja državnog razvoja politikom »društvenih ugovora«, počevši od temeljnih pitanja agrarnih odnosa u društvu. Dakako da je takvo uvjerenje prepostavljalo i sproveđenje brojnih reformi kojima nije bila strana terezijanska ili jozefinska inspiracija. Istome tom uvjerenju bila je potpuno strana politika vladarskog apsolutizma. Kako Kereszturijevi spisi nastaju u vrijeme kada je Evropa bila podijeljena u odnosu prema iskustvu francuske revolucije, iz hrvatske je perspektive vrijedno uočiti da je on u biti bio konstitucionalni monarhist, sposoban trijezno osmislići brojna francuska iskustva iz razdoblja prije sloma monarhije. Polarizacije u odnosu prema iskustvu fran-

cuske revolucije u hrvatskom prostoru u habsburškim granicama dobivaju svoj novi smisao iz hrvatske perspektive s jačanjem vladarskog apsolutizma Franje I., kome je bila potpuno strana prosvijećena inspiracija. Dio nekadašnjih jozefinaca, koji zbog svoje prosvjetiteljske inspiracije nije bio spreman prihvati vladarski apsolutizam Franje I., radikalizirao je svoja opoziciona stajališta upravo u to doba, pretežnim dijelom u vezi sa zavjerom Ignjata Martinovića u Ugarskoj, koji je bio srpskog porijekla, govorio »ilirski« jezik i uveliko djelovao upravo u hrvatskom i srpskom prostoru. Iako je u hrvatskoj historiografiji izrazito oprečan odnos prema problemu Martinovićeve zavjere, izvjesno je sudjelovanje pojedinaca iz hrvatskog prostora u njoj. U tom smislu ima dosta indicija o važnoj ulozi Josipa Kralja, inspektora podržavljenih crkvenih dobara u Hrvatskoj. U svakom slučaju, radovi koji su nastali u Martinovićevu krugu, neovisno o tome da li ih je napisao on sam ili netko od njegovih suradnika, obiluju stavovima koji su u vezi s hrvatskom i srpskom situacijom iz perspektive manje ili više kontroverznog reformizma. Vrijedi naglasiti da je uprvo u tom krugu oblikovano shvaćanje o federalizaciji Ugarske, s Ilirijom kao jednom od federalnih jedinica.

Iz hrvatske perspektive još su izvornije svjedočanstvo o toj polarizaciji dvije hrvatske kajkavske revolucionarne pjesme: »Paškvil« (1794) i »Fama volat« (1796), koje potječu iz zagrebačkog urbanog ambijenta, ali nesumnjivo reflektiraju šire ukorijenjena shvaćanja u nižim slojevima stanovništva, prije svega u civilnoj Hrvatskoj. One su izvrstan predložak za rekonstrukciju pučkih predodžbi o revolucionarnoj

Francuskoj, a posebno za analizu pojmova s kojima se te predodžbe verbalno iskazuju. Pojam »revolucija« se u njima ni ne javlja, ali je zato više drugih koji su usklaćeni s pučkim svjetonazorom i vokabularom.

Pjesma »Fama volat« vrlo je odlučan obračun s plemstvom, s rječnikom koji je vrlo blizak rječniku istovremenih francuskih pučkih pjesama. Ipak, među optužbama na račun plemstva je i jedna koja svjedoči o hrvatskom pučkom monarhizmu, kojom se tvrdi da ono (tj. plemstvo) ništa ne koristi ni kralju, ni kraljevstvu, a ni samome bogu, čime se nesumnjivo relativizira smisao stihova koji se obično navode u našoj historiografiji o društvu dobrih i loših ljudi kao socijalnom idealu (»**Grofi, popi, plemeniti / da se mogu skoreniti, / da broj ljudeh bude dvojeh, / samo dobreh i zločesteh.**«). Obje su pjesme posebno zanimljive zbog toga što sadržavaju uveliko novo poimanje vjere i Crkve u hrvatskoj povijesti. »Paškvil« posebno brani Francuze od optužbi da oni ne vjeruju u boga i da posvuda kolju pobožne kao stoku (»**Ne vjerujte, ljudi, toga, / da bi Francuz tajil Boga, / da pobožne posvud kole / kakti ovce ali vole.**«). Ugođaj obje pjesme izrazito je pobožan, ali obje sadržavaju krajnje nepomirljive stavove prema Crkvi kao feudalnom posjedniku, koji iznevjerava vrijednosti kršćanskoga humanizma.

Iako egzaktnih historiografskih istraživanja i komparacija još uvijek nema dovoljno, na temelju dosadašnjih istraživanja moguća je hipoteza da je na čitavu hrvatskom i srpskom etničkom prostoru u granicama Habsburške Monarhije socijalna konfliktnost najjača upravo u Vojnoj krajini, ali je u njoj i državna represija daleko najjača. Posebno je važno pri tom imati na umu da je krajiško društvo u to doba izrazito autore-

presivno društvo, što u uvjetima kontinuiranih ratova od 1788. godine dalje, u kojima krajišnici obično čine između trećine i četvrtine cijelokupne habsburške vojne sile, nužno uvjetuje vrlo širok spektar reakcija krajišnika prema vlastitoj socijalnoj situaciji, a time i prema predodžbi o revolucionarnoj Francuskoj.

Za razumijevanje tih reakcija posebno je važna demografska i socijalna erozija krajiškog prostora. U historiografiji o Vojnoj krajini još uvijek nisu egzaktnije istraženi ljudski gubici u ratovima od 1788. do 1815. godine, ali je poznat niz izvora, koji je nesumnjivo reprezentativan za cijelo područje, kao što je i »Peta Runjanina istorija sela Kuzmina« (u Petrovaradinskoj regimenti!), koji svjedoči na sljedeći način: »**Jošt tja-gote dosadne i požertvovanja strašna u vojni turskoj** (1788–1791. – nap. D. R.) **nisu zarastla bila, i velika šteta narodu učinjena ni popravila se nije; jošt nije narod od tereta, od veliki naprjaženja ni otidohnuo nije, a nova sa Francuzima vojna podigla se, u kojoj ot 1792 do 1801 godine više od 500 vojnika izišlo je. Črez devet polni godina u ovoj francuskoj vojski iz mesta Kuzmina skoro 200 vojnika koje izginulo, koje izumerlo je, a proći koji su doma povratili se, mnogi su izranjeni i osakaćeni na tegobu sobstvena doma živili. Mnogi domovi črez ovu dugotrajušću vojnu opustili su se: er posle 3, a iz neki domova 4 na vojni izgibši ili umerši vojnika, kojih mlade supruge bezplodne bivše, po smerti svoji muževa razudale se, a prestarijeli davne razumerli se, veliki domovi razsuli se i opustili.« Time su društvena nezadovoljstva među krajišnicima na evropskim ratištima ili u njihovim za-vičajnim prostorima bila neizbjegna. Ta su nezadovo-ljstva na razini reakcija i predodžbi o francuskoj revo-**

luciji bila izrazito polarizirana. U njima se, s jedne strane, reflektirala ideologija bezuvjetnog habsburškog podaništva, a s druge, manje jasno artikulirana spremnost na radikalne promjene vlastitog statusa, ali i regionalne geopolitičke situacije.

Dok su u većini seljačkih kontrarevolucionarnih reakcija Francuzi bezbožnici, odmetnici od zakona, kraljeubice i jakobinci, krajiška narodna pjesma »Osvojenje Majnca i Manhajma« (1795), jedna od više sačuvanih krajiških narodnih pjesama o ratovanju s armijama revolucionarne Francuske, denuncira ih kao »patriote«! Kada se ima na umu najamnički krajiški socijalni status u Habsburškoj Monarhiji, njihova autoidentifikacija u istim pjesmama kao »ćesarevaca«, onda denunciranje Francuza kao patriota dobiva mnogo dublji smisao.

Među Hrvatima i Srbima krajišnici su najbolje poznavali realnosti revolucionarne Francuske, doduše prije svega s njihove vojne strane. Kako su krajišnici u to doba obično ratovali u prvim redovima, na »Vorposten«, oni su naročito tokom primirja dolazili u izravan ljudski doticaj s Francuzima, upuštali se s njima u rasprave, koje su Francuzi u svom revolucionarnom entuzijazmu umjeli vrlo uspješno koristiti u širenju revolucionarne propagande. U to su doba razmjerno brojna, za krajišnike inače neuobičajena, pojedinačna dezertiranja iz habsburške vojske i prelazak na francusku stranu. Cenzura Dvorskoga ratnog vijeća otkrila je u to doba brojna pisma krajišnika s fronta svojim srodnicima ili prijateljima koja reflektiraju simpatije za francuska načela slobode.

Međutim, u izvorima se javlja i dosta glasina u vezi s raspoloženjima krajišnika, koje potječu od različitih

promatrača i koje je nužno uzimati u obzir s krajnjom predostrožnošću jer mnogo više kazuju o onima od kojih potječu nego o samim krajišnicima. Među takvim glasinama brojne su policijskoga porijekla, naročito nakon 1794. godine, kada se u atmosferi posve mašnjeg sumnjičenja opasnost od revolucionarnih zavjera posvuda nalazila, a naročito među nezadovoljnim vojnicima na ratištima, posebno krajišnicima.

Ipak, krajiška nezadovoljstva kako su bujala tako su i splašnjavala, jer su nedostajale temeljnije pretpostavke za njihovu osmišljeniju artikulaciju.

Evropski ratovi revolucionarne Francuske najizravnije su utjecali na promjenu povijesne situacije mletačke Istre, Dalmacije i Boke nakon sloma Mletačke Republike 1797. godine. Proglas franjevca Andrije Dorotića »narodu dalmatinskom« protiv demokratske vladavine u Veneciji kao vladavine »jakovljevaca (tj. jakobinaca – nap. D. R.) i Čifuta ili Žudija«, intoniran u obranu »katoličke vire«, sadržavao je i upozorenje dalmatinskomu stanovništvu da je poslije sloma Republike ono ponovo steklo svoju »prostnost« i da se može »priložiti« komu hoće. (J. Šidak). Dorotićev proglas je inicirao pokrete nižih slojeva stanovništva, koji su u svome biću izuzetno proturječni.

Iako je frazeologija tih pokreta bila dosljedno kontrarevolucionarna, prema suvremenim mjerilima, njihovi zahtjevi na razini konkretnosti bili su manje ili više radikalni programi promjena agrarnih odnosa. Ovaj prividni paradoks kontrarevolucionarnog iskazivanja radikalnih socioekonomskih zahteva u granicama pojedinih dalmatinskih komuna bitan je za razumijevanje proturječnih odnosa između procesa

protomodernizacije i inicijalne faze nacionalne integracije, hrvatske i srpske, u Dalmaciji.

Isti prividni paradoks uočljiv je i u pobuni seljaka-podložnika u Konavlima, u Dubrovačkoj Republici, 1799–1800. godine, koji se žale austrijskim vlastima u susjednoj Boki da su žrtve svojih plemića koji im se svete što ih nisu htjeli slijediti u njihovim »jakobinskim« težnjama.

Dalmatinsko iskustvo iz 1797. godine danas je istraživački izazov još s jednog stajališta. Istraživači zbiranja poslije sloma Mletačke Republike suglasni su da je Dorotićev proglašenje reflektirao dubinsko uvjerenje goleme većine stanovništva Dalmacije da su s padom Republike prestale podaničke obaveze Dalmacije prema Veneciji i da su Dalmatinци slobodni samostalno odlučiti kome će se podložiti. Dakle, iz dalmatinske perspektive, otpor demokratskim promjenama u Mletačkoj Republici bio je isto tako »demokratski«! Nikada ranije dalmatinski puk, Hrvati i Srbi, ne sudjeluje tako izravno u rješavanju tako važnog pitanja, ali u suštini u funkciji očuvanja tradicionalnoga sistema odnosa i vrijednosti. U tom je smislu u razvoju svijesti o narodnoj suverenosti ovo iskustvo izuzetno značajno, a svoj zbiljski povijesni smisao dobit će tek u drugoj polovini 19. stoljeća.

Doduše, svijest o državnopravnoj tradiciji Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kao i svijest o etničkom identitetu, pobudili su u dijelu gornjih slojeva društva u Dalmaciji pokret za sjedinjenjem hrvatskih zemalja. U tom su pokretu prednjačili dijelovi klera katoličke i pravoslavne crkve, a imao je podršku u gornjim slojevima društva u Hrvatskoj i Slavoniji, posebno u ličnostima zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca,

nesumnjivo najznačajnijeg aktera zbivanja tokom čitava toga doba i karlovačkog mitropolita Stefana Stratimirovića. Obazrivo, ali odlučno, austrijske vlasti suzbiče su ovaj pokret.

Kada je riječ o transferu iskustava iz revolucionarne Francuske u dalmatinske komune, nužno bi bilo konkretnije istražiti i usporediti shvaćanja o pučkom teroru. U ranijim društvenim sukobima u dalmatinskim komunama teško je uočiti takve forme terora kakvih ima u 1797. godini i koje podsjećaju na francuske primjere iz toga doba.

Uočljivo je da se tada iz dalmatinske pučke perspektive jakobincima naročito smatra sav prosjećeniji i poduzetniji građanski svijet. Takva shvaćanja razumljiva su ako se ima na umu da je spektar intelektualne komunikacije s francuskim političkim ideologijama u ranijim razdobljima, kao i tokom revolucije, u Istri, Dalmaciji, Boki i Dubrovačkoj Republici u »gornjim« slojevima širi nego u Hrvatskoj i Slavoniji. Kulturno jedinstvo mediteranskog prostora došlo je do svoga punog izražaja i krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Među prosjećenijim građanima, a manje i plemićima, duhovna saživljenost s kontroverznim tokovima francuske revolucije izuzetno je velika i među Hrvatima i među Srbima, ali to ipak nije bilo dovoljno da, naročito 1797. godine, dođe bilo do kakva društvenog pokreta slična pokretu u Veneciji (s uvjetnom iznimkom Boke), a tragičan kraj naših »jakobinaca« u dalmatinskim komunama ne ostavlja nikakva prostora iluzijama o društvenim domašajima njihovih intelektualnih avantura u znaku francuskih revolucionarnih paradigmi.

Ruralni i urbani konzervativam, kao i kulturna inercija tradicionalnih seoskih zajednica, tada dolaze do svoga punog izražaja. U tom je smislu samo prividno iznimam slučaj recepcije revolucionarne propagande u Boki, među gradskim i seoskim stanovništvom, prije svega srpskim.

Prva austrijska vladavina u Dalmaciji i Istri trajala je od 1797. do 1805. godine, kada je odredbama mira u Požunu (Bratislavi) sada već postrevolucionarno Francusko Carstvo Napoléona I prisililo Austriju da se odrekne ovih nekadašnjih mletačkih posjeda. Za razumijevanje povijesnog smisla francuske politike u hrvatskim i južnoslavenskim zemljama važno je istaći da su nekadašnji mletački posjedi na istočnoj obali Jadranskog mora tada pripojeni Kraljevini Italiji, sa središtem u Miljanu. U pokrajinama Istri, s prefektom Angelom Calafatijem na čelu, i Dalmaciji, s generalnim guvernerom Vincenzom Dandolom, ubrzo je uvedena moderna uprava, usklađena s francuskim postrevolucionarnim modelom. Time je u korijenu ugroženo tradicionalno mediteransko, komunalno uređenje sa svojim tipičnim kampaniličkim ograničenjima. Dakako, ova je reforma pretpostavljala uvođenje francuskoga građanskog prava, a time i ukidanje mnoštva stleških povlastica, ne samo plemićkih.

Iako je sudstvo razdvojeno od uprave, što je također temeljna promjena u istarskom i dalmatinskom društvu, iako je i reformirano na novim pretpostavkama, mirovni suci u općinama kao i neke druge tekovine običajnog prava (posebno u nasljeđivanju) ipak su se održali.

Međutim, kako je modernizacija izvedena »odozgo«, u skladu s talijanskim i francuskim potrebama,

reforme su uključivale vrlo visok stupanj centralizacije ovlasti u Milatu i Parizu.

Duboke poremećaje u tradicionalnim urbanim i ruralnim zajednicama izazvala je radikalna laicizacija javnog života, ali i strog nadzor državnih vlasti nad crkvenim poslovima. Ukidanjem crkvenih bratovština, kao i niza samostana, u Dalmaciji i Istri, sve do uvođenja nadzora nad svećeničkim propovijedima, neizbjegno je provocirana socijalna polarizacija koja je slabila bazu nove vlasti. Liberalizacija društvenih odnosa, koja je u Istri, na primjer, podrazumijevala i trpeljiv odnos prema »divljim« brakovima, većma je jačala ruralni konzervativizam nego što ga je slabila. Mnogo ozbiljnije nego u Istri bile su posljedice nove vjerske politike u Dalmaciji, gdje su, unatoč svim obzirima vlasti, izazvale otpor franjevačkog reda, tako duboko ukorijenjenog u povijesti dalmatinskih Hrvata, što je došlo do svoga punog izražaja u ratu 1809. godine. Međutim, laicizacija javnog života prepostavljala je drugačiji status pravoslavlja, kao i jevrejske zajednice. Vrlo brzo su riješena pitanja koja Mletačka Republika nije bila sposobna riješiti tokom čitava razdoblja svoje vladavine na istočnoj obali Jadranskog mora. Pošto je 1808. godine Pravoslavna crkva oslobođena svoje podređenosti rimokatoličkoj hijerarhiji, već 1810. godine ozakonjena je Dalmatinska eparhija. Time ipak nije osigurana privrženost donjih slojeva srpskog stanovništva u Dalmaciji i Boki novim vlastima, pa čak ni u znatnom dijelu gornjih slojeva, što je također došlo do svoga punog izražaja u ratu 1809. godine. Temeljni interesi reprodukcije tradicionalnih ruralnih zajedница bili su i u srpskom slučaju jači od ograničenih učinaka liberalne vjerske politike novih vlasti. Vjerojatno naj-

veću privrženost nove vlasti uspjele su osigurati u maloj, urbanoj zajednici Jevreja, što je i u drugim dijelovima Evrope pod francuskom vlašću također redovito bio slučaj.

Ekonomска politika francuskih/talijanskih vlasti u Dalmaciji i Istri bila je duboko proturječna. Nesporno je da su nove vlasti nastojale razviti proizvodnu moć jednog i drugog društva, ali je isto tako nesporno da su ta nastojanja bila u vezi s imperijalnom politikom Napoléona I. Kako je pomorska privreda u svim svojim granama bila daleko najvažnija u Dalmaciji i Istri, neizbjegno su bili porazni učinci stalnoga pomorskog ratovanja i gusarenja u Jadranskom moru, a posebno kontinentalne blokade. Nema sumnje da su se u takvim uvjetima »privređivanja« neke društvene skupine čak i obogatile, ali to ne utječe na temeljnu ocjenu.

Različite rekvizicijske, kontribucijske, kao i niz drugih mjera francuskih vojnih vlasti, imale su također teške privredne posljedice. Pošto je ušla u Rovinj (7. prosinca 1805), francuska vojska je za svoje izdržavanje zatražila 3.000 libara mesa, 1.500 bokala vina, 3.000 libara kruha i 100.000 forinti! Iako je ova suma pregovorima svedena na 17.500 forinti, iscrpljivanje privrede i stanovništva bilo je doista velikih razmjera. Takvih je primjera posvuda bilo vrlo mnogo. U novim uvjetima jako je stradala i trgovina, posebno trgovina solju, o kojoj je ovisila reproduksijska sposobnost čitava privrednog sistema u Istri i Dalmaciji. Iako je vrlo razvijena kontrabanda donekle umanjivala učinke takvih poremećaja, ukupni privredni uzmak bio je vrlo velikih razmjera.

Porezna politika bila je vrlo važna komponenta ekonomске politike u Istri i Dalmaciji pod talijan-

skom/francuskom vlašću od 1806. do 1809. godine. Iako temeljnijih promjena u vlasničkim odnosima nije bilo, s izuzetkom ukidanja Grimanijeva zakona u dalmatinskoj Zagori 1806. godine, kojim je vlasništvo na zemlju prenijeto s države na seljake, promjene u poreznoj politici bile su vrlo brojne, s tim što se postupno povećavalo porezno opterećenje. Manji broj poreza iz prethodnog razdoblja bio je ukinut, a uvođeni su brojni novi, koji su bili u vezi s modernizacijom državnog sistema i izdacima za vojne potrebe. Bio je to dodatni usporavajući činilac razvoja pokrajina.

Nesumnjivo poticajan razvojni učinak imalo je ukidanje međugradskih carina, čime se u pokrajinskim razmjerima stvaralo jedinstveno tržiste. Tome je u prilog išla i izgradnja prometnica, koja je u razdoblju od 1806. do 1809. bila dotad neviđenih razmjera, kada je Dalmacija u pitanju. Premda su prometnice imale nalaževojnostratešku funkciju, one su i integrirale dalmatinski prostor. S tim u vezi posebno je bilo uočljivo poboljšanje poštanske službe.

U Dalmaciji, Dandolo je vrlo velik napor ulagao u razvoj poljoprivrede. Uvodio je nove kulture (npr. krumpir, luk, lan, dud), isušivao močvarna zemljišta, kopao bunare, pošumljivao goleti, agrotehnički prosvjećivao stanovništvo itd., što je nesumnjivo imalo i pozitivnih učinaka, iako su oni morali biti ograničeni već i zbog kratkoće vremena u kojem se to zbivalo, kao i zbog teških uvjeta.

Reforma školstva u Dalmaciji, od 1807/8. godine, koju je isto tako ostvario Dandolo, obuhvaćala je sve razine obrazovanja, posebno osnovno i srednje, i bila je usklađena s razvojnim potrebama pokrajine. Razvoj školstva bio je mnogo ograničenijeg domašaja u Istri u

to doba, ali se i u njoj stanje poboljšalo u odnosu prema prethodnom razdoblju. Velika je manjkavost reforme što se hrvatski, srpski i slovenski jezik nisu pođučavali ni u novootvorenim osnovnim školama. Ambiciozna prosvjetna i kulturna politika bile su u funkciji talijanizacije Istre i Dalmacije, što su i Calafati u Istri i Dandolo u Dalmaciji otvoreno isticali. Ipak, brojne mjere državne uprave bilo je nemoguće ostvariti bez komunikacije sa stanovništvom na narodnom jeziku. Sačuvan je veliki broj proglaša, objava i sl., prije svega na »arvackom jeziku«, koji o tome svjedoče. U tom je smislu najvažnija pojava novina **II regio Dalmata – Kraljski Dalmatin** (12/7/1806-1/4/1810), službenih novina na talijanskom i djelomično hrvatskom jeziku. Bile su to prve hrvatske novine.

Ovakvom politikom talijanske/francuske vlasti nisu mogle osigurati stabilniju socijalnu bazu svoje vlasti u Istri i Dalmaciji. Iskreno su joj bili privrženi samo usamljeni prosvjećeniji umovi, kojima su i nove vlasti redovito ukazivale povjerenje.

Međutim, operacijama ruske flote, u kojoj je bilo i dosta bokeljskog brodovlja i ljudstva, na južnom i srednjem dijelu Jadranskog mora, sve do Poljica, nova je vlast stalno bila destabilizirana. Ugrožavanje novog poretku doseglo je svoj vrhunac u ustanku u Poljicima i na Makarskom primorju 1807. godine, do kojega je došlo s ruskom podrškom. Nakon ruskog povlačenja britanska flota sa još više uspjeha ugrožava novu vlast na istočnoj obali Jadranskog mora, a otok Vis je njezino najjače uporište. Kako su britanske operacije bile u najužoj vezi s kontrabandom i gusarenjem, u njima je sudjelovalo i brojno domaće stanovništvo, a otok Vis

je u to doba umnogostručio svoje stanovništvo pri-došlicama sa svih strana mediteranskoga prostora.

U rusko-francuskim nadmetanjima 1806. godine francuska vojska je okupirala Dubrovačku Republiku (27/51806), a 31. siječnja 1808. godine Napoléonovom odlukom i formalno je bila ukinuta njezina nezavisnost. Dubrovačka Republika je vojnopolitički i privredno bila isuviše važna da bi u izravnom francusko-ruskom sukobu mogla ostati poštedena. Bio je to slom njezine nezavisnosti, koji je uslijedio puno desetljeće nakon sloma Mletačke Republike.

U novom austrijsko-francuskom ratu, 1809. godine, nakon povlačenja Dalmatinske armije generala Mar-monta iz Dalmacije prema glavnini francuske vojske u Srednjoj Evropi, pobunom dalmatinskih Hrvata i Srba, uz austrijsku i britansku podršku, talijansko/fran-cuska vlast bila je svedena na nekoliko tvrđava. Ipak, Schönbrunnskim mirom od 14. listopada 1809. godine i Istra i Dalmacija ostale su pod francuskom vlašću, ali ovaj put izvan Talijanskog Kraljevstva. Francuska vlast se protegla duboko u unutrašnjost, obuhvaćajući brojno slovensko, hrvatsko i srpsko stanovništvo. Nova graniča među hrvatskim zemljama bila je rijeka Sava! njome su podijeljeni i nekadašnji »ostaci ostataka«! Svoju novu stečevinu Napoléon I proglašio je Ilirskim Pokrajinama (les Provinces illyriennes) ili »Državama Slovinskimi«, prema **Kraljskom Dalmatinu**.

Njihova upravna podjela je ustaljena Organičkim dekretom od 15. travnja 1811. godine, kada je potpuno usklađena s francuskom i otkada se njima upravlja u biti izravno iz Pariza. Do Organičkog dekreta Ilirske Pokrajine su se dijelile na deset intendanci, a njihovo uređenje bilo je privremeno, s načelnim uvažavanjem

zatečenog stanja. Relativna autonomnost generalnog guvernera maršala Marmonta, kao i generalnog intendanta (prije svega s financijskim ovlastima), koji su zajedno s komesarom za pravosuđe sačinjavali vladu Ilirskih Pokrajina, a sa još dva suca apelacionog suda Malo vijeće, izrazito je stegnuta s Organičkim dekretom. Marmontov odlazak iz Ilirskih Pokrajina je s tim promjenama u vezi. Poslije 15/4/1811. hrvatske zemlje u Ilirskim Pokrajinama podijeljene su na Istru, Civilnu Hrvatsku, Vojnu Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik. Osim u Vojnoj Hrvatskoj, posvuda je provedena dosljedna upravna podjela na distrikte, kantone i općine, a sudstvo je odvojeno od uprave. U Ilirskim Pokrajinama, koje su imale svoje državljanstvo, uveden je velik dio francuskoga građanskog prava, ali je do kraja ostalo otvoreno pitanje ukidanja feudalnih odnosa. Nakon dalmatinskoga iskustva 1806–1809. godine o ovome pitanju se raspravljalo s krajnjom predstrožnošću. Uspjelo se ukinuti lično podložništvo, kao i obaveze koje su bile s njim u vezi. Obaveze koje su bile u vezi s posjedom plemičke zemlje ostale su nedirnute, što je u cijelom razdoblju od 1809. do 1813. godine bilo, s vremenom na vrijeme i od vlastelinstva do vlastelinstva, povodom napetostima u društvenim odnosima. One su samo relativno smanjene, obzirom na to da su uvedeni državni porezi, u skladu s potrebama nove uprave. Time su obaveze podložnika doista bile isuviše povećane. U toj sistemskoj dvojnosti francuski funkcioneri su naslućivali moguće izvorište težih socioekonomskih potresa.

Dalje privredne mjere, koje su u prethodnom razdoblju već bile uvedene u Istri i Dalmaciji, u vezi s gradskom privredom, kao što je ukidanje cehova, nisu

imale podršku građanstva, ni obrtnika ni trgovaca, jer su uvjeti privređivanja bili krajnje nestabilni. Operacije britanske flote, nesređeni odnosi s Austrijskim, ali i Turskim Carstvom, tokom 1809/10. godine doveli su privrednu Ilirske Pokrajine na rub kaosa. Kako su u to doba uveliko bili podbacili i poljoprivredni prinosi, a povećale se obaveze prema francuskoj i talijanskoj vojski, velikim djelom hrvatskih zemalja u granicama Ilirske Pokrajine zavladala je glad. U krajiškom prostoru francuske vlasti su intervenirale uvozom žitarica. Iako se stanje djelomično popravilo nakon velikog povlačenja francuske i talijanske vojske 1810/11. godine, Ilirske Pokrajine su trajno ugrožene zbog slabih poljoprivrednih prinosa. Teškoće sa solju, opterećenom pretjeranim carinama i cijenama, izazivale su dodatne poremećaje, posebno u stočarstvu. Iako se s rekvizicijama, kontribucijama i sl. razmjerno brzo prestalo poslije rata 1809. godine, nove ratne pripreme pred poход na Rusiju, kao i tokom rata 1812/13. godine, neovisno da li se radilo o iznuđenim »patriotskim ponudama« ili o nekim drugim izvorima prihoda, privredno su umrtvile Ilirske Pokrajine, obzirom na dodatne negativne učinke kontinentalne blokade. Pokušaji da se privreda oživi na osnovi iskorištavanja šumskih bogatstava ili ruda nisu imali većih učinaka. Na privredni razvoj u hrvatskom prostoru najvećma je utjecala transkontinentalna levantska trgovina pamukom i drugim robama preko Kostajnice, ali je ona velikim dijelom bila u rukama stranaca.

Veći privredni potres spriječen je 1811. godine, poslije sloma austrijskih državnih financija, budući da su francuske vlasti na vrijeme uspjele povući iz opticanja austrijski novac.

U razdoblju od 1809. do 1813. godine nastavljena je izgradnja prometnica u vrlo velikim razmjerima. »Napoléonova cesta« od Ljubljane do Dubrovnika svojevrstan je podvig u to doba. U to je doba okončana i Lujzijana, nova cesta od Karlovca do Rijeke. Poboljšane su prometnice od Karlovca do Siska i Kostajnice. U Kostajnici je sagrađen most velike nosivosti za potrebe levantske trgovine, kao i niz građevina također s njom u vezi. U Ilirskim Pokrajinama, uveliko zahvaljujući Marmontovim shvaćanjima i ambicijama, prosvjetna i kulturna politika usklađenije su s potrebama inicijalnih faza južnoslavenskih nacionalnih integracija (slovenske, hrvatske i srpske). Njegova odluka od 4. lipnja 1810. godine da nastavni jezik u osnovnim školama i gimnazijama bude »la langue du pays« (jezik zemlje) ipak nije mogla ugroziti premoć talijanskog i njemačkog jezika. Iako nije uspio pokušaj, koji je on izravno podržavao, da se standardizira »ilirski« jezik u Ilirskim Pokrajinama na podlozi dubrovačke štokavske ijekavštine, njegove jezikoslovne inicijative omogućile su da se u slovenskoj, hrvatskoj i srpskoj tradiciji pojavi čitav niz knjiga različita sadržaja. Djela J. Stullija, F. M. Appendinija, Š. Starčevića kod Hrvata, P. Solarića kod Srba (S. Mrkalj objavljuje »Salo debeloga jera...« 1810. u Budimu) itd. izuzetno su značajna u inicijalnim fazama hrvatske i srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama. Međutim, između 1811. i 1813. školstvo u Ilirskim Pokrajinama postupno propada zbog nestašice novca, izazvane novim, ratnim naporom.

Taj ratni napor ipak je najviše pogodio Vojnu Hrvatsku, prekosavski dio Hrvatske vojne krajine, koji se poslije Schönbrunnskog mira našao pod francu-

skom vlašću. Nakon početnih neizvjesnosti, u iščekivanju mogućeg ukidanja krajiskog uređenja, krajšnici su se integrirali u francusku vojsku. Iako je njihov krajiski status definitivno potvrđen tek Organičkim dekretom, njihova privrženost novom podložništvu naglo je ojačala već u proljeće 1810. godine, nakon uspješnog obračuna s bosanskim krajšnicima u kordonskom sporu u Pounju uz asistenciju francuske vojske. Povećane nade u mogućnosti rata s Turskim Carstvom, oslobođenje Bosne i povezivanje sa srbijanskim ustanicima mobilizirale su krajško javno mnjenje, hrvatsko i srpsko. Iako je sporno kakav je Marmontov odnos prema cijelom tom pitanju, činjenica je da je on, koji je Vojnu Hrvatsku smatrao najdragocjenijom među svim ilirskim pokrajinama, uskoro prisiljen povući se s mjestra generalnog guvernera.

Krajška vojna sila iskorištena je u posadnoj službi širom Ilirskih Pokrajina nakon povlačenja glavnine francuskih i italijanskih snaga iz Ilirskih Pokrajina, što je bilo strano naravi njihove vojne službe, a od proljeća 1811. godine, kada je počelo stvaranje privremenih hrvatskih (krajških) regimenata, one počinju prelaziti granice Ilirskih Pokrajina. Prva i Treća privremena hrvatska regimenta sudjelovale su u pohodu na Rusiju, i obje su imale goleme gubitke kao rijetko kada i prije i kasnije. Gubitaka je bilo i na drugim stranama, a istovremeno je krajška privreda u velikom nazatku i stanovništvo na rubu gladi. Kada je u kolovozu 1813. počeo austrijski rat protiv Francuskog Carstva, krajšnici su vrlo brzo napuštali francusko podaništvo, odnosno poduzimali sve što su mogli da ga što prije napuste.

Kada su pale Ilirske Pokrajine, činilo se da su hrvatske zemlje dalje od baštine francuske revolucije nego što su to ikada bile. Bio je to ipak samo privid. Potonja povijesna zbivanja u hrvatskim zemljama nemoguće je razumjeti bez iskustva u razdoblju 1789–1815. godine.

LIT.: B. Grafenauer, *Ilirske provincije* u: **Enciklopedija Jugoslavije** 4, Zagreb, 1960, 337-338; J. Šidak, *Odjeci francuske revolucije i vladanje Napoleona I u hrvatskim zemljama* u: **Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća**, Zagreb 1973, 87-94; N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848* u: **Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta**, Zagreb 1985, 1-30; J. Šidak i sur., **Hrvatski narodni prepord. Ilirski pokret**, Zagreb 1988, 7-57; D. Roksandić, **Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)**, I-II, Zagreb 1988; F. Baras, **Dalmacija Anno Domini. Članci i feljtoni**, Split 1988; N. Šetić, **Napoleon u Istri (1805–1813)**, Pula 1989.

/Predgovor kataloga »Hrvatske zemlje i francuska revolucija», Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1989, 13-20/

IV

Rado Vučinić, izaslanik srpskih ustnika na dvoru Napoleona I

Izgleda da Rado Vučinić u historiografiji o prvom srpskom ustanku dijeli svoju životnu sudbinu. Sasvim bi netačno bilo ustvrditi da je istraživački nepoznat, a ipak su brojna pitanja s njim u vezi sasvim otvorena ili krajnje kontroverzna. Tako je i u životu, u svega nekoliko godina, tokom ustanka, središnja ličnost prividno marginalne, u stvari iskustveno neobično značajne epizode u srpsko-francuskim odnosima. Njegov raniji, kao ni njegov kasniji život, prema spoznajama kojima raspolažemo, nisu ostavili nikakva vidljivijeg traga u srpskoj povijesti, tako da su i elementarne činjenice iz njegove biografije nepoznate.¹

1) Srpska javnost prvi put se iscrpljije upoznala s Vučinićevom misijom u Parizu zbirkom dokumenata koju je Auguste Boppe objavio u *Otadžbini* 1888. godine na francuskom i srpskom jeziku i koja se iste godine pojavila u beogradskom izdanju pod naslovom *Documents inédits sur les relations de la Serbie avec Napoléon I (1809–1814)*, kao separat iz 19. i 20. knjige *Otadžbine*. Pitanje Vučinićeve biografije otvorio je Fedor Demelić (F.V. Demelitch) u svojoj knjizi *Metternich und seine auswär-tige Politik* (2 sv., Stuttgart 1898–99), inače još jedna nedovoljno poz-nata ličnost u srpskoj kulturnoj povijesti. Najšira izvorna osnova za istraživanje Vučinićeve djelatnosti je zbirka Mihaila Gavrilovića *Ispisi iz pariskih arhiva (Grada za istoriju prvoga srpskoga ustanka)*, objavljena u Beogradu 1904. godine, koju je u političko-historijskom smislu iscrpljeno iskoristio Petar I. Popović u svojoj doktorskoj disertaciji *Fran-cusko-srpski odnosi za vreme prvog ustanka (Napoleon i Karadorđe)*

Upravo je njegova ličnost, koja je historiografski toliko sporna, ključ za razumijevanje brojnih kontroverzi u vezi sa samom misijom. Toga je izgleda bio svjestan i Metternich, kada se tokom svoga boravka u Parizu, u proljeće 1810. godine, zanimalo za prisjelog Vučinića. Izvještaj, koji mu je upućen iz Beča, 27. juna i.g., nesumnjivo je bio indikativan, ali ne i više od toga:

»Kroz kasnije prispjele izvještaje, iz potpuno pouzdanog izvora, potvrđuje se da se srpski izaslanik, imena Rado Vučinić (»Vutchenich«), doista nalazi u Parizu da moli zaštitu francuskog cara. Rodom je iz Karlovca, krupnog stasa, crnomanjastog, mršavog lica, mrkih obrva koje prelaze preko nosa, sivih očiju i crne brade. Govori različite jezike i mora da je prilično obrazovan čovjek. Ovaj čovjek ima povjerljivog prijatelja u srpskom Senatu u Beogradu, koji se zove Savić Jugović i koji uživa puno Karađorđeve povjerenje. Rado Vučinić, isto tako kao i Savić Jugović, pripada stranci koja se izjasnila protiv Rusije i koju zato progone agenti ove sile.»¹

O svome znanju jezika i širem, neposrednom poznavanju evropskih prostora, uostalom, svjedoči i sam Vučinić u jednom beznadnom pismu francuskom ministru vanjskih poslova Maretu iz juna 1812. godine, kada je potpuno izgubivši nadu u bilo kakav pozitivan

(Beograd 1933). Neki novi vidovi Vučinićeve djelatnosti, posebno u vezi sa srpskom politikom u Ilirskim pokrajinama, otvoreni su u mojoj knjizi *Vojna Hrvatska – La Croatie militaire. Krajisko društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, sv. 1–2, Zagreb 1988. Moji pokušaji da u suradnji s kolegama arhivistima i muzealcima u Karlovcu uđem u trag Vučiniću nisu bili uspješni.

U jutarnjem izdanju *Zastave* Andra Gavrilović je u brojevima 190–206 tokom 1912. godine objavljivao fejton »Rade Vučinić, prvi srpski poslanik u Francuskoj.«

1) D. Roksandić, »*Vojna Hrvatska...*«, 2 sv., 130, 241

ishod svoje pariške misije, svjestan da se ne može vratiti ni u Srbiju ni u Austrijsko carstvo, ponudio svoju službu francuskoj Velikoj armiji na ruskom ratištu, preporučajući se »savršenim« znanjem poljskog i ruskog jezika, kao i krajeva u kojima se ratovalo (»des localités«).¹ Doduše, Jovan P. Jovanović u svojoj knjizi »Napoleon i Jugosloveni« tvrdi da su i Rado Vučinić i Nikola Škuljević (još jedna značajna ličnost u srpsko-francuskim odnosima u ustaničko doba) u Srbiju stigli iz Dalmacije pod francuskom vlašću, kao oficiri (Vučinić kao kapetan), sa zadatkom da održavaju vezu između Srbije i Francuskog carstva.² Kako Jovanović ne navodi izvor ovoj svojoj tvrdnji i kako je njegov rad historiografski inače dosta sporan, ne možemo se pouzdati u njegov iskaz, iako ga istraživački u potpunosti ne treba odbaciti. Neovisno o tome da li je Vučinić ranije bio ili nije bio u francuskoj vojnoj službi, izvjesno je njegovo poznavanje srednjoistočne Evrope, vjerojatno poljskih zemalja u sastavu Ruskog carstva. (Isključena je prepostavka da bi se kao neznanica preporučao Maretu.) Dakle, izvjesno je da je Vučinić jedan od ne baš rijetkih Srba koji se u ovo doba prosvijećenosti i predromantizma kretao Evropom u različitim socijalnim statusima, stječući iskustva bez kojih je nemoguće razumjeti ideologije procesa srpske nacionalne integracije u njezinoj odlučujućoj fazi, s prvim srpskim ustankom kao epicentrom u odnosu na čitavo etničko područje, neovisno o državnim granicama. Uostalom, sačuvani izvori francuskog arhivskog porijekla, koji potječu od samog Vučinića,

1) M. Gavrilović, »Ispisi...« (dalje: Gavrilović), 718–719

2) Nav. dj., 110

svjedoče o njemu kao o čovjeku izgrađene srpske nacionalne svijesti, izrazito prosvjetiteljski i predromantičarski artikulirane, ali i kao o čovjeku bogatog životnog iskustva, s puno diplomatskog takta, diskretnosti i pragmatičnog umijeća. Dovoljno je naglasiti da je u svojoj pariškoj misiji izdržao pune četiri godine, u krajnje nepovoljnim okolnostima, ali s nepodijeljenim uvažavanjem francuskih autoriteta, uključujući i samog Napoleona I.

Brojna Vučinićeva pisma, predstavke, memoari, pretežno upućeni ličnostima ministra vanjskih poslova Francuskog carstva, mnogostruko su upotrebljivi izvori u historiografskim istraživanjima, s tim što nas u ovom prilogu prvenstveno zanimaju kao izvor za istraživanje Vučinićeva shvaćanja srpske nacije u evropskoj perspektivi.

Naime, on je izrazit »zapadnjak« u srpskoj ustaničkoj eliti, a njegova surevnjivost spram Rusije nesumnjivo nije bila prigodne naravi. Njegovi spisi svjedoče, prije svega u svom pozitivnom određenju prema Francuskom carstvu, da spomenuta surevnjivost nije posljedica ustaničkih razočaranja u Rusiju tokom 1809. godine ili neke prethodne. Uostalom, njegova surevnjivost nije ograničena na Rusko carstvo, nego se proteže i na Austrijsko i isto tako nije trenutačne, pragmatičke inspiracije. I jedna i druga ukorijenjene su u njegovu vlastitom, ali i u srpskom povijesnom iskustvu 18-og stoljeća.

Još je važnije da Vučinić nema samo osmišljen odnos prema srpskom povijesnom iskustvu. Njegov je odnos prema prošlosti utilitarno određen njegovim shvaćanjem srpske i evropske budućnosti. U Vučinićevoj je projekciji srpska nacija slobodna ljud-

ska zajednica, središnja u Jugoistočnoj Evropi (obzirom na svoju geostratešku situiranost), a s mogućnošću ubrzanog razvoja na podlozi bogatih prirodnih i rudnih bogatstava te subkontinentalne tranzitne trgovine i što je posebno važno – otvorena prema recepciji modernih, zapadnoevropskih sistema vrijednosti. Naravno, ovu svoju projekciju on nigdje nije cijelovito, eksplicitno iskazao jer bi to bilo nespojivo s njegovim statusom u Parizu, ali se analizom pojedinih njegovih iskaza, kao i implikacija različitih njegovih izjašnjavanja u četverogodišnjem razdoblju, jasno mogu oblikovati njegova stajališta o pitanjima srpske nacionalne budućnosti. Njegovi su iskazi tim pouzdaniiji što u njega nigdje nema izraza bilo kakve servilnosti prema autoritetima o kojima mu je uveliko ovisila i fizička egzistencija jer je u Parizu u krajnjoj oskudici, u kojoj se često nalazio, nerijetko teže poboljevao. Njegova obraćanja francuskim autoritetima, uz dužne izraze respeksa, redovito odaju samosvjesna čovjeka, koji nikada ne zaboravlja da štiti interes jednoga snažnog ustaničkog pokreta, koji je svoje izvorne vrijednosti uspio oblikovati i kroz državne ustanove i koji s tim u vezi opravdano postavlja pitanje svoga evropskog statusa. Iz izvora francuskog porijekla, s njim u vezi, vidljivo je da je i ta njegova osobina imala udjela u uvažavanju koje je uživao.¹

Dakle, Vučinićevo uvjerenje da je Francusko carstvo temeljni činilac zajamčene srpske budućnosti u Evropi duboko je ukorijenjeno u njegovim duhovnim afinitetima, tj. za njega je paradigmatično njezino civilizacijsko i kulturno iskustvo. Francusku kontinentalnu

1) Vidjeti cijeli niz ministarskih ocjena, osobito u izveštajima Napoleonu I, u Gavrilovićevoj zbirci.

premoć on doživljava kao egzaktan refleks toga iskustva.

Vučinića posebno intrigira francuska negacija Strogog poretka u Evropi jer je u takvoj negaciji, vlastitom povijesnom inicijativom, obnovljena i Srbija. U tom smislu prevratništvo dijeli jednu i drugu. Očito je da za Vučinića ovo prevratništvo ima epohalnu funkciju, tj. ono nije puka smjena jedne vlasti drugom. Za njega je Napoleon I »najvećem dijelu Evrope dao nov (oblik) uređenja i liberalnije zakone«.¹ Sloboda pojedinca i naroda temeljni je **movens** i srpskih ustanika, koja se u Vučinića iskazuje s »mi«-identifikacijom u četiristogodišnjem kontinuitetu. Ovako shvaćena sloboda izvodi se drugačije nego u francuskoj tradiciji, tj. ona je opreka »intolerantnoj« turskoj tiraniji.² Time se otvara temeljno pitanje konkretno historijske razine na kojoj se recipiraju svjetonazorne i ideologiskopolitičke vrijednosti nove Evrope.

Pogrešno bi bilo Vučinićevu recepciju evropske situacije svoga vremena isuviše izdvajati iz recepcije kakva je prevladavala u intelektualnom dijelu ustaničke elite (uvjetno apstrahirajući konkretno pitanje odnosa prema velesilama). Upravo u ustaničkom ambijentu, u kojem su se tako jasno oblikovala temeljna pitanja srpske situacije u epohalnoj projekciji, nerijetko u dramatičnim okolnostima, ubrzano se oblikovala i kolektivna samosvijest, tačnije rečeno – moderna, nacionalna svijest. Samo u takvu ambijentu individualna iskustva ličnosti, nerijetko iz srpske dijaspore, isto tako nerijetko stečena u kontinentalnim razmjerima,

1) Gavrilović, 525

2) Nav. dj., 526

mogla su se oblikovati u povijesno novim artikulacijama svijesti. Iskustva, koja bi bez toga ambijenta ostala manje-više produhovljena »stranstvovanja« (Dositej!), u njemu su dobivala kolektivnu tvoračku snagu, dakako, ne gubeći svoja individualna obilježja. Takav pristup Radi Vučiniću produktivno se može provjeriti, u ovom kratkom istraživačkom prilogu, na dva povijesna izvora. Oba su objavljena u Gavrilovićevoj zbirci *»Ispisi iz pariskih arhiva«*:

1/ »Nepokolebime misli ili volja serbskago naroda«,¹

2/ »Mémoire abrégé sur la Servie depuis sa décadence jusqu'à l'époque présente, présenté par Rado Vučsinics«.²

Prvi je prilog uz Karađorđeve pismo Napoleonu I iz Beograda, 16. augusta 1809. (st. kal.) i izvjesno je kolektivno djelo, s isto tako izvjesnim Vučinićevim udjelom, a drugi je izvor njegovo vlastito djelo, nastalo u Parizu, 23. juna 1810. godine, iza njegova dolaska u prijestolnicu Francuskog carstva i na zahtjev francuskog ministra vanjskih poslova. Iako su i jedan i drugi izvor diplomatički utilitarne naravi, što je bitno za njihovo razumijevanje, oba reflektiraju i razinu povijesne svijesti i ustaničke elite u neposrednoj Karađorđevoj okolini i samoga Vučinića, u prvom, odnosno u drugom slučaju.

Već prva tačka »Nepokolebimih misli« izraz je moderne, nacionalne svijesti, ali istovremeno i refleks čitavoga novovjekovnog srpskog iskustva, kojim se ta svijest razlikuje od bilo koje druge:

1) Nav. dj., 465–467

2) Nav. dj., 548–552

»Serbskij narod u Serbiji ne pripada nikomu. Suviše da on sedam godina dana ratujući protiv mučitelja svoje, cenuju krovi kupio je sebi i otečestvu slobodu; i iz uzroka ovog pravicu ima izbirati sebi neposredstveno moguća pokrovitelja.»¹

Ako apstrahiramo da je Karađorđevo pismo s »Nepokolebimis mislima« nastalo u vrijeme kada je Francusko carstvo bilo na vrhuncu svoje moći, a Austrijsko pred potpuno neizvjesnom budućnošću, prije potpisivanja mirovnog ugovora, da je Srbija u to vrijeme dramatično suočena s potpuno neizvjesnom sudbinom, što je nesumnjivo utjecalo na formu iskaza, uočljivo je kako se moderno i tradicionalno prožimaju u svijesti srpske ustaničke elite. Iskaz »Serbskij narod u Serbiji ne pripada nikomu«, izvanredno je svjedočanstvo nacionalne samosvjesti i nacionalnog samoopredjeljenja, u potpunoj opreci prema turskom, »starom poretku«. Ovo načelo legitimirano je silom, kao što se i »izbavitelj i zakonodatelj« Napoleon I, iz spomenutoga Karađorđevog pisma, iz perspektive evropskih naroda isto tako legitimirao »slavom oružja i podvigov«, tj. silom. Refleksi revolucionarnog shvaćanja legitimiteta u tome su više nego uočljivi. Međutim, taj legitimitet se ne utežuje u novom shvaćanju prava čovjeka i građanina jer je takvo shvaćanje daleko od srpske konkretno historijske situacije. Kategorija »pokrovitelja« u međunarodnim odnosima je u njemu bitna, a ona pretpostavlja stratifikaciju naroda s ljestvičnom polarizacijom na »velike« i »male«. (Srbi sebe ne smatraju ni jednima ni drugima, nego se prijelazno situiraju.) Obraćajući se Napoleo-

1) Nav.dj., 465 (Sva podvlačenja u izvorima su moja!)

nu, Srbi priznaju **pravo jačega** sa sviješću da je to jedina osnova na kojoj mogu utemeljiti promjenu svoga statusa. Razlika u odnosu na »stari poredak« je u tome što smatraju da imaju »pravicu... izbirati sebi neposredstveno moguća pokrovitelja«. Suverenitet se ograničava svjesno, vlastitom voljom. U zamjenu za pokroviteljstvo oni nude, prema Karađorđevu pismu, »mužestvo« i »vijernost«, a to je refleks tradicionalnoga srpskog političkog iskustva u novom vijeku, prije svega u odnosu prema habsburškim vladarima. Međunarodnopravni statusni probici – u pitanju je država – traže se u zamjenu za odanu vojnu službu. U tački 4 se izričito kaže: »Neprijatelji Velikago Naroda bitiće neprijateljami Serbalja.«¹ Dapače, svjesni da nije dovoljno jamčiti »vječnu i nenarušimu vijernost« srpskoga naroda, obećava se primiti »u sve gradove serbske garnizone, voinstvo Ego Imperatorskago Veličestva.«

Iako su »Nepokolebime misli« napisane u ime srpskog naroda u Srbiji, jasno je iz njihova sadržaja da se srpski etnički prostor ne ograničava na Srbiju, ali nije jasno koje sve zemlje obuhvaća. Čak se ni samo ime naroda dosljedno ne upotrebljava. Tako se u Karađorđevu pismu spominju i »serbskij rod« i Napoleon se poziva da obrati »vzor« na »Slaveno-Serbov«, a on sam je vrhovni »predvoditelj« »naroda serbskoga«, dok se u »Nepokolebimim mislima« najčešće apostrofira »serbskij narod«, ali i »Serblji«, tj. one su terminološki dosljednije. Međutim, kada se navode »sobratija njiiova, koji živu u Bosni, Hercegovini, Kraljevstvu Maćarskom, neizbacujući i Bugare«, ona spadaju u

1) Nav. dj., 466

»slavjanske narode«, prema tačkama 5 i 6, a da nije jasno da li su svi ti narodi isto što i »serbskij narod« ili su svi ti narodi njegov dio u slavenosrpskom smislu. Nije to jedino pitanje koje se može otvoriti na temelju ovog izvora. Očigledno je da je epicentar srpske nacionalne integracije u Srbiji s novom povijesnom situacijom koja je stvorena prvim srpskim ustankom, ali i da je ona (tj. srpska nacionalna integracija) policentrički strukturirana, a da ta struktura još uvijek nije jednoznačno definirana. Mnogo je drugih dokumenata koji svjedoče isto. U srpskoj povijesti se pojам »slavenosrpski« ne vezuje isključivo uz jezik, a vrijedilo bi kritički istražiti kakve su funkcije slavenosrpstva kao jedne od ideologija inicijalne faze srpske nacionalne integracije, koja je svoje reflekse imala i u potonjoj fazi. (Dakako, bez automatskog izjednačavanja shvaćanja jezika i nacije!).

U srpskoj historiografiji još uvijek nije dovoljno istraženo kakve su funkcije svijesti o prirodnim bogatstvima Srbije kao jednom od bitnih činilaca oblikovanja nacionalne i državne samošvjести. U tački 7 se kaže, načinom koji ima svoje reflekse do najnovijih vremena, da »Srbija ima u njedrima svojima velika bogatstva... da nijedna provincija u Evropi s njom sruvniti se nemože«¹ Sasvim je sporedno što se ta tvrdnja iznosi kao jedan razlog više koji bi Napoleona I trebao potaknuti da postane »pokrovitelj« Srbije. To je doba kada se u skladu sa prosvjetiteljskim svjetonazorima mijenja odnos prema prirodi i prirodnim naukama i među Srbima. Dovoljno je pogledati samo što se sve štampa u srpskoj kulturi krajem 18. i početkom

1) Isto

19. stoljeća. K tome, kvalitativno nov odnos prema srpskoj povijesti, do koga dolazi s djelom Jovana Rađića, uveliko otvara i razvojna pitanja iz perspektive povijesnih iskustava od Srednjega vijeka dalje. Nikada ne treba smetnuti s uma da je srpska intelektualna elita uveliko svjesna fenomena koji se terminološki svodi na »industrijsku revoluciju«. Pogrešno bi bilo zaključivati da se u prirodnim bogatstvima Srbije tokom ustanka vidjelo samo jedan od izvora koji olakšava financiranje ratnog napora, koliko god ta strana odnosa prema prirodnim bogatstvima bila uočljiva. U oblikovanju nacionalne samosvjести srpski prostor ima još jednu funkciju, geostratešku. U tački 8 se kaže:

»Serbija, Bosna i Hercegovina, tako su srećne mestopoloženjem svojim...«¹ Zbivanja u evropskoj povijesti krajem 18. i početkom 19. stoljeća razvila su u srpskoj intelektualnoj i kasnije ustaničkoj eliti svijest da srpski prostor nije na rubovima svjetskopovijesnih zbivanja, nego da je on otvoren prema samom njihovom središtu, što je izuzetno važan činilac nacionalne samosvjести. Dovoljno je upozoriti samo na njegov utjecaj na stvaranje psiholoških pretpostavki za oblikovanje svijesti o neizbjegnosti niza drugih društvenopovijesnih promjena. Vojnopolitički vid, prema kojem su Srbi jedan od središnjih činilaca dezintegracije i Austrijskog i Turskog carstva u Jugoistočnoj Evropi, što će svoj puni povijesni smisao dobiti cijelo stoljeće kasnije, potpuno je jasano oblikovan u »Nepokolebimim mislima«, dakako, kroz perspektivu francusko-srpskog savezništva. A on je samo jedna geostrateška komponenta.

1) Isto

Inače, u »Nepokolebimim mislima« Rado Vučinić je preporučen kao »deputat Serbin i patriota«. Ne ulazeći u smisao distinkcije »Serbin i patriota«, činjenica je da se u njima upotrebljava francuska (post)revolucionarna terminologija, što otvara mnoštvo daljih pitanja za dalja istraživanja.

»Deputat Serbin i patriota« Rado Vučinić je u svom pariškom memoaru od 23. juna 1810. godine iznio brojne stavove koji ga jasno individualiziraju u procesu srpske nacionalne integracije u njezinoj ustaničkoj fazi. Prije svega, njegovo srpstvo je izrazito dekonfesionalizirano i utemeljeno u historijskom pravu. Već u prvoj rečenici on tvrdi da su »pokrajine« Srbija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Ilirija, Dubrovnik, Dardanija, Raška, Trikalija, Mezija (»Missie«), Albanija, Epir, Bugarska itd. nekoć tvorile »Srpsko carstvo« (*L'empire des Serviens*), u doba Dušana Velikog. Međutim, Srpsko carstvo, prema Vučiniću, nije nastalo osvajanjima, nego otporom naroda ovih pokrajina »grčkim carevima« koji su ih nastojali podvrći svojoj vlasti. U Jugoistočnoj Evropi Turci su se pojavili upravo u funkciji takvih ambicija »grčkih careva«. Vučinić tvrdi: »Depuis cette époque il a subsisté et subsiste encore aujourd'hui, malgré l'identité de religion, une animosité nationale entre les Serviens et les Grecs.¹ Dakle, srpski ustaniak je nukleus povijesnog procesa koji je analogan onome u kojem je stvoreno Srpsko carstvo u Srednjem vijeku, budući da Srbi iznova prednjače u otporu carigradskoj hegemoniji u Jugoistočnoj Evropi. Iako on ne podsjeća da u toj hegemoniji participiraju dijelom i fanariotski Grci, počet-

1) Nav. dj., 548

kom 19. stoljeća bilo je nemoguće izbjegći takvu asocijaciju. Dakako, ovo Vučinićev dekonfesionaliziranje srpskog oslobodilačkog pokreta nema nikakav ateistički smisao. Vučinić je nesumnjivo pravoslavni vjernik, ali se pažljivim čitanjem njegovih tekstova može prepostaviti da je njegovo shvaćanje o odnosu Države i Crkve pod jakim utjecajem francuske (post)revolucionarne politike.

Kako je Vučinić Srbin iz Hrvatske, tj. iz dijaspore, velik dio njegova nemoara je u vezi s povijesnim iskuštvima Srba u Habsburškoj monarhiji. Vrlo je uočljivo da on povijest Vojne krajine ne dovodi prvenstveno u vezu s austrijsko-turskim odnosima, nego s habsburškim instrumentaliziranjem Srba u svojim nadmetanjima s Mađarima, što je doista atipična srpska reakcija u to doba.¹ Međutim, unatoč svim uslugama koje su Srbi i iz Ugarske i iz Turskog carstva učinili Habsburgovcima, nikada nisu izjednačeni u građanskim pravima s drugim »narodima Ugarske«, kao što ni Srbija nije dobila obećanu nezavisnost. Inače, srpsko stanovništvo u Ugarskoj, »sans compter les Slavons, anciens habitants du pays connus sous le nom d'Avares et Pannoniens, da la même descendance«, penje se na dva milijuna duša, iako je uveliko smanjeno vjerskim progonima u doba Marije Terezije.²

Iako su Vučinićeve predodžbe o povijesti srpskog naroda, kao i čitave Jugoistočne Evrope, uveliko zamagljene prednaučnim konstrukcijama humanističke i potonje historiografije, odnos prema srpskoj

1) Nav. dj., 549

2) Isto

povijesti već je uveliko predromantičarski, k tome krajnje utilitaran. Povjesno iskustvo jamči Srbima bolju budućnost. Njegovo je shvaćanje povijesti teleološko, ali iz etnocentričke perspektive. Kada je riječ o građanskim i vjerskim pravima Srba u Ugarskoj, njihovu depriviranu poziciju Vučinić prije svega objašnjava interesima Habsburgovaca, kojima je suštinski stalo da vladaju suprotstavljući narode jedne drugima.

Ništa bolje iz srpske perspektive, u Vučinićevoj interpretaciji, ne prolazi ni Rusko carstvo. On ne poriče duboko ukorijenjena očekivanja Srba od Rusa, posebno među ustanicima, ali istovremeno upozorava da je odnos Karađorđa i Praviteljstvujušćeg sovjeta drugačiji i da oni nemaju iluzija u vezi s Rusijom, koja je uvijek vodila računa o svojim, a nikada o srpskim interesima.¹ U Vučinićevoj interpretaciji »...c'est la France,...c'est le Grand Napoléon seul qui peut prendre les Serviens heureux, (que c'est) lui qui regarde comme ses enfants tous les peuples, quelle que soit leur religion. Le nom de Napoléon est déjà gravé dans le cœur de cette nation et des nations circonvoisines, qui n'attendent que la détermination de la Serbie pour suivre son exemple.«²

Dakle, implicitno se od Napoleona I očekuje da obnovi Srpsko carstvo Dušana Velikog, s tim što Vučinić u svom »klasicizmu« prihvata ilirsko ime, koje je vaskrslo u Ilirskim pokrajinama, kao legitimno u srpskoj tradiciji, ali i u tradiciji drugih naroda u »evropskoj Turskoj«: »Le nom seul d'Illyrie que l'Empereur des Français a ressuscité pour les peuples, les

1) Nav. dj., 550

2) Isto

(tj. narode) a tellement flattés que tous les yeux se tournenet déjà vers son auguste personne, comme le restaurateur de leur antique gloire.«¹

Inače, među srpskim saveznicima su Crnogorci, »les Haut-Monténegrins avec les Clémentins«, »les Bulgares Montagnards, au delà de Nissa«, Bosanci i Hercegovci (osim »Turaka« među njima), a pod povo-ljnijim uvjetima i Grci.

Vučinić je i jedan od ranih tvoraca mita o srpskom nacionalnom karakteru, što je potpunoma u skladu s njemačkim romantičarskim teorijama o »duhu naroda«. Prema njemu, Srbi su »une nation laborieuse, d'une intacte probité, d'une grande franchise, d'une valeur à toute épreuve et d'une fidelité inviolable«.²

Pretjerano bi bilo na temelju ova dva dokumenta upuštati se u bilo kakva dalekosežnija uopćavanja, ali je već i iz izloženoga jasno da su brojna pitanja političke ideologije prvoga srpskog ustanka, kao i svjetonazornog obzorja ustaničke elite, prvenstveno njezina intelektualnog dijela, još uvijek nedovoljno istražena. Analize individualnih pozicija, kao što je i Vučinićeva, u tome su izuzetno važne, kao i evropska duhovna iskustva unutar kojih su se oblikovale. Francuska komponenta, s Vučinićevim posredovanjem, u tome nije zanemarljiva, iako je tek u kasnijim, promijenjenim povjesnim uvjetima dobila svoj uistinu djelotvoran smisao.

(Objavljeno u publikaciji: »Naučni skup »Jugoslovensko-francuski odnosi. Povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji«. Istorijski institut. Zbornik radova, knj. 10, Beograd, 1990, 56–66).

1) Isto

2) Nav. dj., 552

V

O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba

Malo je koje razdoblje u povijesti srpskog naroda toliko bilo istraživano kao ono u kojem je živio Sava Mrkalj.¹ Koncem XVIII i početkom XIX stoljeća se susteklo mnoštvo zbivanja i događaja kojima je stvorena moderna srpska nacija. Temišvarski sabor 1790. godine i srpski ustanci 1804–13. i 1815. godine su u njihovu središtu. Ipak, kao da je pred malo kojim razdobljem u povijesti srpskog naroda historijska nauka još uvijek suočena sa toliko nedoumica i otvorenih pitanja, tako da se nameće zaključak da je objašnjenje nacionalne integracije u njoj još uvijek jedna od bitnih obaveza.

1) O Srbima u hrvatskim zemljama, koji nas ovom prilikom posebno zanimaju, vidjeti sljedeću literaturu: *Slavko Gavrilović*, Srbi u Habsburškoj monarhiji od kraja XVIII do sredine XIX veka. Od kraja XVIII veka do revolucije 1848–1849. u Istoriji srpskog naroda 5/2, SKZ, Beograd 1981, 7–44; *Pavle Ivić i Jovan Kašić*, Kulturna istorija Srbu a XIX veku (do sedamdesetih godina), nav. dj., 309–380; *Dejan Medaković*, Srpska umetnost u XVIII veku, SKS, Beograd 1980; *isti*, Srpska umetnost u XIX veku, SKZ, Beograd 1981; *Milorad Pavić*, Radanje nove srpske književnosti, SKZ, Beograd 1983; *Jovan Deretić*, Istorija srpske književnosti, Nolit, Beograd 1983. Vidjeti također: *Jaroslav Šidak*, Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta, Historijski zbornik 23–24 (1980–1981) 51–98. Hvale je vrijedan pokušaj: *Ivan Jurišić*, Kritički osvrt na literaturu o nacionalnom razvoju Srbu u Hrvatskoj i Slavoniji od sredine SVIII stoljeća do 1848., Historijski zbornik 25 (1982) 161–182.

Na izmaku XVIII stoljeća srpski je narod rasut u mnoštvu historijskih zemalja Habsburške monarhije, Turskog carstva i Mletačke republike. Kao većinski ili manjinski je izmiješan sa mnoštvom drugih. Neki među njima su mu vrlo srođni, tako da se granica u nekim prostorima jedva nazire, neki su mu vrlo udaljeni. Unatoč svome izrazito seljačkom društvenom biću povijesne baštine pojedinih dijelova srpskog naroda su se u manjoj ili čak većoj mjeri međusobno razlikovale.

Kako je svaka nacionalna integracija, dakle i srpska, jedinstveno povijesno zbivanje dugog trajanja, različite skupine istog naroda, kao i različiti njegovi slojevi nacionalno se integriraju u povijesno vrlo raznolikim zbivanjima i nejednakim vremenskim trajanjima. Društvena zbilja pojedinih historijskih zemalja u kojima Srbi žive koncem XVIII i početkom XIX stoljeća te posebnosti društvenog bića srpskih skupina u njima bitno su utjecali na historiografska istraživanja. Neovisno da li je riječ o historijskoj nauci ili o njoj srodnim društvenim naukama i disciplinama, teorijski, metodološki i istraživački su uočljivi veliki nesrazmjeri u različitim historijskim objašnjenjima srpske nacionalne integracije. Brojne skupine srpskog naroda u ovom razdoblju su još uvijek na samom rubu naučnih istraživanja, uz dužno isticanje pojedinačnih doprinoса. S tim u vezi u ovom prilogu prvenstveno će biti riječi o Srbima u hrvatskim zemljama.

Temeljna je prepostavka sljedećih razmatranja da je jedinstveni proces srpske nacionalne integracije izrazito policentrične historijske strukture. Sve srpske skupine i svi društveni slojevi u svim historijskim zemljama u kojima žive su činioci procesa nacionalne integracije, tako da naučno objašnjenje iziskuje prikladna

teorijska, metodološka i istraživačka rješenja. S tim u vezi je i sljedeća pretpostavka da se proces srpske nacionalne integracije ne može naučno objasniti bez komparativnih istraživanja procesa nacionalnih integracija naroda s kojima Srbi izmiješano žive ili su im u neposrednom susjedstvu. Riječ je nadasve o hrvatskoj, kao i o drugim južnoslavenskim nacionalnim integracijama, ali i o mađarskoj, rumunjskoj, talijanskoj itd. Međutim, kada je riječ o Srbima u hrvatskim zemljama, odnos između hrvatske i srpske nacionalne integracije ne može biti istražen samo komparativnim metodama. Izmiješani sa Hrvatima na pretežnom dijelu hrvatskog prostora, dijeleći s njima u suštini ista proturiječja društvenog razvoja u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo, povijest srpskog naroda u hrvatskim zemljama je nerazlučiv dio hrvatske povijesti, kao što je i povijest hrvatskog naroda nerazlučiv dio srpske povijesti.

Koliko su u tom razdoblju Srbi i Hrvati krajišnici bliži ili dalji jedni drugima nego Hrvati krajišnici i Hrvati kmetovi ili Srbi krajišnici i Srbi kmetovi, da ostanemo samo na podložničkim slojevima stanovništva, tek bi trebalo ispitati. Socijalna distanca u hrvatskom društvu na prijelazu stoljeća bi barem isto toliko trebalo biti istraživana kao i vjerska i narodna.

U razdoblju kojim se bavimo, srpsku nacionalnu svijest oblikuju na vrlo osebujne načine i pojedine vlaške, cincarske, makedonske pa u manjoj mjeri čak i grčke skupine, a ima i slučajeva da srpska narodna skupina ne oblikuje srpsku nacionalnu svijest, npr. grkokatolički Žumberčani.

Historijski strukturirati proces srpske nacionalne integracije, utvrditi pomicanja njegove jezgre iz zemlje u zemlju, utvrditi njegove različite »gustine« u različitim prostorima u isto vrijeme, utvrditi promjene u

povijesnom sadržaju toga procesa, utvrditi koji ga društveni slojevi oblikuju, u kojim prostorima i vremenima, s kojom nacionalnom integracionom ideologijom, s kojom političkom praksom i s kakvim kulturnim stvaralaštvom i nadasve u kakvim načinima proizvodnje društvenog života nesumnjivo je intelektualni izazov s kojim su se već suočavale generacije srpskih i ne samo srpskih historičara, kao što će nesumnjivo biti i izazov generacijama budućih historičara.

Kada je riječ o Srbima u hrvatskim zemljama bitna je još jedna istraživačka pretpostavka, tj. da nacionalna integracija nije linearno evolucioni proces. U njoj je uočljiva smjena progresije sa regresijom, u njoj se integracioni procesi smjenjuju sa dezintegracionim. Proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama počinje rano, već koncem XVIII stoljeća, ali se proteže u vrlo oscilatornom ritmu sve do početka XX stoljeća, s tim što se prožima ali i isključuje s procesom hrvatske nacionalne integracije u vrlo osebujnim povijesnim zbivanjima.

1. Srpsko stanovništvo u hrvatskim zemljama koncem XVIII i početkom XIX stoljeća dosta pouzdano se može istraživati. Za razdoblje od vremena vladavine Josipa II (1780–1790) do 1840. godine demografskih statističkih izvora ima nesravnjivo više nego ranije, ali nam još uvijek nedostaju njihova suvremena kritička historijsko-demografska izdanja. Ovom prilikom nas zanimaju podaci o brojnosti Srba i njihovu društvenom raslojavanju u hrvatskim zemljama u odnosu prema istovrsnim pokazateljima u drugim zemljama Habsburške monarhije, kao i podaci o odnosu hrvatskog i srpskog stanovništva u hrvatskim zemljama. Budući da u razdoblju koje nas zanima nema narodnosnog razvrstavanja, Hrvate izjednačavamo sa

katolicima, a Srbe sa pravoslavnima, ukoliko nema podrobnijih pokazatelja.

Čaplović je objavio popis pravoslavnog stanovništva u »ugarskim zemljama« iz jula 1797. godine,¹ koji je ovom prilikom zanimljiv zato što se vjernici razlikuju prema svom jeziku (srpskom, vlaškom, tj. rumunjskom i grčkom, kome je pribrojan i cincarski). U dijecezama Hrvatske i Slavonije, u karlovačkoj, pakačkoj i plaščanskoj, prema ovom popisu svi pravoslavni vjernici govore srpskim jezikom. U prvoj je 127.092, u drugoj 86.707, a u trećoj 164.287 vjernika. Posljednja, plaščanska je pojedinačno najbrojnija srpska dijeceza u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. S druge strane, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji živjelo 378.086 Srba, u Ugarskoj ih je u isto vrijeme bilo 298.527, što znači da je u hrvatskim zemljama Habsburške monarhije, tada još uvijek bez Dalmacije, živjelo 55,88% od ukupnog broja Srba u njih! Dakle, već demografski pokazatelj upućuje na važnost, udjela Srba u hrvatskim zemljama u srpskoj nacionalnoj integraciji koncem XVIII i početkom XIX stoljeća. Uostalom, iako nam još uvijek nedostaju pouzdaniji pokazatelji o stanovništvu Beogradskog pašaluka pred Prvi srpski ustanak, ni u njemu brojnost srpskog stanovništva nije bila bitno drugačija.²

Po navedenom Čaplovićevu popisu u karlovačkoj dijecezi je bilo 8.739 kuća u Vojnoj krajini, a 10.484 u

1) Johann v. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Croatién 2, Pesth 1819, dodatak uz str. 70.

2) U članku »Stanovništvo Srbije za vreme prvog ustanka« (Istorijski glasnik 3–4/1955) Vladimir Stojančević iznosi procjene od 120–150.000 stanovnika u Beogradskom pašaluku u doba Kočine krajine, o 150–180.000 stanovnika uoči početka ustanka 1804. godine te o 500.000 stanovnika u ustaničkoj Srbiji u vrijeme propasti prvog ustanka 1813. godine.

Provincijalu. U pakračkoj ih je 4.326 krajiskih i 5.430 provincijalnih, dok je u plaščanskoj dijecezi bilo 14.058 kuća pravoslavnih vjernika u Vojnoj krajini, a svega 245 u Provincijalu.¹ Dakle, izrazita većina, 27.123 pravoslavne kuće su bile pod krajiskom vlašću, u odnosu prema izrazitoj manjini od 16.159 kuća u Provincijalu. Oko 9/10 kuća pod provincijalnom vlašću je bilo u slavonskim županijama, a oko 2/3 u jednoj od njih – sremskoj. Koncem XVIII i početkom XIX stoljeća društveni razvoj u provincijalnim dijelovima Hrvatske i Slavonije je već osjetno ubrzaniji nego u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, tako da je i srpski nacionalno-integracioni proces brži na područjima pod provincijalnom vlašću. U njemu prednjače slavonski, a među njima sremski Srbi. Dakako, provincijalna vlast i srpska nacionalna integracija nisu u upravno razmјernom odnosu, niti je nacionalna integracija funkcija provincijalne vlasti.

Lorkovićevi podaci o vjerskoj pripadnosti stanovništva Hrvatske i Slavonije u 1802/4. godini² omogućavaju nam uvid u približan odnos hrvatskog i srpskog stanovništva:

1) Nav. dj., 69–70.

2) *Mladen Lorković*, Narod i zemlja Hrvata, MH, Zagreb, 1939, 86.

	Katolici	Pravoslavni	Protestanti
Provincijalna Hrvatska	400.000 (98,8%)	4.800 (1,2%)	40 (0,0%)
Hrvatska krajina	195.300 (51,9%)	180.800 (48,1%)	5 (0,0%)
Hrvatska	595.300 (76,3%)	185.600 (23,7%)	45 (0,0%)
Provincijalna Slavonija	148.000 (51,6%)	135.000 (47,2%)	3.500 (1,2%)
Slavonska krajina	102.300 (55,0%)	84.300 (43,7%)	2.600 (1,3%)
Slavonija	250.300 (52,6%)	219.300 (46,0%)	6.100 (1,3%)
Hrvatska i Slavonija	845.600 (67,3%)	404.900 (32,2%)	6.145 (0,5%)

Udio katoličkih Mađara i Nijemaca u maloj mjeri snizuje broj Hrvata. Na temelju Lorkovićevih podataka usporedno možemo prikazati i podatke o stanovništvu u 1840. godini,¹ prema Fenješu, s tim što je ovom prilikom Hrvate i Srbe moguće razdvojiti od ostalih narodnosti:

	Hrvati	Srbi	Ostali
Provincijalna Hrvatska	519.426 (98,63%)	2.900 (0,55%)	4.304 (0,81%)
Hrvatska krajina	258.454 (51,80%)	240.493 (48,20%)	–
Hrvatska	777.880 (75,85%)	243.393 (23,73%)	4.304 (0,42%)
Provincijalna Slavonija	170.421 (52,81%)	137.933 (42,75%)	14.326 (4,44%)
Slavonska krajina	127.326 (49,44%)	122.853 (47,70%)	7.374 (2,86%)
Slavonija	297.747 (51,32%)	260.786 (44,95%)	21.700 (3,74%)
Hrvatska i Slavonija	1.075.627 (66,99%)	504.179 (31,41%)	25.904 (0,82%)

1) Nav. dj., 87–88.

Podjela stanovništva prema narodnosti tokom skoro četiri desetljeća prve polovine XIX stoljeća jedva da se mijenjala. Kada je srpsko stanovništvo u pitanju, uočljiv je njegov relativni pad u provincijalnim područjima, s tim što je srpsko stanovništvo u provincijalnoj Hrvatskoj čak i u apsolutnom padu.

2. Budući da je ogromna većina srpskog stanovništva seljačka, bilo u kmetskom, bilo u krajiškom položaju, važno je ustanoviti njegov udio među gradskim stanovništvom. Prema Keslerovim izračunavanjima¹ vjerskog sastava gradskog stanovništva u provincijalnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1785/87. godine u Zagrebu je tada živjelo 1,07% pravoslavnih, u Karlovcu 8,76%, u Rijeci 1,68%, u Varaždinu 0,42%, u Križevcima 1,17%, u Koprivnici 3,51%, u Požegi 3%, dok je 1828/29. godine u Križevcima 0,56% pravoslavnih, u Koprivnici 3,06%, u Požegi 3,84%, u trgovištima Požeške županije 11,9%, u Osijeku 21,4%, u trgovištima Virovitičke županije 21,17%, a u trgovištima Sremske županije 51,83%. Što to brojčano znači u malim hrvatskim i slavonskim gradovima konca XVIII i početka XIX stoljeća potpuno je jasno. U pomijanom Čaplovićevu radu² se navodi da je 1797. godine inače vrlo bogata srpska općina u Trstu imala 48 stanovnika, u Rijeci ih je bilo 111, a u Senju 27. Brojnije srpsko građanstvo je tada očigledno postojalo u Virovitičkoj i naročito u Sremskoj županiji, gdje je imalo i apsolutnu većinu.

1) Wolfgang Kessler, Politik und Gesellschaft in Kroatien und Slavonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen, R. Oldenbourg Verlag, München 1981, 128–129.

2) Isto mj.

Slično je i u vojnim komunitetima, gradovima u krajiskom prostoru. Prema podacima iz 1815. godine Senj je imao 2.590 stanovnika, Karlobag 788, Petrinja 3.048, Kostajnica 1.074, Bjelovar 1.054, Ivanić 646, Petrovaradin 3.847, Karlovci 5.797 i Zemun 8.313.¹ Potonja dva grada u Petrovaradinskoj regimenti su imala apsolutnu srpsku većinu. Srpsko stanovništvo je bilo dosta brojno i u Petrinji i Kostajnici, ali je u obadva slučaja znatno zaostajalo za hrvatskim, iako su Petrinja i Kostajnica u 2. banskoj regimenti sa apsolutnom većinom srpskog stanovništva.

U inače vrlo usporenoj urbanizaciji Hrvatske i Slavonije koncem XVIII i početkom XIX stoljeća Srbi su zaostajali za Hrvatima, a ponegdje su bili u nazatku, bilo relativnom, bilo čak i apsolutnom. Izuzetak su gradovi u Istočnoj Slavoniji i Sremu, prvenstveno u Podunavlju. Nije to bio slučaj samo u slavonskom dijelu Podunavlja. Od Sent-Andreje, preko Budima, a i u jednom i u drugom gradu su na prijelazu stoljeća mnogo brojnije srpske općine nego što je to slučaj u hrvatsko-slavonskim gradovima, niz Dunav, do Osijeka, Sombora, Vukovara, Novog Sada, Karlovaca, Zemuna i Pančeva, ali i dalje na istok usredotočeno je poduzetno srpsko građanstvo, koje u tom prostoru svoju moć temelji nadasve na trgovini, ali i na zanatstvu. U prostornom smislu Dunav je nesumnjivo kičma privredne moći srpskog građanstva, ali i njegove nacionalne integracije.

Međutim, iako malobrojno, trgovački je vrlo poduzetno i srpsko građanstvo Trsta, Rijeke, Karlovca,

1) Mirko Valentić, Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790–1881. u: *Fedor Moačanin* (i) Mirko Valentić, Vojna krajina u Hrvatskoj, Povjesni muzej Hrvatske, Katalog izložbe, Zagreb 1981, 61.

Petrinje, Broda na Savi. Sličan je slučaj i sa srpskim općinama u lancu od Boke, preko Dubrovnika, Splita, Šibenika, Zadra, Senja, Rijeke i Pule do Trsta i Venecije.

Poslujući u nizovima najvažnijih središta u Srednjoj Evropi i na Balkanu, na pravcima sjever-jug, istok-zapad, jugoistok-sjeverozapad, trgovci i s njima povezano građanstvo različitih zanimanja su imali odlučujući utjecaj na proces srpske nacionalne integracije u Habsburškoj monarhiji. Njihova je trgovina uvelike bila u vezi i sa sunarodnjacima u Turskom carstvu. Mnoštvo trgovaca toga doba su ne samo poslovni ljudi, nego i nacionalni ideolozi, povjerljivi izvještači, zavjerenici, poštovaoci nacionalne kulture. Često mijenjajući mjesta boravišta u jednom uzbudljivom vremenu na prijelazu stoljeća, oni su stjecali samopouzdanje i samosvijest u otvorenosti prema zbijanjima u evropskom društvu. Takvo njihovo društveno biće je imalo znatnog udjela i u daljem, još ubrzanim pozapadnjivanju srpske kulture.

3. Središnje značenje u razvoju takva srpskog građanstva je imao sremski prostor. U njemu su se sjekli putevi na pravcima sjever-jug i istok-zapad. I provincijalni i krajiški prostor u Sremu su imali apsolutnu većinu srpskog stanovništva. U Karlovcima je bila mitropolija, u njemu je mnoštvo srpskih manastira. Na bačkoj i banatskoj strani su brojne skupine srpskog stanovništva, a cijelom svojom južnom granicom se naslanja na Srbiju.

Međutim, ako se izuzme brojnja skupina srpskog stanovništva u Istočnoj Slavoniji, od Osijeka do Vukovara, sremsko srpsko stanovništvo je bilo odvojeno od brojne skupine Srba u Zapadnoj Slavoniji, u Požeškoj

županiji i u varaždinskim regimentama vrlo brojnim hrvatskim stanovništvom u središnjem slavonskom prostoru. Na sličan način je u Posavini bilo razdvojeno srpsko stanovništvo varaždinskih i gradiške regimente od onoga u banskim i karlovačkim regimentama Vojne krajine. Dakako, u obrnutoj perspektivi srpsko stanovništvo je prostorno razdvajalo hrvatsko.

Tako velika izmiješanost srpskog i hrvatskog stanovništva u (pred)integracionom razdoblju je imala izuzetno velik utjecaj na integracione tokove, na njihove međusobne odnose, na shvaćanja o narodnosti, tako da se neovisno o svim razlikama u sadržaju nacionalnih integracija Srba i Hrvata jedan bez drugoga ne mogu ni razumjeti.

Ni trgovci, ni bilo koji drugi društveni sloj nisu mogli zanemariti značenje prostornog činioca u nacionalnoj integraciji. Kao da se ove hrvatske i srpske nacionalne integracione ideologije iz druge polovine XIX stoljeća mogu u svojoj jezgri utvrditi već na prijelazu stoljeća. Etnografski opisi raznih hrvatskih zemalja na prijelazu stoljeća prepuni su najfantastičnijih vijesti o stanovništvu i njegovu porijeklu. Iako su ih većinom pisali stranci, oni nesumnjivo ne bi mogli ni nastati bez podloge u stvarnim nazorima ljudi u Hrvatskoj i Slavoniji. Uostalom, njihova prividna zbrkanost se nikada nije ni vezivala isključivo za hrvatske zemlje, već je redovno obuhvaćala i druge južnoslavenske, odnosno balkanske zemlje.

U tom smislu je na obadvije narodne strane daleko najzanimljivije ilirstvo. Na srpskoj strani, tokom XVIII stoljeća ono nije bilo prihvaćeno samo u crkvenoj hijerarhiji, nadasve među njezinim gornjim slojevima, nego i u dijelu građanstva razvijene nacionalne

svijesti, na primjer kod Solarića. Ipak, na obadvije narodne strane ilirstvo je bilo najprihvaćenije među krajiškim oficirima. U njihovoj svijesti su se prožimala dva uveliko proturječna ilirstva. Jedno od njih je bilo temeljeno na svijesti o narodnoj srodnosti ili čak jedinstvenosti krajišnika srpskog ili hrvatskog jezika, »ilirskog jezika«, a drugo je u suštini bilo dvorsko, »imperialno« ilirstvo, koje je već u to doba bilo protivstavljeno i hrvatstvu i još više srpstvu.

4. Jedino u Sremu i Istočnoj Slavoniji srpsko stanovništvo privređuje na izrazito plodnoj zemlji, koja je među najplodnijom u Hrvatskoj i Slavoniji. Već u zapadnim slavonskim predjelima Srbi su za razliku od Hrvata usredotočeni u pobrđu, na zemlji slabije obradivosti. Slično je i sa srpskim stanovništvom svih hrvatskih regimenti na prostoru od Drave do Jadranskog mora. Plodniji podravski, posavski, pokupski i pounski predjeli su najvećim dijelom naseljeni hrvatskim stanovništvom. Takva, početkom XIX stoljeća već uveliko ustaljena prostorna razdioba, historijski se objašnjava mnoštvom činilaca – od utjecaja načina proizvodnje u vrijeme naseljenja do političkih i konfesionalnih intervencija u tokove seoba i srpskog i hrvatskog stanovništva, dakako, samo kada je u pitanju nezaposjednuta zemlja. Hrvatski provincijal, u kojem, Srba skoro uopće ni nema u vrijeme o kojem je riječ, u suštini ima stabilnu feudalnu strukturu, tako da se srpske skupine u njemu nisu mogle ustaliti, budući da je njihovo stalno naseljenje u njemu pretpostavljalo ili integraciju u feudalnu strukturu, ili pak takve njezine promjene da se ona njima neizbjježno opirala.

Većina Srba u hrvatskim zemljama, od zapadnoslavonskog pobrđa do Jadranskog mora, u vrijeme

svoga naseljenja od prve polovine XVI do prve polovine XVIII stoljeća su stočari, neovisno o tome da li ih naseljavaju turske, hrvatske ili ugarske ili austrijske vlasti. Čak se i u nauci nerijetko zaboravlja da su mnoštvo Srba u hrvatskim zemljama naselile turske vlasti u različitim vremenima od prve polovine XVI stoljeća do druge polovine XVII stoljeća.

Habsburški vojno-krajiški sistem je u svim svojim mijenama u suštini oblik refeudalizacije stočarskog stanovništva i srpskog i hrvatskog, iako on nesumnjivo ima historijski vrlo različite funkcije.

Ovom prilikom je dovoljno upozoriti da je prelazak od stočarstva na zemljoradnju, pretežno tokom XVIII stoljeća (u karlovačkim regimentama stočarstvo tokom XIX stoljeća i dalje ostaje bitna grana privređivanja), očigledno imalo različite posljedice za srpsko i hrvatsko stanovništvo. Budući da je prvo pretežno bilo naseljeno na zemlji slabije plodnosti, postupno je zaostajalo u privređivanju u odnosu spram drugog u razmjerima cijele Hrvatske i Slavonije, što je imalo dalekosežne posljedice u drugoj polovini XIX stoljeća, kada su obadvije nacionalne integracije poodmakle, poslije ukidanja kmetstva 1848. godine i naročito poslije prisajedinjenja krajiškog prostora provincijalnom 1881. godine.

5. Krajiško stanovništvo u dvije varaždinske regimente, koje su u vrijeme o kojem raspravljamo u sastavu Hrvatske krajine, znatno je mijenjalo svoj narodni sastav od stvaranja krajiške ustanove u tom prostoru, nekadašnje Slavonske krajine. Koncem XVI i početkom XVII stoljeća u Slavonsku krajinu ili Varaždinski generalat je naseljena velika srpska skupina, koja je od vremena naseljenja činila absolutnu većinu

stanovnika u njoj. Osigurala je znatne krajške povlastice 1630. godine (»Statuta Valahorum«), koje su omogućile i znatno društveno i imovinsko raslojavanje. Stvorila je i vlastitu eparhiju sa središtem u manastiru Marči. Do sredine XVIII stoljeća povlastice su suštinski preobražene, a krajško uređenje izjednačeno militarizacijom sa krajškim uređenjem drugih krajina. Marčanska eparhija je poslije skoro stoljeća i pol vjerskih previranja i sukoba sa politikom katoličke crkve ne unije nestala, a vjersko središte je prenijeto u Pakrac. Srpska većina vjerojatno već ni sredinom stoljeća nije postojala, da bi početkom XIX stoljeća Srbi bili jedva trećina stanovništva varoždinskih regimenti.

Tek će cijelovita krajška povijest tog prostora moći objasniti mnoštvo događaja i zbivanja o kojima je još uvijek moguće samo nagađati. U svakom slučaju, koncem XVIII i početkom XIX stoljeća taj prostor nije mogao osiguravati nužnu vezu između dvije najbrojnije srpske skupine na različitim stranama hrvatskih zemalja – jedne u Sremu i u Istočnoj Slavoniji i druge u Hrvatskoj između Save, Kupe, Une i Jadranског mora, što je znatno utjecalo na oblikovanje razlika i u sadržaju i u ritmu srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama.

6. Koncem XVIII i početkom XIX stoljeća još uviјek su uočljive manje razlike u krajškom uređenju između dvije banske regimete, tradicionalno pod zapovjedništvom hrvatskog bana, i četiri karlovačke. Prirodna sredina u prostoru banskih regimeta je znatno bogatija nego u prostoru druge četiri, koje su pretežno u kraškim poljima i šumovitim planinama, osim Podvelebitskog primorja.

Ipak, čak i najbogatija među njima, Druga banska regimenta, živi na granici bijede. Prema jednom francuskom popisu iz 1810. godine¹ regimenta je imala 46.167 stanovnika, od čega 31.610 Srba i 14.557 Hrvata, koji su živjeli u 4.888 kuća, tj. sa po 9,44 žitelja po kući u prosjeku. Samo 3.305 jutara obradive zemlje je bilo razvrstano u prvu klasu, dok je 25.677 bilo u drugoj, a čak 57.884 jutra u trećoj. Jedna kućna zadruge u prosjeku imala 17,17 jutara zemlje, po 1.600 hвати. Važna je i razdioba po raspoloživim livadnim površinama. U prvoj ih je klasi 1.438, u drugoj 5.559, a u trećoj 2.367 jutara, tj. 9.364 jutra ukupno, odnosno 1,91 jutra u prosjeku po kućnoj zadruzi. Međutim, pod šumom je još uvijek 75.306 jutara, dok je pašnjaka 34.643 jutra, odnosno 7,09 jutra po kućnoj zadruzi u prosjeku. Radnih je konja 3.050, dakle manje od jednog po kućnoj zadruzi, ždrijebadi je 1.536, volova za vuču 5.949, dakle 1,22 u prosjeku, krava 5.840, junica 4.087, ovaca 9.567, a tek je svinja bilo 22.057, tj. 4,51 po kućnoj zadruzi, što također nije bilo naročito mnogo na desetoro čeljadi.

7. Poslije pada Mletačke republike 1797. godine Dalmacija je u sastavu Habsburške monarhije do 1805. godine, da bi potom u vrlo burnom povijesnom događanju do 1813/14. bila pod francuskom vlašću i to do 1809. u sastavu Kraljevine Italije, a potom u sastavu Ilirskih pokrajina. Od 1815. godine dalje ponovo je pod habsburškom vlašću.

Prema jednom francuskom popisu, najvjerojatnije iz 1806. godine,² Dalmacija sa Kvarnerskim oročjem,

1) *Mémoire sur la Croatie militaire*. Service historique de l' armée de terre
– Paris, C65, dr. Septembre 1810.

2) *Population de la Dalmatie*, Service historique..., MR 1625.

dakako, bez Dubrovnika, ali i bez Boke, imala je 256.902 stanovnika. Katolika je bilo 220.342, pravoslavnih 36.384, izraelita 173, a bila su i tri kalvina. Dakle, katoličko, odnosno hrvatsko stanovništvo je sačinjavalo 85,77%, a pravoslavno, odnosno srpsko 14,16% žitelja Dalmacije.

Kako na Kvarnerskom otočju uopće nema pravoslavnih, a u Boki ih je tokom cijelog razdoblja više nego katolika, postoci se donekle mijenjaju u korist Srba u drugačijoj upravnoj podjeli.

U ovim dalmatinskim granicama broj Srba se povećao od 1806. do 1840. godine od 36.384 na 48.616 ili za 25,16%, dok se u Hrvatskoj i Slavoniji srpsko stanovništvo povećava za 19,69%.

Prema podacima šematizma eparhije dalmatinske za 1840. godinu,¹ inače stvorene tek 1810. godine pod francuskom vlašću, u zadarskom distriktu su bila 3.282 pravoslavna stanovnika, od čega 371 u Zadru. U obrovačkom distriktu ih je bilo 12.406, od toga broja 443 u Obrovcu, 604 u Benkovcu i 478 u Skradinu. Pravoslavno stanovništvo je i dalje najbrojnije u kninskom distriktu sa 20.197 stanovnika, od čega je 925 u Kninu. U drniškom distriktu je 5.196 pravoslavnih, od toga 2.554 u drniškoj parohiji. Šibenski distrikt je u to doba imao 808 pravoslavnih. U sinjskom distriktu ih je bilo 5.591, a najbrojnija parohija je bila vrlička sa 1.879 stanovnika. Imotski distrikt je imao 914 pravoslavnih, neretvanski 222, dok ih je u Dubrovniku bilo 395 te u Puli i Peroju u Istri, koji su također pripadali eparhiji dalmatinskoj 214 stanovnika. Očigledno je da je srpsko stanovništvo najvećim dijelom usredotočeno u

1) Petar Oluić, Sveštenstvo eparhije dalmatinske, u: Almanah. Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku, Zagreb 1971, 43–44.

sjeverozapadnom, zagorskom dijelu Dalmacije, ali ga je bilo rasutog i u drugim dijelovima Dalmacije, među ostalim i u primorskim gradovima.

8. O prosvijećenosti Srba u hrvatskim zemljama je dosta pisano, ali brojne nedoumice još uvijek ostaju otvorene. U mnoštvu istraživanja srpska prosvijećenost se isuviše usko određuje različitim vjerskim ograničenjima i čirilskom grafijom. Izrazitijim integriranjem srpske kulture u srednjoevropsku i mediteransku od sredine XVII stoljeća dalje, srpsko kulturno stvaralaštvo se širi na jezike koji su do tada u njemu bili u vrlo malenoj mjeri zastupljeni ili ih uopće nije ni bilo. Iako se izlaskom iz srpske kulturne tradicije nerijetko potpuno gubila veza s njom, ništa manje nisu rijetki slučajevi da se izlaskom iz tradicionalne kulture stvaralo nove kulturne vrijednosti bez kojih ni suvremena srpska kultura nesumnjivo ne bi bila ono što jeste.¹ Ipak, u drugoj polovini XVIII i početkom XIX stoljeća s nacionalnom integracijom se postavlja pitanje i nacionalnog obrazovanja i nacionalne kulture. Ne zadržavajući se na suštinski važnoj sremskoj baštini, upozorit ćemo na istraživanja o razvoju prosvjete u »prekosavskoj« Hrvatskoj.² Došavši u plaščansku eparhiju na mjesto eparhijskog administratora 1824. godine Lukijan Mušicki je zatekao u njoj samo pet srpskih narodnih škola: karlovačku, petrinjsku, kostajničku, riječku i tršćansku. Eparhija je tada imala 175.000 vjernika. Desetljeće kasnije, oslobođajući uistinu sve mogućnosti svoje siromašne epar-

1) *Milorad Pavić*, nav. dj., 5–6.

2) Izvorno daleko najzasadržajniji je rad Milana Radeke *Prilozi o prosvetnim nastojanjima Lukijana Mušickog u Gornjoj krajini* (Spomenik SANU 109. Odeljenje društvenih nauka ns 11, Beograd 1960, 37–100).

hije, ali i svoju umješnost i još više zanesenost, Mušićki je 1833. godine mogao izvijestiti da na 190.687 pravoslavnih stanovnika u 16.395 domova, razvrstanih u 146 parohija, djeluje 76 srpskih narodnih škola! Namjera mu je bila otvoriti po jednu u svakoj parohiji.

Srpske narodne škole su u potpunosti ovisile o spremnosti stanovništva da osigura potrebne uvjete njihova rada. Dosta brojna srpska sela, osobito ako su već imala »njemačku« školu, koja je nesumnjivo osiguravala potreban »start« u toj skoro u cijelosti krajiškoj eparhiji, bila su dosta ravnodušna prema otvaranju srpske škole. U njima se obrazovanje očigledno nije dovodilo u neku izravniju vezu sa vjerom i narodnošću. Dakako, otvaranje srpskih narodnih škola je uveliko ovisilo i o odnosu krajiških regimentskih i kompanijskih vlasti, a u nekim pitanjima i o odnosu Generalne komande u Zagrebu. Tamo gdje se iz vjerskih ili narodnih razloga potiskivalo pravoslavlje ili srpstvo, uspjeh je redovno bio manji ili ga uopće nije bilo. Tamo, gdje su krajiške vlasti poticale otvaranje škola, kao što je to bio slučaj u 2. banskoj regimentu, u kojoj je zapovjednik bio pukovnik Živković, Srbin po narodnosti, uspjeh je bio nesumnjiv.

9. Nerijetko se srpsku inteligenciju u hrvatskim zemljama svodi na pravoslavni kler i na učitelje. Iako je njihovo značenje nesumnjivo veliko, svim ograničenjima unatoč, ne smije se previđati intelektualna i kulturna djelatnost gornjih slojeva srpskog stanovništva raznih zanimanja.

Militarizacija Vojne krajine od sredine XVIII stoljeća je bila nezamisliva bez sve brojnije vojne birokracije. Na višim razinama njezine hijerarhije je prevladavao svijet njemačkog, češkog i drugog stranog porije-

kla, potom i hrvatskog i tek iznimno srpskog. Od početka XIX stoljeća, naročito nakon što je započet sistematski odgoj krajiških upravnih oficira, stanje će počinje sve više mijenjati, tako da su krajiški oficiri tokom prve polovine XIX stoljeća postali brojna narodna inteligencija u mnoštvu pojedinačnih slučajeva. Njihovo njemačko obrazovanje je omogućilo u znatnom broju slučajeva ubrzaniju komunikaciju sa vlastitom narodnom kulturom. U manjoj mjeri to važi i za »ratne oficire« u Vojnoj krajini, koji su se obrazovali najviše u Bečkom Novom Mjestu. Njihova »renacionalizacija« tek treba biti ispitana.

10. Naše poznavanje udjela sveštenstva u srpskoj nacionalnoj integraciji u ovo vrijeme još uvijek ni izdaleka ne zadovoljava. Već poodavno je utvrđena razlika između djelatnosti parohijalnog sveštenstva i monaha u nacionalnoj integraciji, kao i o različitoj djelatnosti različitih slojeva crkvene hijerarhije.

Nema sumnje da je parohijalno sveštenstvo imalo izvjesnog udjela u oblikovanju nove, narodne kulture, da je u dosta slučajeva »radikaliziralo« društvene pokrete i bune srpskog stanovništva itd., kao i da je monaštvo prednjacišlo u obrani tradicionalne kulture i bilo sklonije konzervativnijim sistemima društvenih vrijednosti i konzervativnijoj političkoj djelatnosti. Ipak, svaki šematzizam je povijesno neopravдан. Arhimandrita Rajačića, na primjer, nalazimo među Vukovim pristašama već 1821. godine!¹

Sveštenstvo isto tako treba ispitivati socijalno-historijskim metodama, kao i bilo koji drugi društveni sloj ili skupinu.

1) *Golub Dobrošinović*, Objavljenija. Izbor oglasa na knjige i listove 1791–1871, Beograd 1974, 37.

11. U širenju moderne srpske kulture i oblikovanju moderne nacionalne svijesti u hrvatskim zemljama sudjeluju razni slojevi srpskog društva. Tome su zanimljivo svjedočanstvo »objavljenija« za različite srpske knjige, časopise i novine.¹ Navest ćemo nekoliko primjera.

Davidovićevo i Frušićeve »Objavljenije sverhu izdanija Slaveno-serbskih novin« od 19. aprila/1. maja 1813. godine sadržava i imena ljudi širom Habsburške monarhije koji će »sovokupiti« preplatnike. Takvih »sovokupitelja« je bilo u 28 gradova, od toga 11 u Hrvatskoj i Slavoniji: G. Popović u Brodu, S. Popović u Vinkovcima, Enderić (vjerojatno Teodor, daljski proto 1806. godine, podstrekač bune na Daljskom vlastelinstvu, vlasništvu karlovačkog mitropolita) u Vukovaru, K. Lacković u Novoj Gradišci, D. Janković u Mitrovici, Mirović i Popović u Zagrebu, E. Ivanović i M. Pavković u Zemunu, M. Vladisavljević u Irigu, J. Živković u Karlovциma, N. Stefanović i Bugarski u Rumi te M. Maksimović u Šidu.

U »Objavljeniju« Stefana Živkovića povodom *Priklučenija Telemaka...* od 28. decembra 1813. godine među prikupljačima preplata u 53 grada nalaze se i prikupljači u 19 gradova u hrvatskim zemljama: G. Popović u Brodu, S. Popović u Vinkovcima, Enderić u Vukovaru, K. Lacković u Novoj Gradišci, D. Janković u Mitrovici, Mirović i Popović u Zagrebu, G. i A. Petrović u Zadru, E. Ivanović i M. Pavković u Zemunu, D. Rogulić i M. Vladisavljević u Irigu, prof. Živković u Karlovcima, N. Kostić u Karlovcu, N. Trifić u Kostajnici, A. Došenović u Lici, Jovanović pl. Bekeš u Osije-

1) Nav. dj.

ku, P. Nikolić u Pakracu, J. Kunić i S. Kavić u Petrinji, V. Stajić u Rumi, J. Ostojić u Rijeci i M. Maksimović u Šidu.

Posebnu pažnju privlače prikupljači pretplata za knjige Vuka Karadžića.

Za djelo »Narodnoserbska pjesnarica, čast vtor« pretplata je prikupljana 1815. godine u 37 gradova, od toga ih je 14 u hrvatskim zemljama, a prikupljači su bili: S. Popović u Vinkovcima, T. Gavrilović u Vukovaru, Mirović i Popović u Zagrebu, Pavković i Ivanović u Zemunu, Vladislavljević u Irigu, T. Jovanović u Kamenici, prof. Živković i knjižar Slavković u Karlovicima, S. Kisić u Karlovcu, D. Janković i Nenadović u Mitrovici, A. Stojanović u Osijeku, V. Orlušić u Pakracu, J. Kunić i P. Čako u Petrinji, S. Filipović u Rumi i A. Panić u Šidu.

»Skupitelji« za Vukovu treću knjigu srpskih narodnih pjesama iz 1821. godine su iz 53 grada, od toga ih je 22 u hrvatskim zemljama: T. Kalinović skuplja u Vinkovcima, J. Gavrilović u Vukovaru, G. Omčikus u Gospicu, Đ. Antonović u Novoj Gradišci, J. Gagić u Dubrovniku, Đ. Suknjač u Zagrebu, F. Petrović u Zemunu, I. Jocković u Iloku, braća Rogulići u Irigu, T. Jovanović u Kamenici, N. Živković u Karlovicima, Geršić u Karlovcu, M. Radaković u Kostajnici, Đ. Popović u Mitrovici, P. Sekulić i Spaić u Osijeku, S. Kavić u Petrinji, J. Rajačić u Plaškom, S. Filipović u Rumi, T. Mileusnić u Senju, S. Srđić u Skradinu, Đ. Cvjetković u Šibeniku i A. Panić u Šidu.

Dalja, podrobna istraživanja srpske kulture u hrvatskim zemljama nužno će nametnuti potrebu brojnih drugih pitanja o kojima još uvijek u našoj historijskoj nauci jedva da ima riječi ili je uopće nema.

12. Srpsko stanovništvo u Habsburškoj monarhiji je skoro nepodijeljeno podržalo ustanak raje u Beogradskom pašaluku 1804. godine. Unatoč tome što su srpska društvena raslojenost i društvena proturječja bitno utjecali na sadržaj odnosa prema ustanku, nesporna je plima srpskog nacionalnog jednodušja u Habsburškoj monarhiji, osobito u prvim godinama ustaničkog ratovanja. Srbi, podanici Habsburške monarhije, općenito su očekivali da će Dvor podržati ustanike, budući da je tokom proteklog stoljeća u više navrata i sam poticao srpske pobune protiv turske vlasti. Ushićenje s kojim su Srbi podržali ustanak nije za njih same u početku sadržavalo ništa što ne bi bilo u skladu s njihovim podaničkim obavezama.

Ustanak je imao najjači odjek među krajišnicima. Uostalom, oni su i postojali zato da bi potisli tursku vlast iz svojih prapostojbina! Uzbuđenje je moralo biti naročito veliko zato što se srpska raja sama pobunila i vlastitom snagom ratovala. Pobunu očigledno nije usmjeravao nijedan dvor. Takav društveno-oslobodiлаčki sadržaj ustanka mu je i osiguravao tako široku podršku.

13. U vremenu Temišvarskog sabora i »srpske revolucije«, u vremenu u kojem se suštinski oblikuje moderna srpska nacija, srpsko seljaštvo u hrvatskim zemljama je također integrirano u različitoj mjeri u različitim prostorima u proces konstituiranja nacije. Brojna istraživanja Slavka Gavrilovića su dragocjen doprinos u tom smislu.¹

Prvi srpski ustanak u osebujnom prožimanju agrarnih i nacionalnih fenomena je nesumnjivo djelo-

1) Vidjeti naročito njegov rad *Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka* (SANU, Beograd 1960).

vao na brojne ispitane i neispitane društvene pokrete, nadasve među srpskim seljaštvom, kmetovima i krajnjicima, u hrvatskim zemljama.

Daljsko vlastelinstvo je u buni 1806. godine, dio sremskog provincijala 1807. godine, u previranju je Virovitička županije 1807–1808. godine, kao i Požeška županija 1815. godine. Dakle, buna smjenjuje bunu, tako da u pokretu nije samo Srem u neposrednoj blizini Srbije, već i brojna sela širom Slavonije, najčešćim dijelom ona koja su naseljena srpskim stanovništvom, a sa svih strana Vojne krajine iz godine u godinu se gomilaju vijesti o nemirima, napetostima, o dezertiranjima u Srbiju itd. Teško je razlučiti u kojoj mjeri su to agrarni, a u kojoj mjeri nacionalni pokreti. Pitanje je koliko je u to vrijeme takva opreka povjesno uopće opravdana. Kriza u agrarnim odnosima u Habsburškoj monarhiji koncem XVIII i početkom XIX stoljeća ne obuhvaća samo srpsko društvo, ali se u njemu nesumnjivo posebno intenzivno prelama.

Sava Mrkalj potječe iz toga seljačkog društva, sve dok nije upućen u bečku ludnicu uvijek iznova mu se vraćao sa svih svojih stranstvovanja, tako da i on sam sa svojim bundžištvom nije ništa drugo nego njegov tipičan intelektualni predstavnik. To društvo, koje je bilo u naporu da samo sebe odredi, da razluči svoje razvojne potrebe, da utvrdi svoja htijenja, više nije moglo biti zadovoljno pisanjem »poteščica« na latinском ili njemačkom jeziku, niti na bilo kojem drugom koji nije bio jezik toga društva. Ono je osjećalo potrebu da se izrazi svojim vlastitim jezikom. Mrkaljev doprinos razvoju srpskog jezika se ne može razumjeti bez te agrarne realnosti.

14. Danas, kada se znatno povećava zanimanje za Mrkalja u srpskoj i hrvatskoj kulturi, svakako treba spriječiti njegovu mitologizaciju. Njegovo često mijenjanje svojih boravišta se olako pretvara u tragizam stranstvovanja. Međutim, cijeli slojevi srpskog društva su u stalnom kretanju koncem XVIII i početkom XIX stoljeća. Bez njihove socijalne dinamike ne bi moglo biti ni srpske nacionalne integracije.

O trgovcima je već bilo riječi.

Učitelji su također manje ili više u pokretu. Većina ih »pogađa« svoj posao na godinu dana. Ipak, ne kreću se samo »trbuhom za kruhom«. Na put ih tjeraj njihov intelektualni racionalizam, u podlozi njihovih putovanja je prosvjetiteljska ideologija, a kasnije, baš u Mrkaljevo vrijeme, lutalaštvo je s predromantizmom još učestalije među ljudima željnim spoznaja o vlastitom narodu, o prostoru, vremenu, ljudima općenito. Mrkaljeva putešestvija od Sjeničaka, preko Plaškog, Gospića, Zagreba, Budima, uvijek iznova po zavičajnom prostoru, do Šibenika i Dubrovnika te do Zemuna i Sv. Đurđa u Banatu opisuju krug oko zemalja u kojima su živjeli Srbi u Habsburškoj monarhiji. Nije ga bilo u Trstu?!

Uostalom, lutanja, seobe su jedan od bitnih fenomena srpske novovjekovne povijesti.

15. Koncem XVIII i početkom XIX stoljeća Habsburška monarhija je oko četvrt stoljeća u ratovima širom Evrope. U tim ratovima su krajišnici znatan dio vojne sile Monarhije, tako da su i njihova »lutanja« važna za razumijevanje promjena u svjetonazorima. Mentalitet seljaka-krajišnika, neovisno o narodnosti, još više se udaljio od mentaliteta seljaka-kmetova. Budući da je izrazita većina srpskih seljaka u hrvatskim

zemljama u krajiškom statusu, ono se oblikuje u tipičnim narodnim osobinama.

Dakako, krajiškim oficirima su takva »lutanja« bila kulturno poticajnija. Češće su odlazili ratovati, a obrazovno su bili sposobniji za recepciju drugih kulturnih i civilizacijskih vrijednosti.

16. Trgovci, učitelji, sveštenici pa i oficiri srpske narodnosti su se u to doba sretali i povezivali na raznim stranama prostrane Habsburške monarhije pa i izvan nje. Takva pokretljivost je imala veliko značenje u homogenizaciji srpske nacionalne ideologije na prijelazu stoljeća, s tim što je odlučujuću ulogu u njezinom povijesnom osmišljavanju imalo iskustvo Prvog srpskog ustanka.

Takva pokretljivost je također doprinijela srpskoj nacionalnoj integraciji skupina cincarskih, makedonskih pa u rjeđim slučajevima i grčkih trgovaca, koji su redovito bili sa Srbima u crkvenim općinama u gradovima u hrvatskim zemljama. Iako je njihovo posrbljivanje bilo u toku već u XVIII stoljeću, ono je znatno ubrzano u prvoj polovini XIX stoljeća. Dapače, brojni pojedinci nesrpskog porijekla prednjače u procesu srpske nacionalne integracije. Dakako, dio tih doseđenika se integrira i u hrvatsku kulturu, odnosno, nacija u kasnjem razdoblju.

Te skupine su dugo baštinile svoju jezičnu, kulturnu i civilizacijsku osobitost i u srpskoj nacionalnoj zajednici u gradovima imale znatnog udjela u oblikovanju posebne jezične mješavine, odnosno održavanju dvojezične ili čak trojezične komunikacije u svakodnevnom životu, a posredno i produžavanju životnog vijeka srpskog jezičkog kaosa na prijelazu stoljeća. Takvu građanstvu, različita narodnog porijekla, a

obuhvaćenu srpskom nacionalnom integracijom, jezičke mješavine su svojevrsni »narodni jezik«, jezik koji se od Mrkaljeva ili Vukova stubokom razlikovao.

Dakako da je otpora takvu stanju moralo biti i u srpskim urbanim sredinama, stoga ni Mrkalj ni Vuk ni izdaleka nisu toliko usamljeni koliko se povremeno ističe.

Uroš Nestorović, budimski građanin, od 1810. godine je glavni nadzornik svih pravoslavnih narodnih škola u Ugarskoj. Svojim izrazito prosvijećenim uvjerenjima odlučno razdvaja školstvo od Crkve i vrlo brzo se sukobljava sa mitropolitom Stratimirovićem. Godine 1813. je pripremio nove udžbenike, a Rajković o tome piše:¹

»Knjige koje su profesori Isailović, Atanacković i Bulić spisali za narodne škole, podneo je Nestorović u rukopisu kr. ugarsko-dvorskoj kancelariji, otkud se posle mnogog oklevanja vratиše s tim: da nisu za štampu po tome *što su napisane prostim jezikom, onako kako narod govoril!* (Podvukao Đ. R.) Vidi se, dakle, kakav je vetar duvao: ti su rukopisi prošli mitropolitovu cenzuru.«

Međutim, iako su Nestorović i Mrkalj u isto vrijeme bili u Budimu i Pešti, ništa ne možemo reći o odnosima njih dvojice. Nema sumnje da je Nestorović znao za *Salo...* u vrijeme njegova objavljivanja. Među njima je bila velika razlika u godinama i još veća u socijalnom statusu, tako da njihovo povezivanje ne bi ni bilo jednostavno. Međutim, Nestoroviću su trebali ljudi koji će ostvarivati njegovu prosvjetnu politiku.

1) *Dorđe Rajković, Izabrani spisi 1. Biografije književnika, MS, Novi Sad, 1950, 31.*

Takvih nije bilo mnogo među obrazovanim Srbima, a Mrkalja je sebi mogao pokušati približiti.

Mrkalj je 1811. godine prešao u svoj zavičaj, u Ilirske pokrajine, s obećanjem vladike plaščanskog Miokovića da će predavati u Klirikalnoj školi, koja je tada s podrškom francuskih vlasti trebala biti otvorena u Karlovcu. Međutim, ni ta, kao ni brojne druge zamisli francuskih vlasti, tada nije mogla biti ostvarena zbog nedostatka veće potrebne novčane sume. Mrkaljev odlazak u manastir Gomirje bi se mogao protumačiti i kao reakcija u trenutku krize pred neizvjesnom budućnošću. Više je vjerovao vladici Miokoviću nego građanima, budimskim ili tršćanskim, svejedno. Nije nimalo slučajno da nema vijesti o njegovu boravku u Trstu. Mrkalj je u Budimi osjetio što znače društvene razlike i među samim Srbima. Jednostavno nije htio biti gospodarev sluga. Nije bio dovoljno urbaniziran da bi se pomirio sa intelektualnim najamništvom.

Nakon izlaska iz Gomirja, poslije jednog razdoblja njegova života koje se uistinu može nazvati »vreme smutnoe«, zatekao se u Dalmaciji, u Šibeniku, eparhijском središtu, potom u Dubrovniku, da bi se dosta brzo ponovo našao u Šibeniku, gdje ga je zaposlio vladika Kraljević u eparhijskoj konzistoriji. Dalmatinsko sveštenstvo ga je prihvatio sa nesumnjivim uvažavanjem.¹ Dalmatinska eparhija nije bila u Karlovačkoj mitropoliji, a kako se u vrijeme Mrkaljeva dolaska u Šibenik vladika potajno već bio opredijelio za crkvenu uniju, razumljivo je zašto je zaposlio nesretnog Mrkalja. Računao je da će ga njegovo suzdržano neprijateljstvo spram mitropolita Stratimirovića, ali i spram

1) *Dimitrije Ruvarac*, Avtobiografija protosindela Kirila Cvjetkovića i njegovo stradanje za pravoslavlje, Beograd 1898, 142–143, 176–177.

mnoštva drugih malih i velikih moćnika u Karlovačkoj mitropoliji prije ili kasnije svrstatim među otvorene sljedbenike unije. U tome se potpuno prevario. Unatoč svojoj zagrebačkoj i peštanskoj naobrazbi, koju je izgleda rado spominjao, Mrkalj je u svom svjetonazoru izrazito produbio svoje pravoslavlje, nekom osebujnom racionalizacijom, koju samo možemo naslućivati iz Cvjetkovićeve autobiografije. Iako se nije otvoreno sukobljavao sa Kraljevićem, otvoreno se sporio sa unjatskim misionarima, sa uspjehom, što je dosta neukim šibenskim pravoslavnim vjernicima i sveštenicima pružalo nesumnjivo veliku zadovoljštinu.

Da li je bio ili nije bio na bilo koji način upleten u zavjeru protiv Kraljevića, okončanu nesretnim atentatom, doista nije poznato, ali bi se moglo ustanoviti u sudskim spisima dugotrajnog postupka, ako su sačuvani. Ipak, nakon toga napušta Šibenik, a da se danas još ne zna kuda. Kao da tek nakon toga dalmatinskog »intermeca« gubi konačno bitku sa samim sobom. Cvjetković ne spominje ni jednog trenutka bilo kakvu njegovu bolest, dapače, moglo bi se zaključiti ne samo da je redovno obavljao svoje poslove, nego i intelektualno vrlo poticajno djelovao među Šibenčanima obadvije narodnosti.

Međutim, već tada je on posustao. Nije u pitanju samo već ranije objavljena *Palinodija...*, nego nešto dalekosežnije.

Kako pravoslavna crkva nije podržavala promjene, u hrvatskim zemljama u srpskom društvu to nije imao tko učiniti. U njima nije bilo dovoljno snažnog središta u kojem bi postojali potrebni društveni preduvjeti za oblikovanje radikalno demokratskih stavova o srpskom jeziku i kulturi. Vuk je imao Kopitarev insti-

tucionalni autoritet i podršku brojnih imena evropske kulture svoga doba. Mrkalj, koji se uvijek iznova vraćao u svoj zavičaj, nikako nije mogao uspjeti. Morao se sve više usamljivati i izgubiti.

(*Članak je objavljen u bloku »Dokumenti – Sava Mrkalj«, kojim je beogradski časopis Književnost obilježio 200-godišnjicu rođenja i 150-godišnjicu smrti Save Mrkalja. Vidjeti br. 4–5, 1984, 521–534*).

VI

Ilirski Sokrat

Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835–1848)

Istraživačima nisu nepoznati afiniteti hrvatskih ili-raca prema Dositeju Obradoviću. Njima se i s hrvatske i sa srpske strane bavilo više autora. Međutim, kao što nam je ilirski pokret (prijevodna faza hrvatske nacionalne integracije) još uvijek krcat nepoznanica-ma, otvorena su i brojna pitanja u vezi s funkcijama stvaralaca izvan hrvatskoga kulturnog kruga u artikuli-ranju ilirizma kao ideologije pokreta. U tom je smislu nesporna važnost istraživanja funkcija Dositejeva opusa.

Svaka nacionalnointegrativna ideologija pored svoje racionalno spoznatljive strukture sadržava i pitanja u vezi sa svojim afektivnim, u širem smislu emocionalnim nabojima, bez kojih je nemoguće razumjeti njezini disperziju, intenzitet, nacionalne homogenizacije itd. Istražujući u Gajevoj *Danici* kako se atribuira Dositeja u prilozima suradnika, uočljiv je jak afektivan naboј u odnosu niza suradnika prema njegovoj ličnosti. Tako se kaže: »premudri«, »obilno i mudro govori ilirski Sokrat skupa i Anaharsis nazivan, naš mili Dositej Obradović«, »rodoljubivi«, »naš mili i rodoljubivi ilirski mudrac« itd.

Ako je u jezgri pokreta odnos prema Dositeju bio takav, ne znači da je takav bio i u samom pokretu.

Međutim, mladi zagrebački sjemeništari, vatrene pristaše pokreta, revnosni su čitaoci srpskih pisaca (»u svakom uglu černe škole vire serbski pisci« (1836)), a među njima ponajviše Dositeja Obradovića, skupa s Jovanom Rajićem i Vukom Karadžićem. Stojan Simić sasvim sigurno nije slučajno obdario zgrebačke klerike Pavla Čavlovića i Ivana Mašeka Dositejevim djelima tokom njihove posjete Beogradu 1843. godine kao svojevrsnih »izaslanika« sjemeniškog *Kola mladih rodoljuba*.

Ipak brojna nova pitanja otvara spoznaja, temeljena na iskazu Tadije Smičiklusa u njegovoj *Uspomeni Radoslava Lopašića*, da je ovaj hrvatski povjesničar kao dijete (rođen 1835) u rodnom, ilirizmom duboko prožetom Karlovcu, kao prvu srpsku knjigu pročitao Dositejeva *Priklučenija*. Ona su ga toliko povukla, raspalivši njegovu uobrazilju, da je odlučio »posjetiti sva ona mesta, u kojima je bivao Obradović i gdje mu se je štогод dogodilo«.

Dakle, u različitim društvenim sredinama, kao i u različitim dobnim skupinama, u čitavu duhovnom ambijentu ilirskog pokreta, Dositej je doživljavan kao »naš«, kao netko koga se ne čita samo sa znatiželjom, ali i kao »ilirski Sokrat«, kao autoritet u autorefleksiji pokreta.

Uostalom, takav (oficijelni) status davale su mu *Ilirske Narodne Novine*, razmjerno učestalo objavljajući vijesti s njim u vezi. Tako je u br. 31/24/41838/, pod naslovom *Velika Britanija i Irska*, objavljen: »U spravištu aziatskog društva u Londonu od dana 3. ožujka predao je g. David Urkhart više dělah u *ilirskom jeziku*, ponajviše od Dositeja Obradovića, koji se je više godina u Engleskoj bavio, i s najznatinimi onděšnjimi

muževi, kanoti su *Pitt* i *Fox*, poznat bio.« U br. 53 /7/1839), pod naslovom *Slavjanska literatura (Ilirah, koji se kirilicom služe.)*: »Tako je god 1836. i 1837. izišlo na svet prekrasno izdanje svih dělah ilirskoga Anaharsisa, *Dositeja Obradovića*, koji se je pèrvi među Serblji trudio, ilirski jezik, kako u ustih naroda živi, u pisenju upotrébljavati.« *Ilirske Narodne Novine* preštampale su iz »sveobćih němačkih novinah« reklamu lajpciškoga »knjigara« Wiganda, koji je bio jedan od distributera beogradskog izdanja Dositejevih djela i koje se u Hrvatskoj u to doba vjerojatno lakše nabavljalo iz Leipziga nego iz Beograda. U Gajevoj *Danici* Obradović je češće preštampavan nego Karadžić, ali su fragmenti iz Obradovićeva opusa gotovo u potpunosti ograničeni na razdoblje do 1843. godine, dok su Karadžićevi mnogo ravnomjernije distribuirani tokom čitava perioda izlaženja. S druge strane, *Danicini* su radnici citiraju Karadžića znatno učestalije nego Obradovića, ali je afektivni odnos prema Karadžiću suzdržaniji.

Kada imamo u vidu Pavićevu ocjenu Dositejeva opusa (»njegovo delo prožeto je duhom Antike, ali je u isto vreme njegova versifikacija izrazito i deklaratивno antiklasistička, njegovo shvatanje književnog jezika isto tako, a senzibilitet ga svrstava među predromantičare.«), kada imamo u vidu temeljnu Dositejevu prosvjetiteljsku odrednicu, jasno je zašto je u potonjem razdoblju razvoja hrvatskoga narodnog preporoda zanimanja za romantičara Vuka veće nego za predromantičara Dositeja. Dositej i Vuk su ljudi s razmeđa epoha, kao što je i ilirski pokret prijeloman i zato što je pokret s razmeđa epoha.

Međutim, valja imati na umu da je jezgra ilirskog pokreta urbana i po svome socijalnom statusu i po svojoj kulturi i po svome mentalitetu, tako da je ona duhovno mnogo jednostavnije komunicirala s isto tako urbanim Dositejem nego s ruralnim Vukom, s odmje-remenim Dositejem nego s promišljenim, ali mnogo temperamentnijim Vukom. Ilirci su, poput Dositeja, srednjoevropskog kulturnog identiteta i iz te perspektive mnogo jednostavnije prihvaćaju njegov prosvjetiteljski univerzalizam. Naprotiv, u Vukovu romantičarskom nacionalizmu pored zajedničkih interesa nalaze klice (mogućih) sukoba, što je tema koja izlazi iz povijesti ilirskog pokreta.

Konkretnohistorijska analiza funkcija Dositejeva opusa u artikuliranju ideologije ilirizma ima još jednu, dubinsku razinu. Ideologija ilirizma istraživana je prije svega u svojoj političkoj i lingvističko-kulturnoj komponenti. Tek u posljednjim godinama, usporedno sa sve širom recepcijom teorija modernizacije i metoda socijalne historije, u hrvatskoj i srpskoj historiografiji raste zanimanje za istraživanja ideologije ilirizma sa stajališta epohalne promjene slike svijeta u hrvatskom društvu.

Iako je duhovna baština ilirskog pokreta vrlo velika u usporedbi s prethodnim razdobljem hrvatske povijesti, iako su s njime intezivirani inicijalni modernizacijski procesi, među ilircima nema stvaraoca koji reflektira u takvu spektru intelektualnog iskustva kao što je slučaj s Dositejem. Bilo bi vrlo pogrešno zaključivati da spoznaje koje ilirci navode iz Dositejeva opusa izvorno duguju samo ili prvenstveno njemu. Naprotiv, smatramo, što bi trebalo provjeriti iscrpnijim istraživanjima, da se s Dositejevim citatima pretežno

potkrepljuju spoznaje do kojih se dolazi i iz drugih izvora, velikim dijelom iz istog duhovnog prostora.

Moć Dositejeva opusa među ilircima uveliko je bila u tome što je on svoje spoznaje iskazivao krajnje sugestivno, lapidarno, nerijetko u formi maksima, tako da je bilo moguće izravno ih uvoditi u ideologiski sistem. Dositejev deizam, njegova shvaćanja o *Crkvi Hristovoj*, koja su u krajnjoj toleranciji prevladavala rimokatoličko-srpskoprvoslavne opreke, njegov tako naglašeni antropocentrizam, prije svega u neograničenoj vjeri u mogućnost ljudskog usavršavanja, u svemoć ljudskog odgoja, znanja i čovjekove volje, s njima inherentnim povjesnim optimizmom, savršeno su odgovarali potrebma iliraca u fazi uspona pokreta, do zabrane ilirskog imena 1843. godine.

Dositejev monarhizam legitimirano ga je iz perspektive habsburškog lojalizma iliraca, dok je njegovo transkonfesionalno rodoljublje, koje je toliko bilo ukorijenjeno u iskustvima iz hrvatskih zemalja, otvaralo prostore neograničenog povjerenja, egzemplarnog na hrvatsko-srpskim relacijama.

(*Objavljeno u Danasu*, 26. rujna 1989, 44)

VII

Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835–1848)

Kada je u Zagrebu i drugim urbanim nukleusima Civilne Hrvatske, slobodnim kraljevskim gradovima i trgovištima, počeo ilirski pokret kao prijelomna faza hrvatske nacionalne integracije, suštinski su se počeli mijenjati hrvatsko-srpski odnosi na čitavu njihovom zajedničkom etničkom prostoru, a posebno u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. »Protoliberalistička« politika onih skupina hrvatskog građanstva i plemstva koje su bile okupljene u ilirskom pokretu na podlozi dosljedne obrane hrvatskih municipalnih prava, ideologija prosvijećenosti koju su dijelile bez ostatka, predromantičke, a ubrzo i romantičke orijentacije u kulturnom stvaralaštvu, slavizacija i demokratizacija kulture, besprimjerna konfesionalna tolerancija ilirskog pokreta u čitavu južnoslavenskom prostoru u prvoj polovini 19. stoljeća, kao i njegova otvorenost ka mogućnostima društvenog i privrednog napretka općenito utjecali su na umnogostručavanje hrvatsko-srpskih prožimanja u dotad nepoznatim razmjerima, prije svega u Hrvat-

skoj, Slavoniji pa i Dalmaciji.¹ Novija istraživanja s mnoštvom potkrijepa upućuju na zaključak da je ilirski pokret opravdano smatrati i prijelomnom fazom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama.² Time se u velikoj mjeri mijenja duboko uvriježen stereotip i u hrvatskoj i u srpskoj historiografiji o nadasve odbojnom srpskom odnosu prema ilirskom pokretu.³

Iako su procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama na nejednak način »ušli« u ilirski pokret i na nejednak način »izašli« iz njega, na podlozi ilirskog shvaćanja zajedničke narodnosti (ilirsko ime kao »obćenito«!), suštinski su prošireni prostori hrvatsko-srpske suradnje, neovisno o svim kontroverzama s obje strane. U tome je neprolazni povijesni doprinos ilirskog pokreta razvoju hrvatsko-srpskih odnosa ne samo u hrvatskim zemljama, nego i u čitavu srpskohrvatskom etničkom prostoru.

Prožimanje realnoga i imaginarnoga u mišljenju Ljudevita Gaja, koje je tako uobičajeno u vođa preporodnih pokreta, dolazi do svoga punog izražaja u njegovu shvaćanju južnoslavenskih odnosa u ilirizmu u vrijeme kada se pokret približavao svom vrhuncu:

»Sérb neće nikad biti Horvat ili Kranjac, a ova dvojica, kad nisu, nemogu nipošto biti Sérbiji. A na što

-
- 1) J. Šidak, *Ilirski pokret u: Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Zagreb, 1981, 191–215; S. Gavrilović, *Srbci u Habsburškoj monarhiji od kraja XVII do sredine XIX veka u: Istorija srpskog naroda*, knj. V–2, Beograd, 1981, 5–106; N. Stančić, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848. u: Hrvatskska u vrijeme ilirskog pokreta*, Zagreb, 1985, 1–30.
 - 2) S. Gavrilović, *nav. djelo*; D. Roksandić, *Vojna krajina i »nova historija«*, Naše teme 11 (1982) 1920.
 - 3) *Ilirski pokret. Ilirizam i Srbi u: Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb, 1960, 343–344.

inat, kad smo ipak jedno nesamo po kérvi i jeziku u obće,... veće jedno baš upravo u najužjem smislu po narěčju, po pěsmah, po običajih, po domaćih uspomenah, jednom rěčju: po više hiljadogodišnjoj posebnoj narodnosti *ilirskoj*, i po naravskom zvanju na jedan obćeniti cilj.«¹

Iako se to još uvijek nerijetko poriče, upravo je takva strateška orijentacija ilirskog pokreta najviše i doprinijela ubrzalu procesa hrvatske nacionalne integracije. Kada Gaj upotrebljava izraz »naša mila *Sèrbia*«, on time prije svega potvrđuje svoje hrvatstvo u zajedništvu sa srpstvom, kao i drugim ilirskim sastavnicama.² Takvim odnosom Gaj i ilirci ukidali su ne samo psihološke barijere u hrvatsko-srpskim odnosima u hrvatskim zemljama, ali i na čitavu entičkom prostoru jednih i drugih, nego i stvarali pretpostavke za novu historijsku praksu, koja se uveliko potvrđivala već u vrijeme ilirskog pokreta. Kada se iscrpniye istraži konfesionalna struktura pristalica ilirskog pokreta u hrvatskim zemljama, a time u suštini i njihova nacionalna pripadnost, u svim ustanovama pokreta, moći će se egzaktnije provjeriti koliko se ta nova historijska praksa potvrđivala u razdoblju od 1835. do 1848. godine.

U ukidanju psiholoških barijera među Hrvatima i Srbima u hrvatskim zemljama za vrijeme ilirskog pokreta najznačajnija je nesumnjivo bila politika konfesionalne tolerancije između katolika i pravoslavnih: »Negledeć na věroizpovědanje (svaki bo jest dužan svoj zakon štovati) děržani smo jedan drugoga gěrliti i ljubiti; jer nas je jedan isti zapadne i iztočne cěrkve

1) 1840. *Proglas* u: Danica ilirska, IV–V–VI, Zagreb, 1970 (reprint).

2) Isto.

utemeljitelj u svom božanstvenom duhu sve jednako ljubio. Svaki dakle od nas neka bude věran cěrkvi svojoj, ali svi da budemo věrni nauku Isusovu od bratinske ljubavi, kojom se jedinom spasiti može naš međusobnom razprom razdrobljeni narod.«¹

Gaj je s pravom mogao upozoriti srpske protivnike ilirskog pokreta da je takva politika uhvatila dubljeg korijena:

»One, koji su klevetali, da ilirstvo dira u verozakon, pitamo, je li od sedam godina čiigod verozakon po temelju i nauku ilirstva samo najmanju štetu ili uvredu tèrpio? Nije li se pače mèrzost među jednokervnom, jednomu Otcu i Kralju vernom bratjom ilirskom od rimskoga i gèrčkoga zakona osobito u Hrvatskoj umalila? Ili gde se sad kod nas tako, kako prie sedam godinah čuje, da brat jednoplemenik Horvat kaže Sèrbljinu kao za porugu »Vlah«; ili pakо usuprot Sèrbljin Horvatu »Šokac«? Nije li ilirstvo *uzpèrkos svim predsudom zlobe, tmine i nenavisti* sve ono, što biaše bratinskoj ljubavi i slozi među jednoplemenici imenito među Horvati i Sèrblji protivnoga, iztrebiti i ukinuti nastojalo? – *Neka se dela gledaju!*«²

Na podlozi izloženog Gajevog shvaćanja o ilirskom zajedništvu u narodnom jeziku i kulturi ukidane su i brojne druge psihološke i kulturološke barijere u hrvatsko-srpskim odosima brzinom koja je i danas teško pojmljiva. Ograničit ćemo se samo na promjene u hrvatskom odnosu prema čirilici, budući da je pitanje odnosa prema upotrebi latiničkog i čiriličkog pi-

1) Isto.

2) *Proglas za pèru polovinu deveto-godišnjega tečaja 1843 Narodnih ilirskih novinah i Danice ilirske* u: *Danica ilirska, VII–VIII–IX*, Zagreb, 1971 (reprint).

sma bilo jedno od najtežih u to vrijeme. Kada ga istražujemo, ne smijemo gubiti iz vida i kvalitativne promjene koje su se s tim u vezi dogodile baš u to vrijeme. Ponovo ćemo navesti Gaja kao najautoritativniju ličnost u ilirskom pokretu:

»Svaki naše dobe ilirskoga izobraženija učenik dèržan je u nas znati *azbuku* cirilsku, kao našu pravu starinsku vlastitost, kojom su se u staro doba naši od *jedne i druge cèrkve* pradedi služili, i koju su *Iliri* iz-točne cèrkve pod slavnim *posebnim* imenom *sèrbskim* ne samo za se, veće i za nas neoskvèrnjemu sačuvali. *Abeceda* jest sve Europe – dakle i naša; *Azbuka* pako je upravo i izključivo naša; šta nam dakle smeta, i jed-nom i drugom, i desnom i levom rukom služiti se; kad nam u sva vremena i jedna i druga neobhodno potre-bita ostaje: jedna bliže sèrdca, radi našinstva, druga radi obšrnoga inostranstva.«¹

Iako su brojni izvori koji svjedoče o promjeni od-nosa prema čirilici u hrvatskoj kulturi u vrijeme ilir-skog pokreta historiografski poznati, ali i podosta zaboravljeni, još uvijek smo dosta daleko od pravog uvida u promjene koje su se s tim u vezi zbole da bi-smo na egzaktan način mogli razumjeti latiničko-čiri-ličku kontroveržu u razdoblju od 1835. do 1848. godi-ne. Gaj sasvim sigurno nije slučajno, na primjer, obja-vio u »Danici« 1844. godine ulomak pisma »jedne za-grebske Hàrvatice«, koja se u rodoljubnom zanosu javlja iz Trsta: »I ja sam se uverila, da to nije sramota reći, »ja sam Hàrvatica,« kao što smo prije deset godi-nah mislile.« Dalje izvještava što radi u društvu tršćan-skih »domorodkinja«: »... učimo sàrbski čitati; jer znaš

1) Vidjeti nap. 4.

da mi Zagrebčanke jedva da smo do sada videle sàrbske knjige, a kamo li čitale. Zato smo ovde naumile ostalim hàrvatskim sestrama dobar primer dati, i iztočnoj bratji našu ljubav očitovati, te im čitamo knjige. Zaisto imat ćeš veselje, kad ti se u Zagreb povratim, pa stanem sàrbski čitat i sàrbske pesme pevat kao rođena Sàrbkinja.« (*Odlomak pisma pisanoga u Tarstu od jedne zagrebske Hàrvatice*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, X/1844, 52, 208.)

Dakle, u pitanju su bile i psihološke i kulturološke i sociološke, ali i političke promjene, koje su uveliko mijenjale narav hrvatsko-srpskih odnosa.

Koliko su hrvatsko-srpski odnosi u hrvatskim zemljama ilircima bili važni, najbolje svjedoče pokazatelji o vjerskom sastavu stanovništva Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije oko 1840. godine, koje u suštini možemo smatrati i podacima o nacionalnoj strukturi, kao što se to u historiografiji i radi. Prema njima, u Civilnoj Hrvatskoj bilo je tada 3.000 Srba, koji su činili 0,5% stanovništva, a u Civilnoj Slavoniji 138.000 (43,0%), tj. u Banskoj Hrvatskoj bilo je 141.000 Srba ili 16,6% stanovništva. U Hrvatskoj krajini 240.000 Srba sačinjavalo je 48,2% stanovništva, a u Slavonskoj krajini 123.000 Srba 47,4% stanovništva, tj. u Hrvatsko-slavonskoj krajini 363.000 Srba predstavljalo je 47,9% stanovništva. Tada je u Dalmaciji bilo 74.000 Srba ili 19,0% stanovnika.

Očigledno je da je velika brojnost srpskog stanovništva u velikom dijelu hrvatskih zemalja bila nezaobilazan činilac u utemeljivanju strategije ilirskog pokreta, kao i u vođenju njegove politike u svim vidovima.

Koliko je srpski činilac bio važan ilircima, jasno je kada se istovremeno ima na umu razmjere njihovih

stalnih sukoba s hrvatskim mađaronima u Hrvatskoj i Slavoniji, koji su se pretvarali i u nacionalne tragedije, kontroverze s različitim regionalizmima u Slavoniji i Dalmaciji itd.

Iako odnos hrvatskih iliraca prema Srbima u hrvatskim zemljama također nije bio lišen fundamentalnih kontroverzi, ilirski pokret izuzetno je važna faza i u srpskoj nacionalnoj integraciji u hrvatskim zemljama. Inicijalna faza procesa srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama počela je krajem 18. stoljeća, približno u isto vrijeme kada i u drugim dijelovima Habsburške monarhije koji su bili naseljeni srpskim stanovništvom i približno u isto vrijeme kada i inicijalna faza hrvatske nacionalne integracije.¹ U njoj je Temišvarska sabor (1790), na kojem hrvatsko-slavonski Srbi vrlo poduzetno sudjeluju, nesumnjivo bio prijelomni događaj jer su se na ovom saboru u zametku uobličile najvažnije nacionalnoideologičke i nacionalnopolitičke orientacije Srba u Habsburškoj monarhiji općenito pa tako i Srba u Trojednoj kraljevini.

Njezino produženo trajanje do 1835/6. godine, s neu jednačenom izmjenom razvojnih pomaka i uzma ka, s različitim ritmovima i gustinama procesa u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, historiografski je još uveliko »terra incognita«, iako su mnogobrojne činjenice nesporne. O njegovoј disperziji kulturološki dosta pouzdano svjedoči širenje škola na slavenosrpskom jeziku, »koje se naprosto nazivaju srpskim« (J. Šidak). U Plaščanskoj (Gornjokarlovackoj) eparhiji najviše ih je stvoreno u vrijeme dok je u njoj bio vladika Lukijan Mušicki (1824–1837), jedna od najznačajnijih ličnosti u

1) N. Stančić, *nav. djelo.*

srpskoj kulturi prve polovine 19. stoljeća (76 u 143 parohije i na 190.587 pravoslavnih).¹

U većini slobodnih kraljevskih gradova i trgovišta postojale su manje ili više brojne srpske crkvene općine, u kojima je pored Srba bilo i redovno manje ili više, a vremenom i potpuno posrbljenih Cincara, Makedonaca, Bugara i Grka. Kako se znatan dio njihova članstva bavio i trgovačkim poduzetništvom i nerijetko raspolagao i znatnim trgovačkim kapitalom, nesumnjivo je bio važan činilac u prvobitnoj akumulaciji kapitala u hrvatskim zemljama, što se potvrdilo već u stvaranju »Pèrve horvatske štedionice« (1846).² Ilirski pokret otvorio je Srbima u hrvatskim zemljama brojne nove mogućnosti socijalne promocije, a time i ubrzanja procesa srpske nacionalne integracije. Suvremeni srpski povjesničar S. Gavrilović potpuno je u pravu kada ističe: »Oni (Srbi – nap. D. R.) su Hrvat-

1) M. Radeka, *Gornja krajina ili Karlovačko vladicanstvo. Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, Zagreb, 1975, 33. O procesu srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama do ilirskog pokreta vidjeti: D. Roksandić, *O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba*, Književnost 4–5 (1984) 520–534 (čir.). Kako je izrazita većina srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji bila u krajiškom socijalnom statusu, u načelu mu je bila uskraćena mogućnost uživanja hrvatskih municipalnih prava, kao i hrvatskom krajiškom stanovništvu. K tome, srpsko krajiško stanovništvo bilo je društveno još ograničenije raslojeno nego hrvatsko. Gornji sloj srpskog društva u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini ipak je na različite načine i u različitim vremenskim rasponima sudjelovao u ilirskom pokretu, ali je za razumijevanje srpsko-hrvatskih odnosa u ilirskom pokretu u hrvatskim zemljama mnogo važniji udio one manjine srpskog stanovništva u slobodnim kraljevskim gradovima i trgovištima u Civilnoj Slavoniji i Hrvatskoj, koja je izrazito prednjačila u srpskom društvu u hrvatskim zemljama i u privrednom i u kulturnom pogledu.

2) Vidjeti: D. Vitković, *Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu*, Zagreb 1985. (čir.).

sku i Slavoniju smatrali za svoju domovinu, jezik Hrvata i svojim jezikom, a počeli su da primaju i njihovu istoriju delom kao svoju, naročito sa stanovišta municipalnih prava čiji su deonici želeli da i sami postanu, ili su to već i postali.¹

Koju su razinu dosegla hrvatsko-srpska prožimanja u ilirskom pokretu najbolje svjedoči širina srpskog učešća u revoluciji u Hrvatskoj i Slavoniji 1848/9. godine. Srbi su činili tačno polovinu prisutnih zastupnika na Hrvatskom saboru u junu i julu 1848. godine »(52 od 104 prisutnih), isključivo iz redova trgovaca, inteligencije i graničara...« (S. Gavrilović). Uostalom, Vojvodina srpska je i stvorena u mitropolijском središtu u Sremskim Karlovcima, a u njoj su Srbi iz Hrvatske bili i patrijarh (Josif Rajačić) i vojvoda (Stevan Šupljkac).

Međutim, hrvatsko-srpski odnosi u hrvatskim zemljama za vrijeme ilirskog pokreta bili su ipak krajnje kontroverzni. Opusi Vuka Karadžića i niza istaknutih iliraca izvanredno reflektiraju ove kontroverze. Kako je Vukov spis *Srbi svi i svuda* nastao 1836. godine, tj. na početku ilirskog pokreta, a objavljen 1849. godine, tj. poslije njegova kraja, jasno je da on u suštini nije mijenjao svoje stavove o Srbima i Hrvatima u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji tokom ilirskog pokreta. Njegov spis nastao je poslije više od 20 godina stvaračkog rada, u vrijeme kada je njegov internacionalni prestiž bio nesporan i u trenutku, što je najvažnije, kada je tek počela prijelomna faza hrvatske nacionalne integracije. Uvijek bi to trebalo imati na umu kada se ocjenjuje ovaj spis.

1) S. Gavrilović, *nav. djelo* 44.

Prije nego što se zadržim na njemu, ispitat će odnos iliraca prema narodnom/nacionalnom identitetu tako brojnih Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

Kada je Ivan Derkos predložio u svojoj brošuri *Duh domovine nad sinovima svojim, koji spavaju...* (1832) »...spojenje ovih triju kraljevina«, tj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, »s obzirom na njihova podnariečja« i to »u jedan jezik, ne pučki, već izobraženi, književni«, pozivajući se na Šafarika, napisao je da se dalmatinski »dijalekat« najvećim dijelom slaže sa srpskim narječjem, a ovo dalmatinsko »sudara se jednako sa narječjem slavonskim i hrvatskim u vojničkoj krajini«. Najviše teškoća, prema Derkosovu mišljenju, pričinja »spojenje« narječja koje se govori u Civilnoj Hrvatskoj, tj. kajkavskog. Međutim, kako »nas drži bratska i neka tajanstvena vezila ljubav, koja uzajamno otvara putove k srcu«, ove teškoće moguće je prevladati, imajući na umu razvojna iskustva jezika kao što je njemački, iako »za to se traže decenija ljeta«.

Nabrajajući prednosti takva »spojenja«, isticao je i ovu: »... od drugih će nam privesti vatrene učenike, privesti će Srbe u Ugarskoj razsijane; pače ni ista Srbija turska s vremenom neće odbijati, da snama podržaje književni saobraćaj; jer njezino narječje, kao što je gore rečeno, ne će se razlikovati od obćenitog književnog jezika ovih triju kraljevina, da ne bi mogli njihove knjige lako razumjeti.« Derkos, koji svojim »usnulim« sunarodnjacima ističe primjer Srbije i Dostjeja Obradovića, koji književni jezik Trojedne kraljevine hoće izgraditi u narječju koje je najbliže srpskom, koji je rodom krajišnik, ne nalazi Srbe u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.¹

1) Derkosov *Duh domovine...* objavljen je u Zagrebu 1897. godine u prijevodu s latinskoga, Preveo S. Ortner.

U programske najsadržajnijem spisu ilirskog pokreta *Disertatio iliti razgovor...* grofa Janka Draškovića, nastalu 1832. godine, koji sadrži primjerne stavove o konfesionalnoj toleranciji prema pravoslavnima, u kojima vidi Hrvate, »bratju našu bogoštovja staroga«, ne-ma spomena o Srbima u hrvatskim zemljama. Čak i kada raspravlja o naseljavanju opustošenih hrvatskih krajeva u 16. i 17. stoljeću, Drašković piše da novo stanovništvo »pomješanje jest starih Hervatov, oli beženarov iz Bosne i Dalmacije opet Hervatov, i ne-koliko Gerkov, koji u razsutju zapadnog (istočnog)? (– nap. D.R.) Carstva sve dalje pred Turci pobegoše«.¹

Ljudevit Gaj je 1835. godine u »Danici« objavio programske vrlo važan članak *Naš narod*, prema kojem »ilirsko koljeno« slavjanskog naroda čine Slovenci, Horvati, Slavonci, Dalmatini, Bošnjaci, Cernogorci, Serblji i Bugari. Njemu su Horvati i 194.000 »starovjercev«, tj. pravoslavnih, a 247.000 Slavonaca je vjerozakona »gerčkoga« i 70.000 Dalmatina »gerčke crkve«. U istom članku o Serbljima piše i ovo: »... poslije u Austrijsku Slavoniju, južnu Vugersku prešli i tu se naselili«. Kao da je previdio da je prethodno cjelokupno stanovništvo Slavonije obuhvatilo slavonskim imenom!²

Vjekoslav Babukić pisao je u jednom pismu iz 1842. godine P. J. Šafariku: »Nama nije milo, što Vi *Ilire* sa *Serblji* prevodite. Ono je ime *obćenito*, a ovo *posebno*. Serblji su u Srbiji, a koji su po drugih pokrajinah ilirskih raztrešeni, ti se *radi zakona* tako zovu, i samo pismeni ljudi za to ime znaju. Izvan Banata,

1) *Polemike u hrvatskoj književnosti*, knj. I-1, Zagreb, 1982, 75.

2) *Isto*, 113–114.

Bačke i Srema, gde se i prosti puk iztočnoga zakona imenom Serbljina naziva. Prosti narod u Virovitičkoj i Požeškoj varmeđi zatim u Brodskoj i Gradiškoj regimenti zove svoj jezik *racki* a pismeni samo ljudi zovu ga *slavonskim* ili *ilirskim*. U Horvatskoj i Dalmaciji zovu ga svi stanovnici, bez razlike vere, *horvatskim* jezikom.«¹

Iako ovo Babukićev pismo Šafariku provocira mnoštvo istraživačkih pitanja, jasan je njegov temeljni odnos prema identitetu srpskog naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

Brošuta Bogoslava Šuleka *Šta nemeravaju Iliri?* štampana je u Beogradu 1844. godine, kada u njemu nastaje i *Načertanije* Ilije Garašanina. Razgraničavajući Srbe i Hrvate, Šulek je pisao: »... nije toga vendar jošte nitko dokazivao, a niti bi to itko dokazati mogao, da se je Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Doljna Ugarska i i. d. ikada Sàrbiom, a njihovi stanovnici Sàrblji zvali...«². Šulek se inače nije izjasnio tom prilikom o narodnoj pripadnosti »ilirskog« stanovništva u Južnoj Ugarskoj.

Kada se Ivan Kukuljević početkom 1847. godine našao u Pešti, prigovarao je u razgovoru s neimenovanim srpskim književnicima zbog upotrebe srpskog imena u Trojednoj kraljevini: »Valja znati, da narod ili puk naš po čitavoj Horvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istrii, kao što i po gornjih naših jugoslavjanskih stranah u sadašnjoj Ilirii serbsko ime ni po glasu nepozna,

1) V. Babukić P.J. Šafariku, 1842 (?), Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 3992a.

2) B. Šulek, *Šta nameravaju Iliri?*, Beograd, 1844, 128.

ako izuzmeno sveštenike pravoslavne i one, koji su se od ovih ili iz knjigah to ime poznati naučili.«¹

Uočljiva je iznimka Petar Preradović, koji je u ljutnji zbog srpsko-hrvatskih sporova napisao u članku *Jezik juxnoslavski*, objavljenu u »Zori dalmatinskoj« 1844. godine: »Svi oni juxni Slavjani, koji staru istocnu Cerkvu izpovjedaju zovu se Serbljim ako mnogi i neznađu što je i gdi je Serbia; a svi oni opet, koji zapadnjemu vjeroizpovjedanju spadaju, hoche da budu Horvativim, ako Horvatsku zemlju nikad ni vidjeli nisu«.²

Još uvjek je potpuno neistraženo kako i zašto je došlo do bitne promjene prema srpskom identitetu u Trojednoj kraljevini u novim okolnostima u revolucionarnoj 1848. godini, kada se ban Josip Jelačić proglašom obratio »Narodu hrvatskome i sérbskome u trojednoj kraljevini Dalmacie, Hérvatske i Slavonie...«, latinicom i cirilicom, s obaviješću o svom imenovanju za bana.³

Dakle, iako je Vuk Karadžić uživao izuzetnu podršku iliraca u svom radu, međusobno su se jako razlikovali u shvaćanjima o srpsko-hrvatskim etničkim i jezičkim razgraničenjima. Učestalost Vukovih putovanja po hrvatskim zemljama jako je porasla poslije početka ilirskog pokreta, korespondirao je s brojnim ilircima, ilirci su bili među najrevnosnijim širiteljima njegovih djela itd. Kada se i nisu suglašavali, među njima nikada nije bilo javne konfrontacije opterećene bilo kakvom isključivošću, a to je nesumnjivo olakšalo hrvatsko-srpsku suradnju u ilirskom pokretu u hrvatskim zemljama, jer teško da je tada Vuk igdje

1) *Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun.* Danica h., s. i d., XIII/1847, 7, 26.

2) *Polemike u hrvatskoj književnosti, nav. djelo,* 326.

3) Arhiv Hrvatske, Stampata 131/65.

drugdje imao tako velik utjecaj među Srbima. Nikada ne treba smetnuti s uma da su i ilirci i Vuk Karadžić bili duboko svjesni da je upotreba pokrajinskih imena u narodnoj identifikaciji bila ukorijenjena u svijesti velikog broj i Hrvata i Srba pa su u tom smislu i brojni Srbi iz Hrvatske krajine u vlastitoj identifikaciji nerijetko upotrebljavali ime »Rvaćana« ili čak »Horvata«, ne nalazeći da time ugrožavaju svoj srpski identitet. Tako su i ilirci i Vuk i konkretnom historijskom situacijom bili upućeni da svoje odnose obogaćuju onim što im je bilo zajedničko, a toga je bilo vrlo mnogo.

Ako se usporedi Draškovićev spis *Disertatio iliti razgovor...* i Vukov spis *Srbi svi i svuda*, zapanjuju duhovne podudarnosti, neovisno o njihovim različitim namjenama.

Obraćajući se hrvatskim zastupnicima za Ugarski sabor u vezi s bitnim pitanjima daljem razvoja Trojedne kraljevine, Drašković zastupa jezičko shvaćanje »slavo-hervatih« kao naroda Trojedne kraljevine. Za jezik svoga spisa izabrao je »ilirički« dijalekt, tj. štokavski, iako je on sam kajkavac, ocjenjujući ga »kao običnoga u pismoznanju starinskomu, i kao punije...«. Inače, Draškovićevi »Slavo-hrvati« su: Slavonci, krajiški Hrvati, Primorci, Prikladnici (Pokupci?), Dalmatinci, Bosanci, Crnogorci i »Wasser-Kroaten« u Mađarskoj. Drašković poziva svoje staleške drugove da u puku »razvale« predrasude da »Vira Naroda čini« i odlučno se zalaže za punu socijalnu integraciju pravoslavnih u uvjetima staleškog društva i upozorava da »braća naša bogoštovja staroga« imaju puno razloga biti nezadovoljna svojim socijalnim statusom.

Dakle, Drašković kao i Vuk smatra da književni jezik treba izgradivati u štokavskom narječju, s tim što

štokavski prostor izvan Srbije u biti smatra hrvatskim, neovisno o vjeri, a Karadžić srpskim, također neovisno o vjeri.

Obojica dijele mišljenje da je narod (puk) temeljni činilac društvenog razvoja i napretka. Tako Drašković upozorava svoje staleške drugove: »... on (puk – nap. D.R.) jest čudo puta mložniji od vas, bez njega ni hranići se, nit živiti ne možete...«¹ Kao i Vuk, Drašković se zalaže za što je moguće šire narodno prosvjećivanje itd.

Kako Vuk u svom spisu tvrdi da »tako vrlo lasno može biti da su Srbi i Hrvati, kad su se amo doselili, bili jedan narod pod dva različita imena«, jasno je da ni Drašković, kao ni ostali ilirci, u njemu nisu nalazili protivnika. Naprotiv.

Polemikā Ante Starčevića fenomen je novih povijesnih okolnosti poslije 1848/9. godine.

(Članak je izvorno objavljen u: *Naučni sa- stanak slavista u Vukove dane. Vuk Ka- radžić i njegovo delo u svome vremenu i da- nas*, 17/7, Beograd 1988, 119–128)

1) *Polemike u hrvatskoj književnosti*, nav. djelo, 59, 76, 77.

VIII

Hrvatski sabor 1861. o jeziku

Rijetko je koji sabor u novovjekovnoj hrvatskoj povijesti imao takvo značenje kao onaj održan od 15. travnja do 11. studenog 1861. u 102 saborske sjednice! U suvremenoj hrvatskoj historiografiji Jaroslav Šidak nije usamljen u mišljenju da su »upravo u Hrvatskom saboru od g. 1861. položeni temelji za novu, modernu Hrvatsku«.

Sazivanje Sabora nakon sloma neoabsolutizma u Habsburškoj Monarhiji, u uvjetima obnovljene ustavnosti, otvorilo je prostor prođoru endogenih činilaca u proces modernizacije hrvatskog društva. Brojne ličnosti koje su djelovale na njemu sazrijevle su kao političari i intelektualci u dužem vremenskom razdoblju od ilirskog pokreta, preko 1848/9. i neoabsolutizma, tako da saborske rasprave i zaključci zrcale »zrele« faze procesa hrvatske i srpske nacionalne integracije u njegovu središnjem prostoru, u hrvatsko-slavonskom provincijalu.

Danas, 127. godina kasnije, još je uvijek veliko zanimanje za njegov rad. Ipak, monografija o njemu još uvijek nedostaje! U posljednih nekoliko mjeseci, u obnovljenim raspravama o jeziku u SR Hrvatskoj, više su puta apostrofirani saborski zaključci iz 1861. godine

na dosta različite, čak i oprečne načine. Tih je razlika još više bilo u tumačenjima stavova nekih ključnih ličnosti u tadašnjoj raspravi o jeziku, a prije svega središnje među njima, velikog župana Zagrebačke županije i jednoga od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca 19. stoljeća *Ivana Kukuljevića Sakcinskog*. Kako u našoj historiji jezika još uvijek nema iscrpnijeg istraživanja lingvističkog kompleksa u saborskoj raspravi 1861. godine, koji ni izdaleka nije moguće svesti samo na raspravu o nazivu narodnog jezika, čini se opravdanim skrenuti pažnju javnosti, makar i u obliku eseističkih marginalija, bar na neka izraženja stajališta i zaključke.

Čitajući ih, moramo isključiti izravne povjesne analogije, budući da se historijske situacije u kojima se raspravljalo o jeziku 1861. i u kojoj se o njemu raspravlja danas stubokom razlikuju.

Ne upuštajući se u bilo kakvu globalno historijsku analizu s tim u vezi, upozorit ćemo na to da su sabor-ski zastupnici 1861. godine birani prema izbornom redu koji je bio »kompromis između konzervativnoga staleškog sustava (zadržava se institucija banskih uzvanika) i suvremenijih građansko-liberalnih načela (pravo glasa za birače bez obzira na stalešku pripadnost, ali uz imovinski i obrazovni senzus)«, u biti isti kao 1848. Međutim, tadašnja Hrvatsko-slavonska vojna krajina tek je 9. svibnja dobila vladarevo dopuštenje da bude zastupljena u Saboru i to isključivo u raspravi o držvnopravnim pitanjima. Njezinih 55 zastupnika sudjelovalo je u radu Sabora od 29. svibnja. Mnogo je teži bio slučaj Dalmacije, koja je bila zastupljena kooptiranjem šestorice njezinih narodnjaka, s »informativnim glasom«, budući da je autonomaška većina u

Dalmatinskom saboru (29 : 13), stvorena zahvaljujući kurijalnom izbornom redu, odbila čak izabrati izaslanstvo za pregovore o ujedinjenju koje je vladar odobrio. Srijemska županija, u uzbuđenju koje je nastalo među Srbima u Habsburškoj Monarhiji poslije ukidanja Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata, u prvi mah odbila je poslati 15 zastupnika na Hrvatski sabor, koliko je imala prema izbornom redu, ograničivši se na dvojicu izabranih na svojoj skupštini. Ipak, najteži je poraz hrvatska politika tada doživjela u Rijeci, gdje su talijani, s osloncem na Ugarsku, uspjeli spriječiti izbor zastupnika za Hrvatski sabor s golemom većinom.

Dakle, nacionalnointegracijski procesi u hrvatskom prostoru u to vrijeme bili su uveliko otvoreni. Raspravu o nazivu narodnog jezika 1861. godine nemoguće je razumjeti ako se to izgubi iz vida.

Ovu raspravu otvorio je Ivan Kukuljević na 13. saborskoj sjednici, 18. svibnja, podnoseći prijedlog »glede uvedenja narodnog jezika«. Izrekao je tada i slijedeće misli: »Neima svetije stvari za narod, nego što je njegov narodni jezik, radi kojega uprav naš narod sa raznim svojimi susjedi neprestano boriti se ima... Minulih tužnih dvanaest godina naučile su nas podosta kako se lahko tuđi jezici osobito onim narodom nametju, koji neimaju jasnim zakonom svoj narodni jezik za javni život osiguran, a u tom položaju nalazimo se i nalaži se još uvjek narod naš.«

Iscrpno obrazloženi Kukuljevićev prijedlog, koji je nesumnjivo ostavio dubok dojam na zastupnike, tada nije raspravljan. Podržao ga je zastupnik grada Požege *Miroslav Kraljević*, založivši se da hitno uđe u saborskiju proceduru, da bi što prije mogao biti ozakonjen.

Iako »prešno«, pitanje je uvršteno u dnevni red 58. sjednice, održane 10. kolovoza, u formulaciji »*o uvedenju narodnog jezika u javnost*«. Ivan Kukuljević je i ovaj put govorio prvi. Naglasak njegova izlaganja uočljivo je bio pomjeren. Sumorno ocjenjujući suvremenu južnoslavensku situaciju, istakao je suštinsku važnost jezičke politike u njoj: »I mi bi se doista vidjevali već sada na dnu propasti naše narodne, da nam nije ostavio Bog čarobni jedan dar, koji naš razpršeni narod kroz vjekove duševno spaja, a u buduća bolja vremena možebiti i granu s granom plemena našega također realno svezati, i k boljemu stanju voditi kadar bude, a taj dar je naš jezik materinski.« Koliko je on bio svjestan implikacija društveno osmišljene jezičke politike, vjerojatno najbolje svjedoči ovaj njegov stav: »...a ja bi rekao, bez da želim prorokom biti, da ona grana jugoslavenskog plemena, koja će znati do najvišega stepena gospodstva u izobraženja dotjerati u svome krugu naš jezik, nadvladati će prije ili kašnje u svakom obziru sve ostale grane... te će rukovoditi sudbinu svega naroda.«

Tako projektiranu shvaćanju jezične politike, Kukuljević je morao suprotstaviti »babilonski metež« u jezičkoj zbilji Hrvatske i Slavonije, u kojem su pored narodnog jezika u različitim funkcijama koegzistirali njemački, talijanski, mađarski i latinski.

Najuočljivije je bilo da je on djelomično promijenio svoj prijedlog. Na prvom mjestu se odrekao uvodnog dijela u kojem se pozivao na »neustavna rješenja«. Zatim je odustao od hrvatsko-slavonskog imena jezika, kao geografskog, predloživši novi njegov naziv »hrvatsko-srbski«: »...jer se neda tajiti, da je taj jezik, kojim mi govorimo i pišemo, uprav tako svojina Hrvata«.

tah kao i Srbaljah, a neda se tajiti ni to, da su ove dvije grane jugoslavenske, ako po historiji i razdijeljene, ipak jedna cielost i jedan narod. Nama mora svejedno biti, ako nam je do budućnosti naroda stalo, koja god grana u budućnosti prednjačila bude. Ali priznati moramo, da samo u slozi tih dviuh granah sreća naroda stoji, dočim u neslozi njihovoje leži propast čitavog jugoslavenstva, te stoga bi želio, kad smo već jednom priznali, da u trojednoj kraljevini Srbaljah imade, da također imenu srbskom glede jezika našeg častno mjesto podamo, pa da taj jezik hrvatsko-srpskim nazovemo«. Posljednja njegova ispravka vlastitog prijedloga bila je u vezi s upotrebom talijanskog jezika u Rijeci (»...tamo narodna samosviest jošte probuđena nije«).

Iako je od 18. svibnja do 10. kolovoza bilo podosta vremena za usuglašavanje stavova u vezi s Kukuljevićevim prijedlogom, u raspravi koja je uslijedila i koja je povremeno bila burna, samo stav o isključivanju neustavnih vladarevih rješenja nije bio sporan. Najosjetljivije je bilo pitanje naziva narodnog jezika jer je svima bilo jasno da svako moguće rješenje ima brojne implikacije. U tom je trenutku osjetljivost bila to veća što je u međuvremenu, od 15. do 17. lipnja, naizgled neočekivano raspravljanu da li u Trojednoj Kraljevini ima ili nema Srba! Zašto je baš tada otvorena ta rasprava, vrlo je slojevito pitanje. Jedan stav Ivana Kukuljevića o »našem narodu« u Vojnoj krajini motivirao je partijarha srpskog *Josifa Rajačića* da se opširnim pismom obrati Saboru sa sljedećim ključnim stavom: »Srbli i Hrvati najbliža su braća među sobom, ali je opet svaki narod imao svoje osobito ime od onoga vremena, kad su u prvo doba istorije oni za-

jedno ili u najbližem susjedstvu, jedan sa drugim živili, pak jednak do danas.« Inzistiranje na jasnom nacionalnom individualiziranju Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama, prema Rajačićevu shvaćanju njihova razgraničenja, ali i na njihovoj bliskoj suradnji, izazvalo je trenutačan Kukuljevićev otpor. On je isto tako u ime bliske hrvatsko-srpske suradnje negirao postojanje Srba u hrvatskim zemljama. S uočljivom sjetom je istkao da ga čudi da na srpstvu u hrvatskim zemljama inzistira patrijarh Rajačić »kao sin ponositog našeg Brinja... gdje čisti narod hrvatski prebiva i hrvatskim jezikom govorи. Iako je Kukuljevićeva replika na Rajačićeve pismo bila prekidana uzvicima odobravanja, zastupnici su bili vrlo uzbudeni zbog situacije u kojoj se Sabor našao. Uzbuđenje je bilo pojačano kada se za riječ javio plaščanski vladika *Petar Jovanović* da bi osporio Kukuljevićeve teze i odlučno afirmirao srpski nacionalni identitet u hrvatskim zemljama: »Ako se oni (Srbi – prim. D.R.), koji žive u Hrvatskoj, po ovoj zemlji i mogu zvati Hrvaćani, oni su zato opet plemenom Srblji. Ja sam Srbin, a ima nas u ovom saboru i više Srba, i ja sam uvjeren, da se ni jedan neće postiditi svoga plemena, niti ga zatajivati, no da će, ako je potrebno, svi ustati sa svoji mjesta i time istinu moji rieči javno posvjedočiti.« Saborski zapisničar u nastavku bilježi: (»Dižu se mnogi«).

Nitko u to vrijeme, toliko teškom i za Hrvate i za Srbe, nije bio spreman riskirati sa slomom hrvatsko-srpske suradnje. Ipak, mučnina i strasti očigledno su prijetile da će opteretiti rad Sabora. Slom je izbjegnut nakon »tajne sjednice« održane 16. lipnja, na kojoj je istaknuto ulogu imao zastupnik Srijemske županije *Jovan Živković*. Na njoj je postignut sporazum, kako

reče Živković, »da imade u trojednoj kraljevini naroda srbskog«, što je i izglasano u obliku saborskog zaključka (članak XXXI). Dakle, Ivan Kukuljević je nedvosmisleno prihvatio posljedice takve autoidentifikacije Srba i bitno promijenio svoj naziv narodnog jezika! Iza njega, u raspravi »o uvedenju narodnog jezika u javnost«, prvi se javio *Slavoljub Vrbančić*, zastupnik kotara Severin. Podržao je Kukuljevićev prijedlog o hrvatsko-srpskom nazivu jezika s karakterističnim objašnjenjem: »Za izbjegći svakoj neslogi, jedino s toga razloga, jer drugog neznam, pristajem uz predlog, da se zove hrvatsko-srbski jezik.« S tim u vezi, formulirao je slijedeći stav zakonskog članka: »Jezik hrvatsko-srb(ski) izjavlja se ovim za savkoliki obseg trojedne kraljevine za jedino i izključivo službeni jezik u svih strukah javnog života.« Jasno je da je bio protiv iznimnog jezičkog statusa Rijeke.

Slijedeći govornik, *Mojsija Baltić*, zastupnik trgovišta Pakrac, podržavajući Kukuljevićev prijedlog s Vrbančićevim ispravkama, imao je i sam dopunu u vezi s cirilicom: »...da je slobodno služiti se tako latinskim kao i cirilskim slovima, i da su oblasti dužne u cirilskom kao i u latinskom pismu pisane podneske primiti...«.

Ako je tko i pomislio da će se saborsko zastupstvo usuglasiti oko Kukuljevićeva prijedloga naziva jezika, morao je biti zatečen reakcijom *Ivana Vardiana*, zastupnika kotara Moslavina. Suglasivši se »da se obzir uzme na Srblje«, on je istakao da ne može pristati »da se našu braću Slavonice neuzima u obzir«! S tim u vezi je predložio hrvatsko-slavonsko-srpsko ime jezika, obrazlažući ga imenom Kraljevine, s jedne strane, i potrebom »da mi dokažemo, da se varaju (Slavonci –

prim. D.R.), kad misle, da čemo njihovo ime utamanići«.

Smjesta je reagirao *Ivan Vončina*, zastupnik trgovišta Novi, sa sarkastičnom opaskom, koja je izazvala smijeh u Sabornici: »... predlažem: da se naš jezik zove: hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko-primorski, pak da taj naslov bude što dostojanstveniji i savršeniji, dodajmo mu jošte i 'bunjevački'.« On je bio prvi predlagač jugoslavenskog imena jezika: »Trojedna kraljevina imade jedan jezik, kojega svi stanovnici njezini jednako govore, – u njemu neima razlikah tolikih, kolikih ima u jeziku njemačkom, i ja nenalazim shodnjeg naslova, nego da mi svoj jezik nazivamo jezikom jugoslavenskim. Time je svakoj sastojini trojedne kraljevine i svim predielom, u kojih se po slavenskom juzu naški govori, zadovoljeno«. Vončina je podržao Mojsiju Baltića u vezi s čirilicom: »... želim, da se podpuna ravnopravnost čirilice s latinicom izreče, i da se ta ravnopravnost ne samo u javnom životu, nego i u školah udjelotvori«. I on je bio protivan iznimnom jezičkom statusu Rijeke, ističući da su Riječani prije stotinjak godina sami branili hrvatsku liturgiju u crkvi.

Zastupnik grada Zagreba *Robert Zlatarović* podržao je Vrbančića na ovaj način: »Mislim, da se kaže narodni jezik u trojednoj kraljevini, a taj ne može biti drugi, nego jugoslavenski!«

Adolfo Veber, zastupnik kotara i grada Bakra, držeći da je »čudnovato i nečuveno, da neimamo imena za svoj narodni jezik«, da je sve »smiešano«, također se izjasnio da jugoslavensko ime jezika kao »nekakav posrednji izraz«. On je otvorio novo pitanje razdijeljenosti Trojedne Kraljevine i odnosa prema Dalmaciji u jezičkoj politici.

Gervazija Petrović, zastupnik kotara Vrbovsko, poslije Baltića još jedan Srbin u ovoj raspravi, bio je protiv jugoslavenskog imena jezika: »... nego izpitajmo jezik naš, pa ga po onom nariečju, kojega najviše najdemo, nazovimo. Ako najdemo najviše srbskoga, nazovimo ga srbskim, ako najviše hrvatskoga, nazovimo ga hrvatskim.« Odbijanje jugoslavenskog imena dodatno je objasnio: »...jer će se ljudi pitati, kakav je to novi narod?« Zastupnik trgovišta Sisak *Petar Očić*, implicitno ne prihvatajući Petrovićevo »filologičko stanovište«, iznio je stav da se s tog stanovišta dobiva jedan rezultat, a s političkoga drugi. On se izjasnio za pojmom »narodni jezik ovih kraljevinah«, »budući načelo stoji, da je svaki narod vlastan stvoriti zakone, koji imadu obveznu moć, onda je unutar teritorija težko shodni izraz za nazivanje jezika pronaći«.

Dragutin Jelačić, zastupnik kotara Zagreb, ističući, »ako neznamo, da li smo Hrvati ili Slavonci, vendar znamo, da smo Slavjani i to na jugu Slavjani...«, upitao se: »...neznam zašto nebi mi naš jezik prozvali jezikom 'jugoslavjanskim'...?« Zastupnik kaptola Modruškog *Matija Mesić* u nastavku je raspravu vratio eksplisitno na hrvatsko-srpske relacije: »Neslažem se s onom gospodom, koja tvrde, da ima u nas u knjizi dva različita jezika. Mi poznajemo u knjizi samo jedan jezik, pisao Srbin ili Hrvat; u jeziku dakle razlike neima. Ako i ima dvoja pismena, ali jezik je ipak jedan.« Podržao je Kukuljevićev prijedlog, ali se suglasio s Weberom u vezi s važnošću zakona o jeziku u čitavoj Trojednoj Kraljevini. *Franjo Lovrić*, zastupnik kotara Sisak, eksplisitno se suprotstavio Petroviću i podržao Jelačića, izjasnivši se za formulaciju »jezik jugoslavenski ovih kraljevinah«.

Ivan/Jovan Obradović, zastupnik grada Karlovca, ponovo je prekinuo lanac jugoslavenskih izjašnjavanja, podržavši Kukuljevićev prijedlog s Vrbančićevom ispravkom: »Nemožemo se mistificirati: mi imamo u trojednoj kraljevini dva naroda, naime narod hrvatski i narod srbski, zato naš jezik nemoremo imenom generalnim nazvati »jugoslavjanski«. Svaki narod pozna se po jeziku...! Međutim, *Josip Vuščić*, zastupnik grada Križevaca, obnovio je lanac jugoslavenskih opredjeljenja vlastitom argumentacijom. Izjasnio se »da ime narodni jezik nemože ostati« kao »preveć generalno«, ali i da se u izboru naziva jezika »neima (...) gledati na političko razdieljenje zemlje«. Prema njegovu mišljenju, izbor treba biti napravljen prema filološkom kriteriju i upravo zbog toga je opravdan naziv »jugoslavjanski jezik«.

Zastupnik grada Zagreba *Avelin Ćepulić* reafirmirao je Očićev pristup u traženju rješenja otvorenog pitanja, prihvatajući njegovo razlikovanje filološkog i političkog rješenja: »Mi smo ovdje kao politično telo, kao zakonodavci. Ja mislim stoga, da nam za pravac mora služiti naš politički, tj. državnopravni položaj. No uza to nesmiemo s vida pustiti slogu među pojedinim granami jugoslavjanskimi. Meni se stoga ne čini shodan nijedan izmed do sada čuvenih nazivah. Hrvatsko-srbski je u nesuglasju s državnopravnim načelom Hrvatske i Slavonije.« Nije bio ni za hrvatski naziv jezika, »pošto ovo zakon stoji i za Slavoniju, gdje stanuju u državnopravnom smislu Slavonci«. Odbacio je i jugoslavensko ime kao filološki i geografski pojam itd. Na kraju se izjasnio: »narodni u trojednoj kraljevini jezik!« Slavoljub Vrbančić ponovo se javio za riječ da bi objasnio zašto je protiv jugoslavenskog imena jezika:

»Istina je, da smo mi svi Slavjani na jugu razdieljeni na tri glavna plemena, naime na hrvatsko, srbsko i bugarsko, od kojih svako ima svoje ime, svoju historiju, različita pismena, i ponos na svoja imena. Činili mi u tom štogod mu drago, nazvali mi jezik ilirski ili jugoslavenski, Srbi će vikati na ovo novo ime, i reći će, da to tamo smjera, da se ime srbsko utamani.« Ovaj put izjasnio se za naziv »jezik hrvatski ili srbski«.

Kako novih mišljenja više nije bilo, potpredsjednik Sabora *Josip Brigljević* odlučio je staviti ovo pitanje na glasanje. Zanimljiv je njegov zaključak u vezi s raspravom: »Čuli smo više govorah, koji se u domoljubju svi slažu, samo mislim, da je glavna razlika u tom, da se neuvriedi nijedna čest naše domovine.«

U glasanju se »velika manjina« izjasnila za narodni naziv jezika, »nitko« za hrvatsko-slavonski, »manjina« za hrvatski ili srpski i »većina« za jugoslavenski.

U stiliziranju zakonskog članka nastala je »prepirka« zbog izraza »za cieli obseg trojedne kraljevine«. Ivan Kukuljević, koji je najvećma ustrajavao na uvažavanju realnosti u hrvatskom prostoru, isticao je da Sabor »nemože glede jezika zakone praviti za posestrimu Dalmaciju, jer znamo, kakova razdraženost vlada тамо kod onih stranaka koje nisu našega porekla nego italijanskoga«, tj. da se zakon može izglasati »samo za Hrvatsku i Slavoniju«. *Bartol Zmaić* je dijelio ovo mišljenje sa značajnom korekcijom: »... da u ime trojedne kraljevine samo za Hrvatsku i Slavoniju ovaj zakon stvorimo«, *Ladislav Balog*, zastupnik kotača Velika, zaoštrio je pitanje s druge strane: »Ako mi taj zakon samo za Hrvatsku i Slavoniju stvorimo, a ne i za Dalmaciju, onda molim, da se izpusti i Krajina i grad Osiek, jer je njemački.« *Mirko Šuhaj*, zastupnik

grada Zagreba, pokušao je smiriti raspravu: »Temelj je uviek bio, da smo u ime trojedne kraljevine radili i pisali, i ja bi želio, da bi kod toga ostali.« To ipak nije bilo moguće osigurati u raspravi jer je pitanje prelazi-lo granice državno-pravnih realiteta. U tom je smislu bio ustrajan Adolf Veber, tražeći da »od čvrstih načelah nikako neodstupimo«, što je za njega značilo da »u Dalmaciji ima biti uz hrvatski jezik i talijanski poslovnim«, s tim da se isto načelo primjeni u Rijeci. Na kraju je odlučeno da ostane redakcija.

Vrbančićev prijedlog o ravnopravnosti latinice i cirilice jednoglasno je prihvaćen.

Pitanje prava upotrebe talijanskog jezika na Rijeci na kraju je ponovo uzbudilo i podijelilo saborske zastupnike. Mnoštvo ih je osjetilo potrebu izjasniti se o tom pitanju jer su svi bili svjesni dalekosežnosti implikacija, bilo kojeg rješenja. Ističući da je Rijeka »najvažniji grad« poslije Zagreba u Trojednoj Kraljevini, Ivan Kukuljević se zalagao za što pragmatičnije rješenje, koje neće iznevjeriti hrvatske interese, ali koje će izbjegći nepotrebne konfrontacije jer »na Rieci nema traga našemu jeziku«. Mnogi nisu dijelili njegovu umjerenost, ali je s raznim nijansama u mišljenjima bio i podržavan. Kako je rasprava zbog poodmakla vremena morala biti prekinuta, nastavljena je na slijedećoj sjednici, 59. po redu, 12. kolovoza. Kako su u nastavku spomenute dvojbe samo rekapitulirane u izlaganjima nekolicine zastupnika, moglo se prijeći na glasanje. Većinom glasova prihvaćena je Kukuljevićeva formulacija.

Iako vladar nije potvrdio izglasani zakonski članak LVIII »*O narodnom jeziku*«, iskustvo ove saborske rasprave, na koju smo se osvrnuli samo u marginalijama,

s punom sviješću o potrebi egzaktne, interdisciplinarnе analize, trajno je prisutno u našoj jezičkoj kulturi i politici u raznim svojim izvođenjima. Valja ga imati u vidu i danas sa svim njegovim kontroverzama!

*(Objavljeno u Danasu, 10. srpnja 1989,
43–45)*

IX

Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacije

Sve više povjesničara u suvremenoj hrvatskoj historiografiji istražuje procese preobrazbe hrvatske i srpske etničke zajednice, tj. hrvatskoga i srpskog srednjovjekovnog naroda u hrvatskom prostoru u hrvatsku i srpsku naciju u hrvatskim zemljama kao procese »nacionalnih integracija«. M. Gross, koja tim istraživanjima posebno pridonosi, ovako je objasnila pojam »nacionalna integracija«:

»Pod pojmom 'nacionalna integracija' razumijem proces u toku kojega se postepeno prevladavaju lokalizmi i regionalizmi etničke zajednice, stvara se politička zajednica i razvijaju uvjeti za ekonomsku koncentraciju i kulturnu homogenizaciju nacionalne zajednice. Pri tom jača osjećaj identiteta pojedinaca i grupa s nacionalnom cjelinom uz razvoj nacionalnih ideologija i mitova te vrijednosnih normi. Rada se dakle nacionalna svijest koja se ne iscrpljuje samo u prirodnom osjećaju pripadnosti naciji, kao što je to u etničkoj zajednici, nego mobilizira pojedince za provođenje u život ciljeva nacionalne zajednice. Nacionalna svijest izaziva volju za životom u toj zajednici, te njezinom izgradnjom kao politički slobodnog cjelovitog društvenog sustava. Izraz i nosilac procesa nacionalne integracije jest nacionalni

pokret, u kojem najprije sudjeluje određena jezgra rodo-ljuba da bi napisljeku obuhvatio uglavnom sve društvene slojeve i postao masovan» (3: 180).

I. Karaman, drugi istaknuti istraživač na ovom području, koristi pojam »integracija naroda« za jedan od procesa u prijelazu iz tradicionalnog u moderni svijet, tj. u modernizaciju. Definirajući modernizaciju na razini društvenohistorijskog totaliteta, dijeli ju na sljedeće temeljne procese:

1) tranzicija stanovništva, 2) industrijalizacija privrede, 3) urbanizacija naselja, 4) disperzija kulture, 5) demokratizacija politike i 6) integracija naroda (5: 661). Prema I. Karamanu, nacionalne, a potom patriotske zajednice, uvjek na klasnoj osnovi, nastaju procesom preobrazbe baštine tradicionalnih etnointegracijskih tokova (5: 663).

Ne upuštajući se u komparativnu analizu ovih shvaćanja, kao ni nekih drugih, ograničit ćemo se na stav da je u većine istraživača na ovom području modernizacija proces kojim se tradicionalne etničke zajednice preobražavaju u moderno, nacionalno društvo. U njih pojmovi »etnos« i »nacija« reflektiraju bitno povjesno različite pojave. Činilac kontinuiteta među njima jest pojam »narod« sa serijom različitih atribucija.

Za razliku od pojma »nacija«, među spomenutim istraživačima (u koje svrstavam i sebe), mnogo manje rasprava provociraju pojmovi »etnos« i »narod«, kao što su inače i istraživanja razdoblja od 16. do 18. stoljeća u izrazitu neskladu s istraživanjima 19. i 20. stoljeća, s uvažavanjem više dragocjenih doprinosa. Nesumnjivo je u tome jedan od razloga što područje nacionalnih ideologija privlači toliku pažnju istraživača, kao i što je deskriptivni model procesa na-

cionalne integracije M. Hrocha u nas imao toliko uspjeha.¹ Time se još jedanput potvrđuje da najbolja volja i nesebičan rad pojedinaca manje-više osamlijenih u svojim naporima nužno ostaju ograničeni u svojim domašajima i istraživanju ovako slojevitih procesa u epohalnim rasponima, koji pretpostavljaju podjelu rada u konceptualiziranim znanstvenim istraživanjima (5: 661).

Ove su napomene nužne da bi se bolje shvatila pristupna ograničenja ovoga mog priloga. Prihvaćajući shvaćanje nacije kao jednoga od fenomena modernizacijskog procesa, težište je moje interpretacije na njezinoj »nezavršenosti«, odnosno na različitim razinama njezine konkretnohistorijske realizacije. Njezina »nezavršenost«, neovisno o tome je li u pitanju faza progresije ili regresije u njezinu razvitu, uvjetuje tako uočljivu međuvisnost pitanja o nacionalnoj prošlosti i budućnosti. Upravo se zato etnos, narod i nacija prožimaju u svakoj konkretnohistorijskoj situaciji modernizacijskog procesa, pa je i definiranje svakogade ovih pojmoveva nužno konkretnohistorijsko:

»Svakom konkretnom slučaju odgovara konkretna analiza«, kaže Pierre Vilar. »Ali svaka konkretna analiza zahteva jasnu svest i sveta i trenutka« (13: 235).²

Predmet rasprave u ovom prilogu jesu Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama, prije svega u Hrvatskoj i Slavoniji, godine 1861. između etnosa, naroda i nacije. Aplicirajući nacionalnointegracijski model M. Hrocha, M. Gross je civilnu Hrvatsku i Slavoniju u to doba

- 1) Praveći distinkciju između pojmoveva »etnos« i »narod« povjesničari se općenito ne opterećuju činjenicom da je etnos gr. narod (v. 4).
- 2) Među najnovijim francuskim istraživanjima s tim u vezi v. rad G. Fritza (2).

svrstala između faza B i C, Hrvatsko-slavonsku vojnu kрајину u fazu B/B i C, Dalmaciju u fazu B, Istru u fazu priprema za B, a Bosnu i Hercegovinu u fazu A. Iako se njezina sinkronistička tablica odnosi na integraciju hrvatske nacije, njezine tekstualne opaske čine ju relevantnom i za srpsku nacionalnu integraciju u hrvatskim zemljama.¹

Poslije sloma neoapsolutizma u Habsburškoj monarhiji i obnove ustavnosti u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji na osnovi hrvatskoga državnog prava sazvan je prvi put poslije godine 1848. Sabor trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koji je zasjedao u »glavnom gradu« Zagrebu od 15. travnja do 12. studenog 1861. u 103 saborske sjednice. Ukoliko njegov rad vrednujemo kriterijima procesa modernizacije, nesporna je njegova izuzetna važnost u hrvatskoj povijesti 19. stoljeća (13: 19–25; 8; 12).

Otvorivši pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja na osnovi hrvatskoga državnog prava, ali u modernizacijskoj perspektivi, hrvatsko-srpskih odnosa u hrvat-

1) U vezi s Hrochovim modelom M. Gross piše: »Riječ je zapravo o skupinama pokretača nacionalne integracije kao pokazateljima za periodizaciju toga procesa. Pri tom se u različitim varijantama mogu uočiti tri faze: A) početno razdoblje, kada neki pisci nesustavno iznose ideje koje postepeno dobivaju mobilizatorsku ulogu u procesu nacionalne integracije; B) središnja i odlučna faza, u kojoj grupa »rodoljuba«, sastavljena od pripadnika određenih društvenih slojeva i profesionalnih grupa, putem raznih institucija sustavno i organizirano obavlja nacionalnu propagandu koja najprije obuhvaća samo uži krug, zatim se širi na više klase, a kasnije i na šire slojeve nacije koja nastaje; C) faza, kada se može smatrati da je proces nacionalne integracije uglavnom dovršen, jer se pretežna većina nacije može mobilizirati u borbi za gospodarske, društvene, političke i kulturne oblike života, potrebne afirmaciji neke nacije. Iako pri tom dijeluju konkurenčne ideologije, koje velikim dijelom ovise o dinamici društvenih struktura, većina pripadnika nacije postala je nacionalno svjesna, a zato i sposobna da sudjeluje u masovnom nacionalnom pokretu.« (3: 183 – isto 3: 181, 183, 188).

skom prostoru itd., objavljeni »Dnevnik Sabora...« izuzetan je povijesni izvor za ovu raspravu (1: 6). Zastupnički govori, kao i saborski zaključci, u tu su svrhu gotovo nenadomjestivi.

Analiza zastupničkih govora o širokom rasponu pitanja prije svega otkriva pluralitet nacionalnih ideo-logija i u Hrvata i u Srba, odnosno kontroverznost nacionalnointegracijskog procesa, ali i težnja svake od njih da predstavi cjelinu nacionalnih interesa. Takva težnja redovito je ukorijenjena u romantičkom shvaćaju narodnog jedinstva, koje ignorira društvene razlike, proturječja, konkretno historijsko iskustvo. Hrvatski je narod, na primjer, izabran zbog osobina svoga narodnog karaktera vršiti određenu funkciju u evropskoj povijesti i čitava povijest hrvatskoga naroda samo je ispunjenje te funkcije. Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik na početku saborskoga zasjedanja ističe:

»Znano je nedvojbeno iz povijestnice, da je narod hrvatski, po Herakliu pozvan u pomoć proti Europu postošećim Avarom, koncem šestoga i početkom sedmoga stoljeća karščanske dobe, od sjevera sišao u ove strane; da je, svladav snažnom mišicom ovaj narod, posjeo Dalmaciju, i bliže joj predjele, te do skora do možne države uzrasao toli glede unutarnjega svoga uređenja, koli glede izvanskih odnošajah prama drugim narodom...«

...znano je, da je hrvatsko-slavonski narod osim prave nabožnosti, poimence jošte dvovrstnom se onom kriepošću vazda odlikovao, koja se u obćem životu narodah smatra kao poglavita i temeljna svih ostalih gradanskih kriepostih, – neokaljanom naime viernosti prama zakonitomu vladaru, skopčanom s vrućim domoljubljem i junacijom divnim« (1: 6).

Dakle, hrvatski je narod zbog svoga *prehistorijski konstituiranog karaktera* i osigurao status u *evropskoj kulturnoj, kršćanskoj zajednici* postavši tako povijesnim narodom. Smisao je te povijesti kršćanska vrlina, koje je svjetovno naličje vijernost zakonitomu(!) vladaru i domoljublje. Iako je Haulik nesumnjivo bio među konzervativnjim članovima saborskoga zastupstva, iskazao je shvaćanje koje je u biti funkcionalo i u drugim ideološkim orientacijama u to doba, reflektirajući dosegnutu razinu hrvatskog nacionalnointegracijskog procesa. Važno je istaći da se iz perspektive »građanskih kriepostih« u to doba konstruira *stabilna struktura* povijesti nacionalne zajednice.

Doduše, proces konstituiranja svijesti o hrvatskoj političkom identitetu još uvijek nije okončan jer je u Haulika, kao i u mnogih drugih zastupnika, uočljiv pojmovni pomak »hrvatski narod« – »hrvatsko-slavonski narod«.

U biti ista takva svijest o stabilnoj strukturi povijesti nacionalne zajednice uočljiva je i u liberalnijega Ivana Kukuljevića, koji je u todoba veliki župan Zagrebačke županije:

»Kad nam je koncem prošle godine, nakon desetgodишnjeg jadnog i tužnog živovanja pod gospodstvom sistema tuđe i njemačke, njeka dobra zgoda naš ugrabljeni starodavni ustav opet povratila, i to ustav što ga je narod naš preko hiljadu godina skoro neprekidno uživao, tada su pomislili mnogi oni domoljubi, kojim je nada svi-ma stalo do blagostanja i bolje budućnosti naroda soga, da je udario ujedno onaj sretan sat, u kojem će razorenoj našoj kraljevini mudra i pravedna vlada povratiti nezgodom vremenah otete joj zemlje, i sjediniti sva od-kinuta uda naroda našega, koj u istom carstvu živi; te ta-

ko ovdje na jugoistoku carstva utemeljiti kriepku stranu države koja bi mogla postati tvrđavom i vabilom napravma pograničnim narodom izvanjskim. Ali politika što nami upravlja, nije htjela, ili nije znala shvatiti težnje naših domoljubah, te tako ostadoše njihove želje samo želje» (1: 65).

Za razliku od Haulika, u Kukuljevića je više nego hiljadugodišnja vrlina narodnog karaktera ukorijenjena prije svega u ustavnosti, tako da umjesto kolektivnopsiholoških činilaca u strukturi pojačan udio imaju politički. Otud i programatičnost njegova istupa u vezi sa sjedinjenjem hrvatskih zemalja u granicama Habsburške monarhije, ali i funkcijama hrvatskih zemalja u rješenju istočnog pitanja. Taj politički program, kao zrelija artikulacija nacionalne svijesti, pojmovno ipak još uvijek nije jednoznačno određen:

»Nu ako pravo i zakon, i velike zasluge naroda našega, ako svetinja ideje narodnosti, koja sada svjetom kreće, u našoj carevini nisu puke obsjene i ništetnosti; tada se ima nadati uprav ovaj naš sabor, da će ono zadataći, što sav naš narod želi i želiti mora; a to je cjelokupnost ovoga sabora i zemalja trojedne kraljevine, kao i sjedinjenje svega naroda hrvatsko-slavonskoga, ako ne čitavoga jugoslavenskoga, što toliki umni i uzneseni dusi našega naroda sa svih stranah žele« (1: 65–66).

U vrijeme kada je proces hrvatske nacionalne integracije u prostorima na koje revandicira njegova integracijska jezgra u skladu s hrvatskim državnim pravom izrazito policentrično raslojen, neizbjegni su ovi terminološki pomaci (hrvatski narod, hrvatsko-slavonski narod, jugoslavenski narod) jer, s jedne strane, reflektiraju različite konkretnohistorijske realnosti na razinama etnos-narod-nacija, a s druge različite vidove

nacionalnointegracijskog procesa (psihološki, kulturni, politički). *Svaki od tih pomaka ima svoju funkciju u određenoj društvenoj sredini* sa stanovišta globalnoga nacionalnointegracijskog procesa, što dodatno svjedoči o artikuliranosti Kukuljevićeve nacionalnopolitičke vizije. Tu viziju Kukuljević iskazuje *idejom narodnosti*. On je prvi na ovome saborskom zasjedanju eksplicitno razgraničio *hrvatski etnički prostor* na podlozi *hrvatskoga državnog prava* u svojoj recepciji:

»*Naša kraljevina, što se njegda protezala od Dunava i Mure do arbanaske Bojane, te od bosanske Drine do istarske Raše i kranjske Sane, omedašena je sada, kao razvalina njegdašnje veličine na maleni prostor od nekoliko razkidanih i razorenih županijah, na koje također vrebaju naši prijateljski i neprijateljski susjedi, da ih išto prje progutaju ili sebi utjelove*« (1: 66).

Upravo je ovo Kukuljevićevo razgraničenje najbolji dokaz da je hrvatska nacionalnointegracijska ideologija u to doba nužno morala biti *koherentna*, ali i *nehomogena*. Kada to ne bi bila, ona uopće ne bi mogla funkcionirati, odnosno, postupno bi se nužno odričala svojih integracijskih ambicija. Ono što je u ovom govoru neuobičajeno za Kukuljevića jest lagani prizvuk fobičnosti. Ipak, drugi se jedan Kukuljevićev stav našao u središtu saborskikh kontroverzi s dalekosežnim posljedicama. O pitanju sjedinjenja Hrvatsko-slavonske vojne krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom rekao je sljedeće:

»*Među ovimi zemljami ide prvo mjesto našu vojničku Krajinu. Zakonita ova i historička zemlja krune i kraljevine naše, naseljena čistim narodom našim, odknuti dio sada još obstojećih, ili njegda bivših županijah naših, cvili i stenje još i sada, kad je svim pokrajinam*

carstva austrijanskog ustavna sloboda podana, pod težkim absolutizmom njemačkoga upravljanja i vojničke sisteme, te čeka i mora čekati jedino od nas, braće i susedah svojih, spasenje i slobodu svoju» (1: 66).

Kako je iz smisla izlaganja jasno da je pod »čistim narodom našim« Kukuljević imao na umu Hrvate u etničkom smislu, neizbjegno je bilo otvaranje još jedne hrvatsko-srpske rasprave. (Dakako, izlišno je u ovom slučaju inzistirati na pitanju »Tko je prvi počeo?« jer su u to doba, 1860–61. godine, u vrijeme ukidanja Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata, kao i punog poleta nacionalnog romantizma i u Srba i u Hrvata, (potencijalni) sporovi tinjali na raznim stranama). S obzirom na Kukuljevićev prestiž u hrvatskoj politici, oglasio se patrijarh srpski Josif Rajačić, koji je i sam porijeklom bio iz Hrvatske krajine.

Nasuprot Kukuljevićevoj identifikaciji naroda i država, Rajačić je istakao prava narodâ u državi, sa svim drukčije projicirajući cilj rada Sabora:

»Ja sam držao i sudio da će visoko-slavni sabor ići putem pravde i ljubavi, i da će se potruditi, da težki zadatak svoj rieši na obšte zadovoljstvo svih narodâ, te da tako prava naroda stupe na jednak u život, među kojima je prvo od najsłavnijih pravah, pravo svoga imena i svoje narodnosti u domaćem i javnom životu« (7: 146).

Rajačić se istovremeno, nasuprot utemeljivanju odnosa među narodima na osnovu državnoga prava, izjasnio za načelo moralnosti:

»Ja mislim, da ono, što braća naša Hrvati Magjari, dosada nisu odobravala, i protivu čega su se oni ograđivali svakim mogućim načinom, ne mogu ista braća naša ni s kakvim pravom zahtievati, da to isto

drugi narodi kod njih odobravaju, i da se protiv togu isto tako i oni ne ograju» (7).

Kako je proces srpske nacionalne integracije u granicama Habsburške monarhije u to doba nesumnjivo bio homogeniji nego hrvatski u isto vrijeme, Rajačić je imao interesa inzistirati na što je moguće jasnjem srpsko-hrvatskom razgraničenju i u Hrvatskoj i Slavoniji.¹

Pri tom očigledno s uvjerenjem o srpskom *etničkom* porijeklu štokavaca iznio je mišljenje koje je na razini srpsko-hrvatskih razgraničenja bilo oprečno Kukuljevićevu:

»Žiteljstvo Krajine hrvatske bilo je u početku čisto ovejano srbsko; i tek od onoga vremena, kako je granica na polkove razdieljena, ušlo je u nju nešto hrvatskoga naroda« (7: 147).

Ovo »nešto« odnosi se na Hrvate kajkavce i čakavce! Rajačić to izričito ne kaže, ali kada govori o hrvatskom jeziku, situira ga isključivo u civilu, kajkavski prostor (Zagorje, Okić, Samobor, Draganić, Turopolje).

Dakle, i Kukuljević i Rajačić suglasni su da je riječ o *istom puku*, radi se o tome da ga oni *različito etnički identificiraju*. U obojice je vrlo razvijena svijest o bliskosti Srba i Hrvata. Rajačić, primjerice, kaže:

»Srbi i Hrvati najbliza su braća među sobom, ali je opet svaki narod imao svoje osobito ime od onoga vremena, kad su u prvo doba istorije oni zajedno ili u naj-

1) U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo je godine 1869., prema vjeroispovjednom kriteriju, 138.861 Srbin, tj. 14,17% prisutnog stanovništva, a u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini 373.014 ili 43,45% prisutnog stanovništva (10).

bližem susjedstvu, jedan sa drugim živili, pak jednakо do danas« (7: 146).

Međutim,

»Srblji imadu svoju, a Hrvati svoju osobitu istoriju; Srblji imaju svoju, iztočnu, a Hrvati svoju zapadnu crkvu; Srblji graničari, imaju svoj, a Hrvati... svoj jezik; Srblji imaju svoju slavensku, a Hrvati svoju latinsku pismenicu. Ako dakle Srblji i Hrvati i jesu najbliža braća, ipak oni nisu jedan i isti narod...« (7: 146–147).

Rajačić ostavlja otvorenim pitanje o tome u čemu su jedni i drugi *braća*. Mi danas možemo postaviti pitanje o tome u kakvu su međusobnom odnosu u to vrijeme procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije da bismo mogli shvatiti bit kontroverze o *braći*. Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama u to doba sačinjavaju *iste društvene zajednice* u granicama pojedinih povijesnih zemalja. U njima se i tada nerijetko zajednički identificiraju (Hrvati, Slavonci, Dalmatinci). U pitanju je fenomen »pokrajinskih narodnosti«, koji je vrlo dobro poznat u evropskoj historiografiji. Hrvat u nacionalnom smislu i Hrvat u pokrajinskom smislu dvije su bitno različite artikulacije svijesti o kolektivnom identitetu. *Socijalna stratifikacija jednih i drugih uveliko je usporedljiva*, osobito kada je riječ o golemoj demografskoj većini koja čini niže slojeve u seoskim zajednicama. U gradskim zajednicama uočljivija je podjela u zanimanjima, ali je ona rijetko kada drastična, a još je važnije da je ona u funkciji podjele rada u njima, tako da je u biti činilac njihove stabilnosti i zajednice interesa. Razlike su najuočljivije kada je u pitanju plemički sloj ali je važnost tih razlika u Hrvatskoj i Slavoniji postupno manja poslije 1848. *Prostorno prožimanje* jednih i drugih, povjesno oblikovano do

sredine 18. stoljeća, uglavnom je nepromijenjeno do ovoga doba i ono je nesumnjivo vrlo velikih razmjera, neovisno o uočljivim polarizacijama u dijelovima Hrvatsko-slavonske vojne krajine. Još je važnije da se postupno povećava razmjernim priljevom Srba u gradske zajednice. Čak i kada je riječ o *historijski oblikovanim mentalitetima* jednih i drugih u pojedinim društvenim slojevima i skupinama, pored različitih, uičljive su zajedničke osobine, koje ponekad interesno više mogu dijeliti pripadnike istoga naroda jedne od drugih, ukoliko pripadaju različitim društvenim slojevima i skupinama, nego što interesno mogu dijeliti pripadnike jednoga i drugog naroda u istom društvenom sloju ili skupini (Srbi-krajišnici i Hrvati-krajišnici, Hrvati-oslobodeni kmetovi i Srbi-oslobodeni kmetovi itd.). U mjeri u kojoj *ruralna* ili *urbana kultura* prelazi granice konfesionalne uvjetovanosti nesumnjivo je moguće istraživati i *kulturnu zajednicu Hrvata i Srba*, iako činioци kulturnoga zajedništva neizbjegno imaju različite funkcije u jednoj i drugoj nacionalnoj kulturi.

Sve ove komponente, tako važne u procesima nacionalnih integracija, čine svijest o bratstvu Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji u to doba povjesno izrazito racionalnim.

Međutim, hrvatske su zemlje u to doba po nekim činiocima u predmodernizacijskom stanju, a to se prije svega odnosi na njihovu podijeljenost, koja je samo vanjski izraz dubljih povijesnih tokova. Neizvjestan ishod modernizacijske drame u hrvatskom prostoru nije mogao biti bez posljedica u odnosima između Hrvata i Srba. Te neizvjesnosti, koje se s obje strane u vrlo ograničenoj mjeri racionaliziralo, ukorijenjivale su se u povijesti, u tradicijama. Umjesto jedinstva u modern-

izaciji, čemu se nesumnjivo obostrano težilo i u čemu je nesumnjivo bilo i uspjeha, s vremenom će biti sve uočljivije nejedinstvo koje će se legitimirati tradicijom (povijest, crkva, jezik, pismo itd.).

Kontroverzno etničko jedinstvo stvaralo je pretpostavke u nižim fazama hrvatske i srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama za oblikovanje svijesti o narodnom jedinstvu jednih i drugih, to više što je stvarnost tradicionalnih, seoskih zajednica davala mnoštvo sugestivnih dokaza za njih. Budućnost je unošila nepoznanice, tjeskobu.

U raspravi o vojvođanskom pitanju i državnopravnoj pripadnosti Srijemske županije E. Kvaternik reagirao je na karakterističan način:

»Neugodno mi je o tom predmetu progovoriti, neugodno tim većma, što sam iz dubljine srdca moga uvjeren, da samo najtjesniji savez srdacah i političkih med hrvatskim i srbskim narodom, jest najsigurnije jamstvo bolje budućnosti obih tih samo imenom različujućih se narodah!

...to s druge strane moram obratiti pozornost visoke ove kuće na onu okolnost, da takovi koraci, kakove g. Živković nam predlaže, na vrat na nos poprimljeni, na vjekove mogu budućnosti naroda trojedne kraljevine priečiti« (1: 129).

Dakle, Kvaternik, kao i Rajačić, govori o hrvatskom i srpskom narodu, razlike među njima svodi samo na ime, ali pitanje najtješnjeg emocionalnog i političkog saveza očigledno projicira u budućnost! Kolebanje ove naravi, koja je moguće uočiti u manjeviše svih zastupnika, neovisno o narodnosti, u vrlo širokom spektru reflektiraju dvojbe o kojima je riječ.

Dakako, ove dvojbe međusobnih odnosa nisu mogle ostati ograničene na Hrvatsku i Slavoniju. Suočeni s vrlo visokim stupnjem ovisnosti nacionalne integracije s teritorijalnom i Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama nužno su se morali suočavati s mnoštvom pitanja koja su bila u vezi s njihovim vlastitim autoidentifikacijama, to više što je na širokim prostranstvima ruralnih ambijenata, ograničenih najvećim dijelom na oralnu kulturnu komunikaciju, proces nacionalnih identifikacija neizbjegno bio vrlo usporen.

Nacionalnointegracijska elita u jednih i drugih bila je podijeljena u shvaćanja koliko treba demokratizirati proces integracija. Tako je Stjepan Pavleković, zastupnik kotara Turopolje, u raspravi o prirodi autonomaške većine u Dalmatinskom saboru u isto vrijeme, bio je pristalica *javnog glasanja Dalmatinaca*:

»Buduć ovdje nazočna gospoda Dalmatinci očitovali bi, da napomenuta u saboru dalmatinskom većina po uplivu birokracije absolutne vlade i potalijančene Dalmatince skupljena jesu koja sjedinjenju suprotivise, nije istinska većina već je manjina glede čitavoga puka dalmatinskoga, koji s nami misli, i za sjedinjenje nagnjen jest, jerbo i jednaki jezik govori i hrvatskim narodom imenuje se.

Iz ovoga razloga gdje sva do sada upotrebljena redovita sredstva bez uspjeha su – jedino izvanredno sredstvo za istinu većine doznati, upotrebiti po moje misli bi se moglo što jur u njekojih europskih kabinetih odobreno nalazi se, javno glasovanje pojedinih Dalmatinah... (1: 117).

E. Kvaternik je pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom također situirao samo u hrvatsku nacionalnointegracijsku perspektivu, s tim što

je u rješenju toga pitanja ključnu funkciju pridavao vladaru na osnovu hrvatske Pragmatičke sankcije:

»U Dalmaciji živući doljni Hrvati, i oni imaju ista historična prava, koja i gornji Hrvati s tom razlikom, da gornji Hrvati uživaju svoja prava, te nam je zato dužnost izraditi to, da i doljni Hrvati budu ista prava uživali...« (1: 115).

Mato Mesić, zastupnik kaptola modruškog, shvatio je Pavlekovićev prijedlog kao zalaganje da se u Dalmaciji uvede »suffrage universelle« puka. Ističući da je on pristalica državnopravnoga rješenja pitanja, očigledno je vrlo emotivno reagirao zbog otvaranja mogućnosti da ono bude riješeno na drugim osnova-ma:

»Ja ču ovdje samo napose spomenuti, da bi to bila najveća grehota, koju bi mogli učiniti na pogrdnu otacah naših, jer mi znamo da su oni uvjek smatrali Dalmaciju jednom stranom i udom našega državnoga tijela. Dosta ima o tom dokazah u historiji, u zapisnicih sabora naših...« (1: 118).

Demokratizacija biračkoga postupka u funkciji ubrzavanja procesa nacionalne integracije mogla je imati i dvojbene učinke sa stanovišta globalnih interesa hrvatskoga nacionalnointegracijskoga pokreta, kao što je u to vrijeme posvjedočio slučaj izbora u Rijeci. Rijeka nije bila zastupljena u radu ovoga Sabora, a izvjestilac Bartol Zmaić iznio je zastupnicima činjenice koje su izazvale burnu raspravu:

»...Komisija, koja je bila imenovana da rukovodi izbor, pronašla je da pravo glasovanja imadu 1222 izbi-račah. Od ovih došlo je 870 da glasuju, između ovih glaso-valo je 840 za »nessuno« a 30 glasovalo je imenima. Od ovih bijahu izabrani za zastupnike Martini, Cimiotti,

Scarpa, Kozulić, a za namjetnike Celigoj, Burgstaller, Blažić, Derenčin. Ova gospoda odrekla su se prava zastupanja izjaviv, da im nije moguće ovu čast primiti, što se je tolika većina izbiračah odrekla prava glasovanja» (1: 56).

Različita su bila mišljenja o uzrocima premoći »Italomanah« u ovome dijelu hrvatskoga prostora, među nesumnjivo hrvatskim pukom. Biskup Venceslav Soić ishod glasanja, kao i zbivanja u Rijeci, protumačio je kao »sistematičku intrigu«:

»...Neoborivo je naše pravo glede grada Rieke; Rieka leži u hrvatskoj zemlji, jest naša, dakle moraju svakako Riečani svoje poklisare ovdje imati. Ja sam o tom tako osvjedočen, da sam kao svećenik u mojem visokom zvanju, proti istomu kaptolu riečkom, da mu se globa diktira; ja neznam, kako jedan svećenik svoju građansku dužnost zaboraviti može, jer ako hoće svoju svećeničku dužnost učiniti, što mora, onda mora zadovoljiti i građanskoj dužnosti...«

...ja mogu do duše isповједati, da je ovdje naš dobar puk hrvatski na Rieci za nos vođen. Gospodo! Ako mi promislimo sve što mi znamo, što se je na Rieci dogodilo pred 15–20 godinah, to ćemo sa žalošću opaziti, da je to sistematička intriga njekojih Italomanah...« (1: 56).

Adolfo Weber-Tkalčević, zastupnik kotara i grada Bakra, prihvatajući i sam »teoriju zavjere«, ipak je upozorio na dublje slojeve riječkoga slučaja, koji je u hrvatskoj povijesti možda i najbolji primjer da nacionalna integracija i modernizacija društva mogu biti u vrlo kontroverznim odnosima:

»...moramo znati da na Rieci djeluju inostranci, koji su došli iz Italije i naš puk bune kao i u Dalmaciji, da ako budu sdržani s Magjarskom, da će dobiti že-

*ljeznicu, kojom će se njim sipati novac i da će se nez-
natno porez plaćati; ako se pako sdruže s Hrvatskom, da
neće dobiti željeznicu, i porez će plaćati kao i do sada.
Oni dokazuju, da Hrvati neimaju ništa, i da su siroma-
si, da nemogu pomoći; to su agitacije njekih ljudih, koje
ja poznam, koji su tamo silne sgrade napravili od onih
drvah, što stišu na zemljisu među Riekom i Karlovcem,
odkuda svoja drva za brodarstvo voze; upravo ovi ljudi
vuku iz naše domovine bogatstvo, pak se usuđuju pro-
glasivati, da Rieka mora propasti, ako se s Hrvatskom
sjedini... (1: 57).*

Ipak, Kukuljević je najbolje osjetio da se nacional-
na ideologija i modernizacijski interesi moraju uskladi-
ti jedni s drugima kako bi se bitka za Rijeku mogla
dobiti. Dok se više drugih zastupnika nadmetalo u ra-
spravi mjerama koje *neposredno* treba poduzeti da bi
Rijeka mogla biti zastupljena na Saboru, Kukuljeviću
je bilo potpuno jasno koliko će to biti *dugoročan* na-
cionalnointegracijski poduhvat:

*»...tako biva u gradu Rieci, i tamo se od godine do
godine cielo pučanstvo u duhu tuđem odgojiva. Njihove
težnje nisu skopčane sa težnjami, ideami i misli onih,
koji za srećom i napredkom naše domovine i našega na-
roda teže, već ih njihovi interesi vode ponajviše preko
mora. Oni gledaju zavijek više nego li u Hrvatsku, u kra-
snu Italiju, koja već radi sretnijih okolnosti, nadvisila
je našu domovinu u svakoj umjetnosti i znanosti...«*

*...Proti tomu ustati nije kadar pojedini čovjek, ni
povjerenik, nije kadro ovo visoko tielo i cieli naš narod
u sadašnjem položaju, a to samo vrieme izlečiti može,
koje će pokazati da narod hrvatski ono isto čućenje za
slobodu goji, koje i ikoj drugi narod i više nego ikoj dru-
gi, koji se gradi, da je zauzet za slobodu i ravnopravnost
a uz to sva sredstva upotrebljuje, kako da pogazi onaj
narod, koji se želi podići i s njim sruvniti« (1: 58).*

Kako je svijest o komparativno ograničenijim mogućnostima hrvatskih zemalja da se moderniziraju bila dosta raširena u integracijskoj eliti, razumljivo je da je u njoj bilo vrlo rašireno uvjerenje da se ciljevi nacionalnointegracijskog pokreta komparativno razmjerno najuspješnije mogu ostvariti *prosvjetom i kulturom*. U tome je »tajna« izuzetno velikih napora prije svega ovoga Sabora, kao i niza drugih tokom druge polovine 19. stoljeća, da se osigura što je moguće šira disperzija obrazovanja i kulture. Da bi takva politika mogla biti uspješna, opravdano se pošlo od pretpostavke da je nužno što je moguće prije utemeljiti središnje ustalone nacionalne znanosti, kulture i obrazovanja. Pored J.J. Strossmayera ili F. Račkoga, kao i nekolicine drugih zastupnika, A. Veber je jedan od onih koji su smisao takve nacionalnointegracijske politike najbolje shvaćali:

»Ja držim, da nijedan neprijatelj nemože narodu veće štete nanieti, nego ak mu dira u škole, jer tako davi upravo mladež, onaj temelj, na kojem ciela domovina stoji. Držeći se toga načela izpoviedam, da je najveća od nanesenih nam nepravdah i povriedah, kojimi je inostrana vlada na nas navalila u tom, što nam je naše škole svakomu jasnomu zakonu udavila, da sam ja više putih u položaj došao, u kakov se možebiti u nijednom drugom narodu na svetu doći nemože.

Ja sam se proti tomu postupanju gorko tužio, ali bez uspjeha, nego sam i do osvjedočenja došao, da čovjek u Hrvatskoj, ako se strogo zakona ministerijalnih drži, može ne samo lišiti se svoje službe, nego i u zatvor doći« (1: 100–101).

U strateškom orientiranju nacionalnointegracijske politike presudna je njezina komunikacija s vrhunskim

znanstvenim i kulturnim stvaralaštvom. S tog stanovišta doista je bila vizionarska odluka o stvaranju akademije i sveučilišta na »Slavenskom jugu« sa središtem u Zagrebu. U to doba (godine 1869) u malim gradovima civilne Hrvatske znalo je čitati i pisati 28.169 stanovnika (44,97%), a civilne Slavonije 10.686 (52,87%). U hrvatskim županijama takva je stavnovništva bilo 75.097 (10,76%), a u slavonskim 44.158 (12,22%) (11: 221). Doista je bilo vrlo hrabro donijeti takve odluke u takvoj situaciji. Jugoslavenska orijentacija takve kulturne politike bila je prije svega posljedica potreba samoga procesa hrvatske nacionalne integracije, zatim svijesti o nužnosti uzajamnosti s procesom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama, ali i na čitavu srpskom etničkom prostoru (naročito poslije ukidanja Vojvodstva), i u čitavu južnoslavenskom prostoru, u kojem je Zagreb s tim u vezi imao više komparativnih prednosti i koje su bile osobito uočljive prije nego što je muslimansko stanovništvo napustilo Beograd:

»...akademija znanostih će, ako Bog da,« reći će tada Strossmayer, »narodnoj knjizi onu slogu i ono jedinstvo pribaviti, koja jur kod izobraženih germanskih i romanskih narodah vlada, i koja je jedina poluga višeg razvijka narodnoga izobraženija. U prvom početku i kod germanskih i romanskih narodah knjiga je narodna pod istim teretom stenjala kao i kod nas, pa je istim putem do slike i do jedinstva dospjela, a po slozi i jedinstvu do one gorostasne vrline, kojoj se punim pravom čudimo. Što je kod njih moguće, moguće je i kod nas. Još i dan danas više je razlikosti u narječjih kod Germanah i Romanah, nego kod nas Slavenah na jugu, pa kad su oni razlikost i razdjepkanost tu u knjizi nadvladati mogli,

nadvladati čemo ju i mi, ako mudro i postojano napredovali budemo» (1: 75).

Smisao takve strateške orijentacije hrvatskoga nacionalnointegracijskog pokreta možda je najlapidarnije iskazao Ij. Vukotinović:

»Narod naš je stupio u željeni razvitak političkog života, treba mu dakle prema tomu i više duševne snage. Uslijed toga moramo ponajprije pozornost obratiti na naše domaće okolnosti, a navlastito moramo pozornost obratiti na našu narodnost: jer narod, koji takova pitanja riešava, mora imati podpunu samosviest i spojiti ju s politikom, ova će samo onda uspjeh imati, ako bude samosviest narodnja stupila u suglasje s politikom. Mi Hrvati kao Slaveni moramo crpiti duševnu hranu ne samo iz použeg kruga naše domovine, nego također iz susjednih pokrajina slavenskih« (1).

Takva orijentacija u uvjetima obnovljene ustavnosti na osnovi hrvatskoga državnog prava, s liberalnim pomakom hrvatske politike, u suočavanju s izazovima modernizacije, morala je riješiti dva temeljna pitanja: dovršiti proces hrvatske nacionalne integracije i stabilizirati prepostavke liberalne politike uzajamnosti s pokretom srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama. Za jedno i za drugo trebalo joj je oko pol stoljeća – do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije i Kraljevine SHS. Tada se suočila s novim povijesnim izazovima.

Pokušaj jugoslavenske sinteze u hrvatskoj državno-pravnoj tradiciji, koji je svoj vrhunac dosegao godine 1861., nije uspio, pored ostalog, i zbog odlučnog srpskog otpora, koji je došao do izražaja i u raspravi o nazivu (9) ali koji je najjasnije oblikovan u navedenu Rajačićevu pismu od 1. svibnja 1861. Rajačićevi su sta-

vovi doslovno u jezgri svih potonjih srpskih nacionalnoideologičkih programa u hrvatskim zemljama do prvoga svjetskog rata:

»*Kad pominjem razliku ovu (između Srba i Hrvata – nap. D. R.), činim to za cielo zato, da ih baš time u prijateljskom odnošenju utvrdim, kao braću, koja se sva-ki posebice na vrlinah i čestitostih svoje braće diče i po-nose, koja jedan drugom svoga ničega nenameću, nego ime i druge svetinje u svoje braće, kao svoje sobstvene ljube i počitaju...*

...*Srbi imena svoga, koje ima svoju historiju u svie-tu i u Slavenstvu, ni za čije ime promienuti neće ni za ljubav Ilirstva, ni Jugoslavenstva, ni za Hrvatstva, baš da im se to silom i nametnuti hotjelo; isto tako, kao što ni svoga narodnoga karaktera, svojih narodni običajevah, svojih historičnih spomenah, i svoje poreklene sviesti ni-su ostavili...*

...*ja se pouzdano nadam, da do toga neće doći (tj. do nepoželjnog razvoja odnosa između Hrvata i Srba – napr. D. R.), da će visoko-slavni sabor ovaj akt moj uvažiti, s kojim ja blagopospješan razvitak stanja Hrvat-ske samo utvrditi želim, kao one zemlje, koja je i moje otečestvo koje ja ljubim, i zaista od svega srca svako mu dobro želim, i nebi želio doživiti, da se uskoleba žalo-stnim trvenjem hrvatskoga i srbskoga naroda, koje bi s-ljedovalo za pojavljenjem izvjestnoga hegemoničnoga teženja jednoga plemena nad drugim» (7; 150).*

Prostori interferiranja ova dva nacionalnointegra-cijska pokreta, kao većinskoga i manjinskog, u istome, hrvatskom prostoru, ipak su bitno obogaćeni u uspo-redbi s iskustvom prethodne, ilirske faze zajedništva jer je temeljno pitanje kako da dvije nacije stvaraju isto moderno društvo postavljeno sa mnogo više povi-

jesne racionalnosti. U tome su iskustva o etničkom (narodnom jedinstvu) različitosti Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama ipak bila neizbjegna pretpostavka.

Rajačićevi stavovi nisu odražavali samo njegovu osobnu, nesumnjivo visoku razinu razvijenosti srpske nacionalne svijesti. Proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama uveliko je već bio odmakao. (Uostalom, početak njegove inicijalne faze podudara se s hrvatskim). Međutim, kako ni hrvatska ni srpska nacionalna integracija u hrvatskim zemljama u to doba još uvijek nisu okončane, razumljivo je da nacionalne elite s obje strane imaju uveliko različite predodžbe o etničkom prostoru jednih i drugih u hrvatskim zemljama. Unatoč tim razlikama i hrvatskoj i srpskoj eliti zajedničko je uvjerenje o *domorodnosti* i jednih i drugih u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Tako u replici na Rajačićovo pismo Kukuljević iznosi i ovaj stav:

»Čudim se dakle, kad preuzv. g. patriarch kao hrvatski naš zemljak, kao sin ponositog našeg Brinja, u kojem sam i ja sreću, imao biti, i gdje čisti narod hrvatski prebiva i hrvatskim jezikom govori, kad upravo ovaj gospodin, kojemu nitko za зло uzeti neće, da on Srbije radi svoje svete vjere brani i štiti, da ovaj gospodin, od ovdje sakupljenog sabora zahtieva, da mi kao narod zaboravimo na svoju hrvatsku domovinu, da zatajimo čestno ime naše hrvatsko, da zabacimo svu našu prošlost, te da se izdamo makar i najbližoj braći. Mi ljubimo našu braću Srbije kao braću i kao jedan narod s nami. Mi negledamo na to, ako koj pojedini srbski pisac nas napaduje, i ako naš jezik, naše zemlje, naše duševne proizvode srbskimi zove, mi ne gledamo na to, jer smo osvje-

dočeni, da samo iz sloge Hrvata i Srba lja proizteći može sreća i blagostanje čitavoga našega naroda na jugu. Mi štujemo, kao što smo uvek štovali tako dobro one, koji su zapadne, kao i one koji su istočne vjere, i želimo braniti ove dve svetinje naroda našega jednakom silom, jednakom vatrom, kao i sve što se vjere i građanskih prava tiče. Mi niti smo bili, niti hoćemo biti proti Srbljem, dapače pripravni smo, za obćenitu ideu, za obćenitu svrhu svih jugoslavenskih plemena žrtvovati posebnu korist, te isto posebno narodno ime, što smo pred njekoliko godinah bielodana zasvjedočili. Ali neka nitko od nas ne traži, da mi poradi koristi pojedinih ljudih i plemena, poradi kojekakvih težnjih i opasnih namjerah i najmanje parče svoga narodnog blaga, kamo li častno naše ime, i neka nitko ne misli, da ćemo ga podupirati kleto sjeme nesloge u narodu utemeljiti i učvrstiti i da mi za takove težnje žrtvovati budemo dio zemlje naše hrvatske, hrvatske Krajine junačke» (1: 164).

U ovom radu manje je važno istaći da su ovako konfrontirani stavovi prisilili saborske zastupnike da 16. lipnja 1861. održe »tajnu sjednicu« na kojoj su se sporazumjeli »da imade u trojednoj kraljevini naroda srbskog«. U smirivanju strasti isticao se i Jovan Živković koji je na slijedeći način nastojao pomiriti stajališta Rajačića i Kukuljevića:

»Dočim se veliki župan zagrebački (tj. Ivan Kukuljević – nap. D.R.) u prošastoj sjednici glede protesta nj. svetosti g. patrijarha srbskog Josipa Rajačića izrazio, da on u govoru svom od 29. travnja o.g. u obziru krajišnika iliti Krajine hrvatsko-slavonske nije rekao, da u istoj Krajini živi narod čisto »hrvatski« nego narod »naški«,

pod kojim izrazom je on pleme srbsko isto kano i hrvatsko razumijevao, to isti protest prestaje biti predmetom svakog daljeg saborskog pretresanja, dočim nije ni ovaj sabor ikojom prilikom nijekao, dapače pripoznaće, da u trojednoj kraljevini ima i naroda srbskoga i on podobno izrazu nj. svetosti g. patrijarha od svega srca želi: da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodne svetinje ljubi i počituje i kao dosad, tako i unapredak u bratskoj slogi ostanu» (1:17c).

LITERATURA

1. *Dnevnik Sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861.* Zagreb, 1862.
2. Fritz, G. *L'idée de peuple en France du XVIIe au XIXe siècle.* Strasbourg, 1988.
3. Gross, M. »O integraciji hrvatske nacije«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća.* Zagreb, 1981.
4. Hroch M. »Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1979, br. 1.
5. Karaman, I. »Prijelaz ili modernizacija. Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja«, *Naše teme*, 1984, br. 4-5.
6. Kušlan, D; Šuhaj, M. *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861, I-II,* Zagreb, 1862.

7. Pismo svetejšega patriarha Josifa Rajačića dato 1. svibnja 1861. kojim proti pohrvaćenju Srbljah protestira, u: Kušlan, D; Suhaj, M. *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*; II. Zagreb, 1861.

8. Pribić B. »Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861«. *Časopis za suvremenu povijest*, 1980, br. 1

9. Roksandić, Drago, »Hrvatski sabor 1861. o jeziku«. *Danas*, Zagreb, VII/1988, br. 325 (10.V).

10. Szabo, A. »Demografski razvoj srpskog stanovništva u Civilnoj i Vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1851–1880«, u: *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj republici Hrvatskoj*, I, Zagreb: JAZU, 1938.

11. Szabo, A. »Demografska struktura stanovništva Civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850–1880«. *Historijski zbornik*, 1987, 1.

12. Szabo, A. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860–1875. I Društvena struktura nosilaca političkih i privrednih institucija*, Zagreb, 1987.

13. Šidak, J. et al. *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*. Zagreb, 1968.

14. Vilar, P. »Razmišljanje o osnovama nacionalnih struktura«, *Marksistička misao*, 1982, br. 4.

(Objavljeno u časopisu »Migracijske teme« 5 (1989), 2–3; 131–173).

X

Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije

Iako je jugoslavenstvo u nas ponovo sve učestalije predmet rasprava u nauci, kulturi i politici, broj otvorenih pitanja s njim u vezi upozorava da je suštinski važno *kako se o njemu raspravlja*. Ako se ograničimo na nauku, posebno na historijsku znanost, središnje je pitanje teorijsko-metodološke razine osmišljavanja jugoslavenske baštine. Inercija nacionalno-ideologičkih vrednovanja jugoslavenstva, a svejedno je da li je riječ o njihovim »unitarističkim«, »partikularističkim« ili »separatističkim« inačicama, još uvijek snažno opterećuje kritičke svijesti i još uvijek se nije odrekla ambicije da bude izjednačena s nacionalno-kulturnim javnim mnjenjem u pitanju odnosa prema jugoslavenstvu, odnosno ambicije da bude linija razgraničenja prema svim (nedovoljno) nacionalno homogeniziranim stavovima.

Mnogostruki su vidovi promjene teorijsko-metodološke razine osmišljavanja jugoslavenske baštine. S tim u vezi u ovom prilogu će biti riječi o istraživanju jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije. Vrlo je važno upozoriti da stavovi koji se u njemu iznose ne prepostavljaju postojanje bilo kakve piščeve »zatvorene« ocjene istraživanja jugoslavenstva prije stvaranja

Jugoslavije u jugoslavenskoj historiografiji, a još manje odricanje od bilo kog dijela sada već golemog istraživačkog opusa o ovom pitanju. Njihova je ambicija da podrže tok reinterpretacije baštine, koji je u nas već nesumnjiv, što dokazuju ostvareni spoznajni pomaci u globalno-historijskom smislu, a podjednako bih mogao reći u marksističkom smislu, kada se ne bih ustručavao upotrijebiti taj pojам zbog tako brojnih manipulacija. Podrška globalno-historijskim istraživanjima u ovom prilogu ne prepostavlja *a priori* negativan odnos prema drugačije utemeljenim istraživanjima, kao ni *a priori* pozitivan odnos prema načelnim pristupima koji se njime podržavaju.

Globalno-historijski pristup jugoslavenstvu prije stvaranja Jugoslavije mora prije svega biti kritički pristup predmetu istraživanja, jasno razgraničen od svih vrsta redukcionizama kojima se vrednovanje jugoslavenstva primjerava potrebama bilo koje pojedinačne nacionalne ideologije u nas.

Činjenica je da u suvremenoj Jugoslaviji nema historičara koji je sposoban komparativno osmišljavati novovjekovna povijesna iskustva svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, koji je sposoban komparativno osmišljavati povijesna iskustva država u čijim su granicama tokom Novog vijeka jugoslavenski narodi i narodnosti bivstvovali. Možda se s pravom može prigovoriti da se takav historičar ili takvi historičari uopće razviju! Ako se taj prigovor i prihvati, može se ustvrditi da nam nedostaju bilo kakva kolektivna komparativna istraživanja u tom smislu, a da nisu u izgledu ni u skorijoj budućnosti. Može se također ustvrditi da su nacionalne historiografije u nas u toli-

koj mjeri već etnocentrične da im jednostavno izmiče mogućnost takve vrste istraživanja.

Nemogućnost spomenutih komparativnih osmišljavanja nužno nameće pitanje da li uopće postoje nužne, tj. minimalne pretpostavke za kritičko mišljenje o jugoslavenstvu prije stvaranja Jugoslavije. Postavlja se pitanje koliko je jugoslavenska historiografija s tim u vezi još uvijek u »predistraživačkom« stanju.

U velike većine jugoslavenskih historičara jugoslavenstvo prije stvaranja zajedničke države južnoslavenskih naroda, bez Bugara i manjih ili većih dijelova južnoslavenskih naroda koji su u nju ušli, kao i sa manjim ili većim udjelom drugih naroda, redovito se svodi na jugoslavensku ideju, ideologiju, u najboljem slučaju politiku. Poneki put se raspravlja o jugoslavenskom pokretu, a vrlo rijetko je to slučaj i s drugim pojavama jugoslavenstva.

U historiji jezika i književnosti u nas također se istražuju pojave jugoslavenstva, kao i u nekim drugim društvenim i humanističkim znanostima.

Dio razloga takvu reduciraju jugoslavenstva nesumnjivo je znanstvene naravi. Neprevladana parcializacija znanstvenih istraživanja u nas sasvim sigurno suštinski otežava mogućnosti bilo kakva pokušaja globalno-historijskih istraživanja. Političko-historijska istraživanja u jugoslavenskoj historiografiji su još uvijek u takvoj mjeri premoćna da izravno ili neizravno utječu na sva ostala istraživanja. Istraživanja jugoslavenstva u političkoj historiji, na primjer, očigledno izravno ili neizravno utječu i na istraživanja jugoslavenstva u historiji jezika ili književnosti.

Dio razloga takvu reduciraju jugoslavenstva je ideologijske i političke naravi, tj. neizbjježna je pos-

ljedica prošlih i suvremenih društvenih shvaćanja jugoslavenstva.

Dakako, uopće nije sporno da će i buduća istraživanja jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije u znatnoj mjeri za svoj predmet morati imati ovu ili onu jugoslavensku ideju, ideologiju ili politiku. Međutim, suštinski je sporno da se ova ili ona jugoslavenska ideja, ideologija ili politika istražuje na egzegetičkoj razini, a da se globalno-historijski ne otvaraju pitanja historije društva u južnoslavenskim ili jugoistočno-evropskim razmjerima u kojima se pojedine jugoslavenske ideje, ideologije ili politike oblikuju, u kojima nastaju i u kojima nestaju.

Budući da je nesporno da ista ideja, ideologija ili politika u različitim historijskim situacijama nema istu socijalnu funkciju, pitanje globalno-historijskog osmišljavanja jugoslavenske baštine prije stvaranja Jugoslavije doista ne može biti svedeno na razinu »modnog trenda«, koga dobro odnjegovan tradicionalistički ukus jednostavno može zanemariti.

U tom smislu globalno-historijski pristup fenomenima jugoslavenstva je superioran tradicionalističkom još u jednom smislu. Dok je potonji u istraživanjima spremjan »preskočiti« sve što njegov istraživački svjetonazor isključuje, prethodni, upravo zbog svoje globalne historičnosti, osmišljavanje *svih* fenomena jugoslavenstva smatra kao *conditio sine qua non* kritičkog, istraživačkog rada.

Jugoslavenska baština u globalno-historijskim istraživanjima nužno gubi svoj skoro mitski kontinuitet, a njezina povijesna proturječja nužno postaju središnji predmet istraživanja. Na taj način nužno ju se prestaje vrednovati u ideologijskim, pozitivno-negativ-

nim konotacijama. Na taj način povijest jugoslavenstva prestaje biti povijest objave samozatajnih pojedinaca, društvenih skupina ili čak čitavih naroda za razliku od drugih naroda kojima u njoj nema mjesta. Na taj način povijest jugoslavenstva u mnogo manjoj mjeri može biti poprište licitiranja ili doziranja.

Razumije se samo po sebi da ovakav stav isključuje bilo kakav oblik nadnacionalnog jugoslavenstva u razdoblju o kojem je u ovom prilogu riječ, a i kasnije.

Iako više istraživača taj pojam očigledno koristi kao *terminus technicus*, a vjerojatno bi bolje bilo reći »supranacionalno« jugoslavenstvo, njegova upotreba općenito nije opravdana. Ukoliko se globalno-historijski istražuje u razdoblju nacionalnih integracija, jugoslavenstvo je u nas povjesno bilo moguće samo kao »intranacionalna« i »internacionalna« pojava.

Drugim riječima, moguće ga je osmisliti samo kao činioca pojedinih nacionalno-integracionih procesa u jugoslavenskom prostoru, *neovisno* o tome da li je riječ o južnoslavenskim ili o nejužnoslavenskim narodima, odnosno kao činioca međusobnih prožimanja dva, više ili svih nacionalno-integracionih procesa u njemu.

S tim u vezi očigledno je da pitanje jugoslavenstva nije samo terminološko pitanje, tj. da se povijest jugoslavenstva ne može svoditi samo na povijest jugoslavenske ideje, ideologije ili politike nego i svih drugih povijesnih pojava kojima se u razdoblju nacionalnih integracija u jugoslavenskom prostoru na razini »intranacionalnih« i »internacionalnih« odnosa ostvaruju pitanja spomenutih prožimanja. Iako pojam »prožimanje« može izazvati brojne nedoumice, svjesno ga se ovom prilikom upotrebljava bez bilo kakva značenja

koje bi povijesno dovodilo u pitanje integritet nacionalno-integracionih pokreta u našem prostoru.

Ilirska ideja nije isto što i jugoslavenska ideja, kao što ni balkanska ideja nije isto što i jugoslavenska, ali ni svaka od njih pojedinačno povijesno nema takvu koherentnost da bi bilo opravdano njihovo povijesno razlučivanje, možda čak i suprotstavljanje.

Jugoslavenska baština prije 1918. godine je i bogata i proturječna. Tek malim svojim dijelom nam je poznata.

Povijest jugoslavenstva je nerazlučiva od povijesti nacionalno-integracionih pokreta u nas, iako se na nju ne može svoditi budući da ona ima i svoje prednacionalno-integracijsko razdoblje.

Kako su nacionalno-integracioni procesi u jugoslavenskom društvu počeli u prijelazima iz feudalnog u građansko društvo, središnje je pitanje s tim u vezi u kakvu su povijesnom odnosu narav prijelaznih razdoblja i nacionalno-integracioni procesi, odnosno u kakvoj je vezi jugoslavenstvo, kao jedna od pojava u nacionalno-integracionim procesima u nas, s prirodnom prijelaznih razdoblja.

Ovako sročeno pitanje je nesumnjivo u vezi sa nedoumicama, u nas tako često zanemarivanim, u pogledu društvene i privredne »podloge« jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije.

Svako istraživanje takve vrsti nesumnjivo je vrlo otežano jer bi svako nepromišljeno zaključivanje po obrascu »baze« i »nadgradnje«, »suprastrukture« i »infrastrukture« sasvim sigurno bilo neozbiljno i kompromitiralo bi povijest jugoslavenstva.

Međutim, pitanje ipak ostaje otvoreno bar dotle dok se suvislo ne dokaže da ne postoji nikakva društvena i privredna »podloga« jugoslavenstva.

Mišljenje Mije Mirkovića s tim u vezi ne moramo prihvatići, ali ga moramo razmotriti. Lapidarno ga je iznio u *Ekonomskoj historiji Jugoslavije*: »U ekonomskoj historiji naroda Jugoslavije *bitno je: 1. područje*, na kojem žive ti narodi, i *istovetnost ekonomiske podloge* života naroda na području, koje danas čini FNRJ.«

»...Ako gledamo zemlju kao cjelinu, uočavamo nekoliko presudnih elemenata. Sva ravnica – Posavina, Podravina, Pomoravlje, Podunavlje i Potisje – čini jedva jednu petinu čitavog područja. Ostalo su dijelom brežuljci, dijelom brda i planine... Na ekonomiku čitavog područja, prema tome i na ekonomsku povijest naroda utjecao je prirodni nedostatak što se plovne rijeke toga područja ne slivaju u naše more...«

»Među elementima koji su jugoslavenske narode dijelili nalaze se i planine. One su činile smetnju prometu između mora i ravnice i utjecaja na organizaciju rada, proizvodnju i način života drugačije nego u ravnici ili na moru.«

»Na području svakoga od jugoslavenskih naroda ima i ravnica i planina u nejednakom omjeru. Prema tome na području svakoga od tih naroda pojavljuju se iste razlike u uvjetima života stanovništva. Ako tako promatramo ovu pojavu, ona ukazuje na to, da jugoslavenske narode vežu ista ekonomска podlogа, isti ekonomski elementi, isti ekonomski rječnik, da su razlike unutar svakoga od pojedinih naroda iste.

Unatoč tome, što se politička povijest naroda oblikovala u raznim okvirima, *ekonomska povijest* bila je istovetna, u velikoj mjeri i zajednička... Elementi razjedinjavanja... nisu nikad mogli do kraja prevladati, jer nisu mogli ukloniti ono što narode spaja, a to su ne

samo zajednica porijekla, jezika i sudbine, nego i istovetni ekonomski elementi i ekonomska podloga.«¹

Ne moramo se suglasiti, na primjer, s Mirkovićevim suprotstavljanjem ekonomske historije jugoslavenskih naroda njihovoj političkoj historiji. Uostalom, to nije ni moguće prihvatići s globalno-historijskog stanovišta. Ipak, ne možemo poreći važnost historiografske provjere njegovih teza baš sa stanovišta istraživanja jugoslavenstva prije stvaranja Jugoslavije.

Činjenica je, kao što tvrdi Mirković, ali ne samo on, da je za cijelo jugoslavensko područje sve do XX stoljeća najvažnija povijest poljoprivredne proizvodnje i agrarnih odnosa.

Dakle, prijelaz iz feudalnog u građansko društvo u jugoslavenskom prostoru zbio se u cijelosti na agrarnoj i ruralnoj podlozi i u tome procesu građanstvo je potisnulo seljaštvo tek na rubu socijalne strukture. Dakle, nacionalno-integracioni procesi, kojima je građanstvo nezamjenljiv agens, u nas su neshvatljivi bez svoje seljačko-poljoprivredne podloge. Isto se može ustvrditi i za pojave jugoslavenstva. Dakako, tek će podrobna istraživanja moći dokazati na koji način agrarno-ruralna zbilja oblikuje pojedine nacionalno-integracione ideologije, kao i jugoslavenske ideologije, u cijelom prostoru. S tim u vezi, nužno je upozoriti da koliko god stajalo da se razvoj građanskog društva i nacionalna integracija povjesno ne mogu razlučiti, toliko stoji da razvoj jednog i drugog u jugoslavenskom prostoru, ali i šire u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, nisu nužno u upravno razmjernom odnosu. Dovoljno je podsjetiti na strane građanske činioce u našem prostoru, kao

1) Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968³, str. 2-4.

činioce prijelaza iz feudalnog u građansko društvo, s jedne strane, ali i kao činioce usporavanja jugoslavenskih nacionalno-integracionih pokreta, odnosno germanizacije, mađarizacije, talijanizacije itd. Povijesni smisao »Jugoslavenske 'deseteračke' ideologije« (Miroslav Krleža) je s tim u vezi vrlo proturječan, na primjer.

Cinjenica je, također, da zbog usporenog razvoja svih jugoslavenskih društava u prijelazu iz feudalnog u građansko društvo, nijedna jugoslavenska zemlja nije bila sposobna kao ekonomski »Pijemont« ujediniti sve ostale. Uloga Kraljevine Srbije kao vojno-političkog činioca u jugoistočno-evropskom prostoru u rješenju jugoslavenskog pitanja 1912–1918. godine, na način na koji je tada bilo riješeno, potpuno je neshvatljiva ako se gubi iz vida da je vojno-politički bilo učinjeno ono što se povijesno nametalo a nije ga bilo moguće ostvariti ekonomski.

Prijelazi iz feudalnog u građansko društvo u svih jugoslavenskih naroda posredovani su refeudalizacijom u različitom, ali dugom vremenskom trajanju tokom Novog vijeka i različita povijesnog sadržaja. Iako je refeudalizacija novovjekovna pojava u cijeloj Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, ona se ne javlja svuda u isto vrijeme, niti se u isto vrijeme gubi, a u njezinim povijesnim osobujnostima različite su joj i posljedice. Dovoljno je usporediti Prusku i Poljsku tokom XVIII i XIX stoljeća, dovoljno je usporediti različite zemlje Habsburške monarhije pa da se to shvati.

Budući da je refeudalizacija realnost društvenog i privrednog razvoja jugoslavenskih zemalja u Habsburškoj monarhiji, na primjer, i u prvoj polovini XIX stoljeća, njihovo vrlo uočljivo razvojno zaostajanje,

svim međusobnim razlikama uprkos, svoj puni smisao dobiva kada se vrednuje i u regionalnim i u evropskim razmjerima, budući da je kapitalizam u XIX stoljeću svjetski sistem.

Razvojno zaostajanje jugoslavenskih zemalja u dugom vremenskom trajanju nužno im je nametalo u razdoblju nacionalno-integracionih procesa izbore bilo u dubljim promjenama postojećeg političkog sistema, bilo izvan njega.

Nakon ukidanja kmetstva, seljačko društvo u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije ulazi u krizu koja je trajna unatoč svim konjunkturalnim promjenama zato što je globalna, tj. globalna je zato što nije u pitanju samo kriza seljačkog društva nego i građanskog koje se izuzetno usporeno razvija.

Budući da moderne južnoslavenske nacije nisu sposobne same sebi osigurati potrebne razvojne uvjete u Habsburškoj monarhiji, nužno se postavljaju pitanja njihovih međusobnih odnosa, odnosno jugoslavenskih ideja, ideologija i politika. njihove premoćno agrarne realnosti su u tome istovremeno i činilac povezivanja i činilac razdvajanja. Zajedničko razvojno zaostajanje olakšava stvaranje zajednice interesa, na podlozi bogate zajedničke baštine iz prednacionalnog razdoblja, a »stipendističko« malograđanstvo, u trajnoj ovisnosti o različitim stranim središtima moći, trajno razara bilo kakav pokušaj južnoslavenske integracije (Miroslav Krleža). Lamentacije o pravoslavlju, katoličanstvu ili islamu, o Istoku i Zapadu, i barbarstvu i civilizaciji, samo su potvrda nemoći da se u malograđanskim stvarnostima bilo što promijeni.

Jugoslavenstvo je u tom smislu bilo izazov koji je daleko prelazio snage građanstva u jugoslavenskim na-

cijama koje ga je stvorilo. U vrlo osebujnim oblikovanjima jugoslavenstva i u još osebujnijim njegovim osporavanjima, ono je tek stvaralo prepostavke za rješenje jugoslavenskog pitanja na nekim drugim povijesnim prepostavkama.

(*Saopćenje je objavljeno u zborniku Nedelja marksističkih rasprava '85. Istorijografija, marksizam i obrazovanje, Beograd, 1986, 153–159*).

XI

»Glas Slovenaca, Hrvata i Srba« o stvaranju jugoslavenske države 1918. godine

O hrvatskim zemljama tokom prvog svjetskog rata još nije napisana monografija koja bi s većom pouzdanosti mogla da bude referentno uporište daljim, utemeljenijim istraživanjima u hrvatskim, jugoslavenskim ili širim granicama. Zbog toga ne treba ni isticati koliko takav manjak usložnjava historiografske rasprave o mnoštvu pitanja, a prije svega o samom stvaranju jugoslavenske države. Jasno je da su mnoge kontroverze s kojima se suočila jugoslavenska država u vrijeme svoga nastanka neshvatljive izvan obzorja procesa u hrvatskom društvu, i to u oba njegova nacionalna kolektiviteta, hrvatskom i srpskom. Takva je napomena nužna i u pristupu predmetu ove rasprave.

Sjećanja doktora Srdjana Budisavljevića »Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja«, objavljena u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1958. godine, otvaraju pitanje iscrpnijeg historiografskog vrednovanja »Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba«, lista koji je u Zagrebu izlazio tokom cijele 1918. godine – u suštini s programom Krfske deklaracije. Iako brojne cenzorske intervencije, posebno kada su u pitanju neke najznačajnije inicijative u razvitku jugosla-

venskog pokreta u hrvatskom društvu, ali i u čitavom južnoslavenskom prostoru u granicama Habsburške monarhije, kao i politički komentari, osjetno otežavaju egzaktnu rekonstrukciju politike lista i skupine koja se oko njega okupljala, mnoštvo drugih izvora, među kojima je najznačajnija Budisavljevićeva knjiga, čine realnim taj istraživački izazov.

Međutim, u istraživanju jugoslavenstva »Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba« ništa manji nije značaj znanstvenog umijeća da se u njegovojo pojavi rekonstruiraju dubinski povjesni slojevi jugoslavenskog iskustva u Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama u čitavu nacionalno-integrativnom razdoblju.

Kako jugoslavenstvo i u jednih i u drugih ima i intranacionalnu i internacionalnu funkciju, te kako su procesi nacionalnih integracija Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama izrazito policentrički strukturirani, jugoslavenstvo se i u jednih i u drugih do prvoga svjetskog rata oblikovalo u mnoštvu varijeteta, koji još uvek nisu tipološki dovoljno istraženi. Različiti društveni slojevi u različitim historijskim i kulturnim tradicijama Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Istre te, što je još važnije, u različitim tradicijama modernizacijskih procesa artikulirali su i različite jugoslavenske ideologije i senzibilitete u procesima hrvatske i srpske nacionalne integracije. U Kraljevinu SHS hrvatsko društvo ulazi s bogatom baštinom jugoslavenskih ideologija, ali i s vrlo malo historijskog iskustva u praktičnoj provjeri njihova zbiljskog smisla.

Ograničene nagodbene ovlasti Hrvatske i Slavonije poslije 1868. godine, kao i bitno ograničenije autonomne ovlasti Dalmacije i Istre poslije 1860. jugoslavenstvo su nužno reducirale na političke ideologije, u

najboljem slučaju na intervale kulturne politike. Rješavanja bitnih, epohalnih pitanja transformacija socioekonomskih struktura i modernizacijskih procesa u funkciji nacionalnih integracija Hrvata i Srba u hrvatskim zemljama *in continuo* su uvjetovana interesima središta moći izvan hrvatskog prostora. »Politika novog kursa«, iz koje je iznikla Hrvatsko-srpska koalicija (1905), izgubila je svoj historijskoalternativni smisao prije nego što ga je historijski konkretno i definirala. Novu *narodnojedinstvenu* artikulaciju ideologije jugoslavenstva, koje se ni sama Hrvatso-srpska koalicija nikada nije odrekla, dinamizirat će novi društveni činoci.

Međutim, ni ta artikulacija nikada nije bila jednoznačno određena. Prvi stav Objave Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, objelodanjene poslije sjednice održane od 17. do 19. oktobra 1918. godine, sadržava sljedeći zahtjev:

»Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske i državne granice, u kojima danas živi – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu, uređenu na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.«

Kada se analizira koje su sve političke stranke i činioci potpisali Objavu, kao i kada se analizira razvoj njihovih političkih ideologija i praksi u prethodnom razdoblju, jasno je s kakvim su se dramatičnim povijesnim izazovima suočavali. Kako su se ta suočavanja zbivala u ratnim uvjetima, kojima je inherentna specifična sociopolitička dinamika, recepcija stava o ujedi-

njenju »cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju« nužno je pretpostavljala mnoštvo nepoznanica. Uostalom, *narodno jedinstvo* je u to doba isključivo i doživljavano kao otvoren proces. Predložena analiza jedan je od bitnih preduvjeta da se historiografski prevladaju još uvijek brojni, a nepotrebni nesporazumi u vezi s Majskom deklaracijom, koja je nesumnjivo jedno od izvorišta i »Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba«. Neovisno o svim njenim unutrašnjim proturječjima, Majska deklaracija bila je činilac demokratizacije političkih odnosa u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije, a suštinski je proširila prostor jugoslavenskih inicijativa. U takvim uvjetima, praktično je jedino i bio moguć izlazak istaknutih zastupnika Hrvatsko-srpske koalicije Valerijana Pribićevića i dra Srđana Budisljevića iz njezina sastava zbog nesuglašavanja s politikom oportuniteta. Oni su to učinili u vrijeme trajanja Krfiske konferencije, 13. jula, sa sljedećim obrazloženjem:

»...u ovo veliko vrijeme jedinstven i odlučan zahtjev (je) čitavog slavenskog juga monarhije, da se na osnovu narodnog načela, historijskog prava, pa prava samoodređenja naroda, sve zemlje monarhije, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, ujedine u jedno potpuno samostalno i nezavisno tijelo.«

Za razliku od Majske deklaracije, oni ne spominju »žežlo habsburške dinastije«! U brojnim raspravama s dalmatinskim pravašima, kao što su bili dr Mato Drin ković i dr Ivo Krstelj, kao i s vodstvom Starčevićeve stranke prava (dr Ante Pavelić, dr Živko Petričević, Ivan Peršić itd.), ali i s nizom drugih ličnosti u znatno širem političkom spektru, oblikovana je politička plat-

forma iz koje će i iznići »Glas Slovenaca, Hrvata i Srba«, zagrebački dnevnik čiji se prvi broj pojavio 1. januara 1918. godine.

Svjesni dalekosežnosti promjena koje se zbivaju u svjetskim razmjerima i u kojima južnoslavenski svijet sudjeluje izravnije nego ikada ranije, kao i da jugoslavensko pitanje može biti riješeno samo kao činilac promjena u svijetu, disidenti Hrvatsko-srpske koalicije i njihovi sljedbenici bili su mišljenja da je u političkoj djelatnosti u funkciji jugoslavenskog ujedinjenja nužno prevladavati tradicionalnu stranačkopolitičku konfiguraciju u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije i stvarati općenarodni politički pokret. U članku »Jedan cilj – jedna politika« (br. 1 od 1.1.1918) ističe se:

»Danas, u doba kad je samoodređenje narodâ postalo jednim od glavnih gesala u svjetskoj politici, kad svi direktni i indirektni sudionici u ovom ratu posvuda dolaze do uvjerenja da bi posve uzaludno bilo ovo strašno klanje, kadbi nakon njega ostali još uvijek uzroci koji su do njeg doveli, danas treba i naš narod da je svjestan velikog momenta, u kojem ima da se odluči o njegovoj slobodnosti i treba da vodi računa o svojoj budućnosti, koja ima da se odredi za stoljeća.

A naš narod došao je do spoznaje, da jedino ujedinjenje svih njegovih dijelova u jednoj jedinstvenoj, nezavisnoj i slobodnoj državi može da bude preduvjetom ljepše njegove budućnosti.

A da taj jedinstveni cilj uzmogne neodovljivom snagom privući sve dijelove, slojeve i članove našeg naroda, posve je razumljivo, da naš rad treba da bude neovisan od svih dosadašnjih političkih stranaka i gru-

pacija, ne smije da bude vezan ni uz koji politički program do li program narodnog oslobođenja.«

Prilozi u listu u toku čitave godine izlaženja izražito su aktivistički intonirani, s populističkim ambicijama i građanskoradikalističkim naglascima. Izvještaj iz Rusije, kao i izvještaj o revolucionarnim previranjima u drugim dijelovima svijeta, mjesecima se učestalo prenose na način koji je nedvojbeno u funkciji širenja jugoslavenskog pokreta. Odnos prema revolucionarnim previranjima ubrzano će se početi mijenjati s jačanjem društvenih napetosti u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije od ljeta i naročito jeseni 1918. godine, kada će u intonacijama prevladati građanska idiosinkrazija. Nesmanjena aktivistička intonacija priloga u »Glasu« naročito će nakon proglašenja Države SHS dobiti i represivne konotacije.

List ustrajno zastupa tezu da »sva naša sadašnja nesreća dolazi u prvom redu otuda, što *jedinstvene volje* nije bilo«, te »ako ostanemo u pasivnom čekanju, da nam drugi odrede budućnost, znači, da unaprijed primamo sve što nam se dosudi; da se odričemo ravnopravnosti sa ostalim narodima (nikad ne mogu biti ravnopravni: *onaj* koji milostinju daje i *onaj*, koji je prima! (br. 2 od 2.1.1919).

U tom se smislu međusobno uvjetuju volja i sloboda:

»Tko može da u nama ubije težnju za slobodom? Nitko drugi već mi sami! Onim časom čim počnemo tražiti svakojake razloge za našu neodlučnost, čim počnemo u duši svojoj opravdavati čine malodušnosti, počinje u nama umirati težnja za slobodom i mi postajemo robovi svoga malodušja« (»Probuđena snaga«, br. 3 od 3.1.1918).

Sloboda nacije nadređena je svim drugim slobodama:

»Cijela naša fronta mora se krenuti protiv vanskog neprijatelja i ne smije biti oslabljena u ovom kritičnom momentu unutrašnjim socijalnim i političkim borbama. Jedinstvo cilja zahtijeva i jedinstvo akcije« (M. Došen, »Raspoloženje u omladini«, br. 7 od 8.1.1918).

Jugoslavenskim nacionalistima je neprolazni uzor Giuseppe Mazzini, pa i njegova teza da »ovakove ideje ne podnašaju kompromisa, one poznaju samo progres i ako ne napreduju, nazaduju. Stagnacija je ovdje isključena!« (Isto).

Na slavenskom Jugu uzor su Slovenci! Iako slovenski suradnici u »Glasu« nisu brojni, slovenska je komponenta vrlo uočljiva u njegovu sadržaju tim više što sve do ljeta 1918. godine slovenski pokret uveliko daje ton inicijativama jugoslavenskih nacionalista u Habsburškoj monarhiji. Tako se, na primjer, o Slovencima piše:

»A, što je glavno, oni su duboko shvatili činjenicu, da se rad za narodno oslobođenje imade oslanjati na čvrstu *organizaciju*, i da imade biti vođen cjelishodnom *disciplinom*, koja je jezgra svake organizacije. U tom leži snaga njihova rada i u tom su daleko pretekli Hrvate i Srbe« (»Slovenci«, br. 11 od 16.1.1918).

U nas je još uvijek teško komparirati pokrete južnoslavenskih naroda jer za to nedostaju brojna prethodna istraživanja. U tom smislu, teško je pouzdanije tvrditi koliko je u to vrijeme »suzdržanost« srpskog pokreta u Habsburškoj monarhiji bila posljedica njegova stava da vlastitim inicijativama ne sužava prostor oficijelnoj vanjskoj politici Srbije, a koliko posljedica

represije kojoj su Srbi u Monarhiji općenito bili izloženi od Principova atentata. Uostalom, srpski pokret u različitim zemljama Habsburške monarhije bio je krajnje neujednačenih obilježja. Oseka je bila najuočljivija među Srbima u Ugarskoj:

»U borbi za narodno ujedinjenje i slobodan život, koja je obuzela sve napredne duhove na Slovenskom Jugu, najmanje se čujemo mi, Srbi iz Ugarske (...)«

Pre svega, mi nigde i ni na koji način ne možemo da govorimo javno, da bismo upoznali naše prijatelje i neprijatelje sa našim željama i našim mislima. Odmah u početku rata, obustavljeni su svi naši politički dnevničari i književni časopisi, a naši najbolji ljudi strpani u zatvor. To stanje, jedva održivo, traje, evo, i danas, kroz pune tri i po godine. (...)«

Mi smo sa najvećom radošću čitali izjavu našeg slavnog Dr A. Korošeca, u kojoj je rekao da ne zaboravlja Bačku, Banat i Baranju. Još više od toga, da mi držimo da se o tim pokrajinama treba više brinuti nego i o kojim drugim na Slovenskom Jugu.« (N., »Pismo iz Bačke«, br. 9 od 14.1.1918)

Doduše, u sličnu »mrtvilu« poslije atentata našla su se i druga središta jugoslavenske politike, kao što je bio slučaj i u Dalmaciji, gdje je represija također bila vrlo jaka:

»Odmah početkom rata bijaše uapšen i otjeran veći dio inteligencije naše mlađe i najmlađe generacije, i to baš onaj dio, koji se do tada najviše bavio javnim narodnim pitanjima. Skoro čitava neovisna štampa bijaše odmah obustavljena, zabranjeno svako sastajanje i udruživanje, kao i djelovanje raznih neovisnih narodnih i političkih društava. Time su bile odrezzane žice, kroz koje je prije ključao čitav javni i poli-

tički život u Dalmaciji.« (R.B., »Glas iz zemlje mrtvila«, br. 13 od 18.1.1918)

Kao što se u istom članku i ističe, katoličko svećenstvo je u to doba prednjačilo u jugoslavenskim inicijativama. U prethodnom razdoblju ono je nesumnjivo manje bilo izloženo represiji, ali je i deklaracijski pokret uveliko izražavao upravo njegove interese. Ipak takva njegova politika nesumnjivo je olakšala širenje inicijativa jugoslavenskih nacionalista tokom 1918. godine u Habsburškoj monarhiji, o čemu u »Glasu« ima dosta svjedočanstava iz različitih razdoblja njegova izlaženja. Doduše, »Glasove« vijesti i komentare uvijek je nužno prosuđivati sa stajališta temeljnih izvorišta njegove orijentacije, koje je disidentsko u odnosu na tradicionalne političke stranke u Južnih Slavena u Habsburškoj monarhiji i koje prepostavlja reartikulaciju jugoslavenskoga političkog angažmana u smislu nove politike u skladu sa novom vizijom:

»...ova kriza, koja je za nekoliko godina promijenila životne uvjete čitavog svijeta, i najjače, vijekovima građene države prisilila na vrtoglavu brze evolucije, morala je raspršiti ili transformirati i naše, nikad osobito jake i čvrste, organizacije, političke stranke i grupe. Sve su one bile i osnovane i izgrađivane u prilikama, sasvim drugačijim od onih, u kojima su se iznenada našle, i prema ciljevima, daleko od ovih, koje danas mora da ima pred očima cijeli narod i svaki član naroda. Gledani danas, njihovi programi su daleka, nerazumljiva prošlost; njihov rad – sitničavost.«

Zbog toga se istom prilikom »Glas« i izjašnjava alternativno:

»Ne nova stranka, ni nove stranke; drugo je danas potrebno, i to je moguće izvesti: *organizacija naroda*

za rad na jednoj širokoj podlozi, koja omogućuje sudjelovanje svima klasama naroda; za cilj, koji je zajednički čitavom narodu i koji je danas jedini.« (Br. 15 od 21.1.1918)

Taj cilj, kao i u broju 1, ograničeno je definiran kao »sloboda i narodno ujedinjenje«. Međutim, kada se pomnije analiziraju prilozi u »Glasu«, jasno je da je njegova politička orijentacija bila mnogo slojevitija, ona je sadržavala i ekonomskopolitičku komponentu.

U nizu članaka u vezi s ekonomskom podlogom jugoslavenskog pitanja, jedan od najsadržajnijih je »Ekonomске prilike južnih Slavena« (br. 16 od 22.1.1918):

»Svakoj od tih (južnoslavenskih – nap. D.R.) zemalja manjka ponešto, što spriječava harmoničan i samostalan ekonomski razvitak, dok sve zajedno, u jednom tijelu, imadu sve te uvjete za blagostanje, a ipak naš je narod siromašan i oskudijeva više od tolikih drugih naroda, koji ne imadu ni približno toliko uvjeta blagostanja. A to zato i samo zato, jer smo rascjepkani, jer nijesmo sami svoji, jer nam nije priznato pravo samoodređenja niti ga uživamo, jer bivamo eksplorativani, jer nam se onemogućuje ekonomski razvoj. Ovo najjasnije vidimo u pitanju naše industrije. (...)

Osječka tvornica šibica, da može u Bosni konkurirati mađarskim šibicama, vozila je šibice vodom u Budimpeštu, tamo ih pretovarila u željezničke vagone, koji su *opet preko Osijeka* putovali u Bosnu i na taj je način mogla konkurirati u Bosni, dok s šibicama, poslanima izravno iz Osijeka nije mogla konkurirati!! (...)

Obzirom na osobito sretan naš geografski položaj, koji nas čini mostom između istoka i zapada, te obzi-

rom na »naše« more, mi ćemo biti i te kako važan trgovinski faktor i upravo kod nas će procvasti transitsna trgovina. (...)«

Cijela razvojna strategija temeljila se na uvjerenju da »konačni uvjet razvoja proizvodne snage i trgovine sadržavaju *trgovački ugovori...*«, koji se »sklapaju za nas mimo nas, bez obzira na nas i protiv nas«, kako se ističe u istom tekstu. Utemeljivanje strategije razvoja na trgovinskom kapitalu, tako kako je bilo iskazivano u »Glasu«, sasvim sigurno nije moglo biti osnova šire političke koncentracije u vrijeme kada se ubrzano politiziraju i širi pučki slojevi, što je, uostalom, i sam »Glas« bolje primjećivao nego velika većina drugih građanskih glasila u isto vrijeme. Takvih proturječja, ne samo na području ekonomске politike, u listu ima dosta i u bilo kakvoj iscrpnjoj analizi ona su jedno od neizbjježnih ishodišta interpretacije pojave »Glasa« u procesu ujedinjenja jugoslavenskih naroda. Uostalom, sporno je koliko su temeljna pitanja strategije razvoja bila predmet sistematičnijih razmatranja u tom procesu tokom 1918. godine, budući da su isti pisci očigledno i sami bili u dvojbama, kao što je bio slučaj i sa »nj-n«, piscem spomenutog članka. On se ponovo javlja, pod istim naslovom, 28. januara 1918 (br. 21), sa sljedećom tezom:

»Tako je pitanje ugljena, danas, za nas, u našoj borbi, jedno političko pitanje i to upravo političko pitanje prvoga reda. I tako važno pitanje, da ja, jer se nadam povoljnomy rješenju našeg narodnog problema od benevolentnih i iznuđenih dekreta, bez ugljena ne mogu naprsto ni zamisliti uspjeh, pače ni samu odlučnu borbu. (...)

A onda, u još daljoj budućnosti, imati ćemo mi našu električnu snagu, koja će i te kako nadomještati ugljen i emancipirati nas od ugljena.«

Mnogo izrazitija od ekonomskopolitičke komponente bila je kulturnopolitička, kao što smo uvodno i naglasili. U vezi s tim potrebno je dodati da bi bilo pogrešno potonju komponentu dovoditi u vezu samo sa tradicionalnim kulturnopolitičkim jugoslavenstvom. Ono se oblikovalo i u novim duhovnim strujanjima u Evropi, krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Čak bi se moglo ustvrditi da je u novoj kulturnoj situaciji ono bilo i nesravnjivo prodornije. Čak su i izrazitija »larpurlartistička« strujanja bila krajnje produktivna u oblikovanju ideologija jugoslavenskoga integralizma. Paradoks je samo prividan, kao što indicira i članak »Kriza« (br. 24 od 31.1.1918):

»U očaju, u kome su, ljudi izgubiše vjeru u vodstvo, koje ih je dovde dovelo, i traže put, koji im pokazuje vlastiti zdrav razum, napuštajući svaki dosadašnji autoritet. Ta revolucija duhova, izazvana ne u privilegovanim pojedincima, nego u masama, i ne hladnim razmišljanjima i komotnim studijama, već strašnim iskustvom života – otvara novo doba u historiji svijeta.«

Taj prekid s tradicijom avangarda je samo iskazivala svojim posebnim jezikom, što je i u »Glasu« dalo do izražaja, na primjer, u članku Antuna Branka Šimića o jeziku:

»Jugoslavijo, zar Tebi i filozofi imaju nešto da kažu! Oni koji svojom sterilnom naukom, sterilnjom i od same arheologije takozvane, stoje izvan onoga što se nije okamenilo nego se kreće: postaje. Ti filozofи takozvani uvek su kasali za kulturom i vremenom; ne

znaјući da se na njih niko i ne obazire i da niko ne sluša šarma njihovih koraka.« (»Listak E.«, br. 52 od 6.3.1918)

U istom članku, problem prijelaza s »ijekavice« na »ekavicu« riješen je kao artističko pitanje, kao pitanje stvaralačke slobode, bez bilo kakvih nacionalnopolitičkih konotacija u izvođenju, iako je cilj nesumnjivo bio jugoslavenskointegralistički:

»Ne čekajući šta će reči filozofi, mladi su pisci nekada »ijekavci« počeli da pišu evkavskim dijalektom. Za njih je taj problem rešen, i oni idu dalje. Ostavljajući za sobom dokone kojima je volja da se natežu i da naklapaju. Mladi dobri pisci ne trebaju filologa da ih uče koje će reči upotrebljavati. Upotrebljavaće one reči koje im budu trebale. Ako im bude potreba, oni će stvarati i nove reči; oni će od glagola izdelavati nove imenice, od prideva nove glagole, od imenica nove prideve; sve onako kako to »dosada« nije bilo; na užas i na uprepaštenje filozozima koji jezik drže za stvar iz muzeja, kao nešto što stoji, a ne što se stvara i postaje. Moj jezik nije jezik kakva filologa. Jezik je život nerazumljiv filozozima.«

Tradicionalno kulturnopolitičko jugoslavenstvo je u tom smislu različit supstrat, koji je i uočljiviji u »Glasu«, a naročito je bio izrazit u proslavi Preradovićeve stogodišnjice:

»Za koji dan, 19. studenoga, navršiće se upravo sto godina, od kako se rodio neumrli pjesnik Hrvata i Srba, najizrazitiji pobornik narodnog jedinstva i jedan od darovitijih slavenskih pjesnika, Petar Preradović. Ovaj dan treba da se proslavi širom cijelog našeg naroda, gdje god je iole moguće. No ako iko ima da oda priznanje i da se sjeti ovog velikana pjesnika, to su na

prvom mjestu Hrvati i Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji, jer u ovoj zemlji se ljudi kolijevka njegova, ondje je počeo da pjeva prvi put svojim maternjim jezikom, tu mu u prestonici Hrvatske leže i kosti njegove, a osim svega toga on je u svoje doba bio najvatreniji borac za slavenske ideale, najizrazitiji propovjednik sporazuma, slove i bratstva Hrvata i Srba.« (»Povodom jedne stogodišnjice«, br. 50 od 4.3.1918)

Međutim, i iz jedne i iz druge perspektive osporava se »austrijanština«:

»Austrijanština u našem javnom životu značila je potkopavanje temelja vlastitog života, značila je prepostavljanje tuđih interesa interesima vlastitog naroda, značila je pobijanje svega što je revolucionarno, značila je ogavno nadmetanje u lojalnosti prema jednoj tuđinskoj i neprijateljskoj dinastiji. (...)«

Zar nije najveća pogrda republikanskih načela, kad s njima operiraju oni koji su još juče u prahu pužili pred tuđinskom dinastijom, koji su poput vjerne paščadi čekali i pazili na svaki mig iz Ballplatza i politika kojih sastojala se jedino u tome, da pokorno izvršavaju sve naloge, koji su dolazili od »gore«? (...)«

Pod lozinkom republikanizma nastavlja se stara austrijanska politika: *divide et impera*, pod tom se lozinkom radi *protiv narodnog jedinstva i ujedinjenja*, pod tom lozinkom dolaze do izražaja svi oni bolesni instinkti, koje je naš narod odavno okrstio *frankovština*.« (»Austrijanština«, br. 252 od 22.11.1918)

U prirodi ovisnosti kulture o politici, prema »Glasovim« člancima, doista se ništa nije mijenjalo. Iz utilitarističkog obzorja očigledno se nije moglo izaći.

Jasno je da su jugoslavenski nacionalisti oko »Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba«, da bi afirmirali svoje

shvaćanje *narodnog jedinstva*, isticali apsolutnu jednakost Slovenaca, Hrvata i Srba. Zato je s punom podrškom u listu prenijet govor Svetozara Pribićevića, potpredsjednika Narodnoga vijeća SHS, na povijesnoj sjednici Hrvatskoga sabora od 29. oktobra 1918:

»...u toj zajedničkoj državi Slovenci, Hrvati i Srbi imadu da budu potpuno jednak faktor... Ne radi se o tome, i ne može se i ne smije se raditi o tome, da se u tom jedinstvenom narodu pojedini dijelovi majoriziraju ili nulificiraju...

Mi nećemo, jer govorimo o državi Hrvata, Slovenaca i Srba... da od ova tri narodna imena, koja su tri imena izraza za jednu našu narodnu dušu... koja su tri imena izraz za jednu našu političku i narodnu svijest, nećemo da od ta tri imena jedno zapostavimo drugom, niti ćemo da ih supstituiramo jednim četvrtim, jer nećemo da rješavamo dekretom pitanje, koje može riješiti samo kulturni razvoj naroda... Ako budemo vodili ispraznu nacionalističku politiku, ako našu politiku ne bude ispunjavala socijalna sadržina, i ako se ne bude svaki u toj državi osjećao ravnopravnim, ako svaki Slovenac, Hrvat ili Srbin ne bude našao u toj domovini zemlju, u kojoj može pošteno živjeti i zasluživati svoj hleb, u kojoj neće biti proletaraca, onda visoki sabore, ovakovi pojavi kao u Rusiji, ma kako se mi zabrinjavali, oni će nastupiti« (br. 237 od 5.11.1918).

Kada su nakon stvaranja Države SHS otvorena pitanja o njezinoj budućnosti i modalitetima ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, »Glas Slovenaca, Hrvata i Srba« bio je nedvosmislen do nepopustljivosti:

»Nije Narodno Vijeće formirano zato, da stvara neku jugoslavensku državu, nego da – kako mu i pro-

gram kaže – omogući ujedinjenje »cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom teritoriju, bez obzira ma na koje pokrajinske i državne granice, u kojima danas živi – *u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu...* Sasvim prirodno: inače se ne bi moglo nikad konstituirati.

»Plemenske, geografske i ekonomске prilike su takve, da je isključeno, da bi se od tih naših zemalja mogla stvoriti neka zasebna jedinica u zajedničkoj državi« (»Razjašnjenja«, br. 243 od 12.11.1918).

Njegovo je mišljenje bilo da je federalizam isključivao samu mogućnost stvaranja zajedničke države:

»Međutim, kod nas, ovdje u Zagrebu, diže se galama baš za neku nemoguću federalizaciju. Koliko se iz ove konfuzije može da razabere, jedni bi htjeli neku federalizaciju »historijskih teritorija«... To je nemoguće. Već i zato, što bi se opet pokrenule zlosretne i nepametne svađe o tom što je čije nekad bilo. A i osim toga, svaki od ovakovih naših autonomnih »historijskih teritorija« imao bi bar jedan »Ulster«, s kojim ne bi mogao izići na kraj, jer su naši »ulsterovci« daleko fanatičniji od irskih...« (»Naše stvari«, br. 247 od 16.11.1918).

»Glas Slovenaca, Hrvata i Srba« nije uspio stvoriti jedinstveni politički pokret s programom unitarnoga jugoslavenstva, ali je nesumnjivo uspijevalo da bude jedan od najvatrenijih činilaca stvaranja jugoslavenske države, ali i iluzija o formulama njene sretne budućnosti.

(*Članak je objavljen u zborniku »Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, Beograd 1989, 465–471*)

XII

Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918–1941.

(Teze)

*Drago Roksandić, Đorđe Stanković, Zorica
Stipetić*

Savremena istoriografija odražavala je istorijske protivrečnosti razvitka jugoslovenskog društva još od nastanka jugoslovenske države 1918. godine. Politički pragmatizam, nezavisno od ideološkog porekla, naložio je tada i kasnije snažno uporište u istoriografiji – bez obzira na njeno različito teorijsko uobličavanje – uticao je na rezultate naučnih istraživanja, svodeći ih povremeno na nivo praktične upotrebljivosti u dnevnoj politici. Nacionalna složenost jugoslovenskog društva i različite burne promene u njemu bile su ponекад, pored ostalog, i činioci umnogostručavanja formi uticaja pragmatičnih opredeljenja i kontraopredeljenja. Ne baš tako retko dolazilo je do toga da se potreba za racionalizovanjem odnosa između nauke, ideologije i politike u objašnjenju i razumevanju istorije jugoslovenskog društva od njegovog stvaranja 1918. godine – doživljava kao iluzija dobromernih u njihovom nastojanju da odbrane dostojanstvo naučne istine, zasnovane na primeni savremenih, pre svega marksističkih tokova u teoriji i metodologiji istorijske nauke.

U jugoslovenskom društvu danas, svim otežavajućim okolnostima uprkos, ovo racionalizovanje je moguće, jer u njegovoј bogatoј, posebno novijoj istoriji, postoje potrebne saznajne pretpostavke, kao i svest o nužnosti ubrzaniјeg naučnog i demokratskog razvoja uopšte.

Vrlo je nazahvalan i riskantan svaki pokušaj da se sažeto vrednuju rezultati savremene jugoslovenske istoriografije, posebno kada je u pitanju razdoblje od 1918. do 1941. godine kao predmet istraživanja. Ipak, neosporno je da i pored mnogobrojnih vrednih saznanja, dragocenih kao pretpostavka daljeg razvoja, posred ništa manje dragocenog povesnog iskustva jugoslovenskog društva, još uvek nedostaju utemeljenija istraživanja istorijskih procesa, pojedinačnih pojava ili događaja u njihovom totalitetu. Još uvek nedostaju naučna istraživanja jugoslovenskog društva u realnosti mnogostrukog ispoljavanja čoveka kao »bića prakse«. Njihovo nepostojanje suštinski otežava objašnjenje i razumevanje onih procesa koji su u srži revolucionarnih društvenih promena, pre svega narodnooslobodilačkog rata 1941–45. i socijalističke revolucije, kao i svih onih protivrečnosti koje su oblikovane u razvituju socijalističke Jugoslavije.

Ovlašan uvid u istoriju savremene jugoslovenske istoriografije ukazuje da u njoj pretežu radovi istraživača političke istorije međuratnog razdoblja, bilo da se radi o njenoj »buržoaskoj« ili »radničko-klanskoj« komponenti. Redi su radovi o istoriji drugih područja ispoljavanja delatnog čoveka (privreda, kultura, umetnost, prosveta, pravo, religija itd.). Posebno su nam nedovoljno poznate pojave socijalno-psihološkog karaktera, kao što su: patrijarhalna, provincijalna i

malograđanska svest, lokalne vođe (»gazde«, popovi, učitelji i advokati), političke i nacionalne stranačke vode i voćstva, tradicionalni oblici otpora vlastima (pasivna rezistencija, hajdučija i seljačke pobune), socijalna psihologija marginalnih grupa itd.

Takovom »redukcijom« istorijskih istraživanja na političku istoriju, odnosno ograničenim interesovanjem za druge discipline istorijske nauke, kao i za istraživanja u drugim društvenim naukama koje nisu u istoriografskoj »primarnoj zoni«, dodatno opterećenim podelom istoričara na istraživače nacionalne istorije i istorije radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke revolucije, vrlo je otežano celovito istorijsko mišljenje uopšte, a marksističko posebno – o bilo kome značajnjem fenomenu istorije jugoslovenskog društva, kao i o istoriji Jugoslavije u celini.

Protivrečni uslovi daljeg razvoja tako se neprekidno umnožavaju, ne samo zbog trajnog prisustva neizbežnog teorijsko-metodološkog istoriografskog pluralizma, nego i zbog manje ili više istrajnih nastojanja da se institucionalno suprotstave »katedarska« i »institut-ska« istorija. I još više zbog izrazitog uokvirivanja istoričara i istorijske nauke nacionalnim, republičkim i pokrajinskim međama. Povremene pojave krajnje netolerancije u istoriografskim sporovima, kao i u društvenom odnosu prema njima, u suštini otežavaju poželjne promene u neizbežnom »trouglu« nauka-ideologija-politika. »Desne« i »leve« aberacije neizbežna su posledica nerazrešenih načelnih pitanja u uslovima pojačane razvojne krize u savremenom jugoslovenskom društvu opšte.

Analiza školskih udžbenika za istoriju, istoriografske publicistike, memoarske literature pa i same

naučne produkcije – nameće pre svega zaključak o njihovoј jakoj razvojnoј uslovjenosti tendencijom lokalističkog, nacionalnog i republičko/pokrajinskog zatvaranja. To znatno utiče na produbljavanje razlika u razumevanju i objašnjenju istorijskih procesa, pojava i događaja, objektivno stalno obnavljajući prepostavke za manipulaciju rezultatima istoriografskog stvaralaštva.

Negativne posledice ovakvog stanja najuočljivije su u stalnim promenama društvene svesti u nas, u artikulisanju istorijskih svesti, koje su pojavno sve više opterećene formama starih političkih i nacionalnih svađa, etiketama i stereotipima koji su u njima davno bili u »opticaju«. »Nove« društvene protivurečnosti očigledno se neretko ispoljavaju na »stari« način.

»Renesansa« stereotipa o narodima koji grade Jugoslaviju i o narodima koji je razgrađuju, o tome ko koga ugnjetava, ko šta dobija ili gubi u Jugoslaviji, ko koga ekonomski eksplatiše, ko je primitivan a ko kulturnan, ko kome nameće ili oduzima jezik ili kulturni identitet – da ne nabrajamo dalje – isuviše je uočljiva a da bi mogla biti zaobiđena.

Istorijska nauka na te stereotipe po pravilu ne odgovara, a nisu retki slučajevi da osetno doprinosi njihovoј obnovi ishitrenim i neutemeljnim ocenama.

Celovita istorijska analiza jugoslovenskih nacionalizama od 1918. do 1941. godine moguća je u mnogim svojim vidovima u savremenoj istoriografiji i društvenim naukama. Ali je ipak nemamo u meri i na način koji će proširiti razvojne mogućnosti istorijskih istraživanja jugoslovenskog društva u tom vremenu, u evropskom i svetskom kontekstu, i smanjiti mogućnost manipulacija saznanjima istoričara.

Istorijska nasleđa svih jugoslovenskih nacionalizama u međuratnom razdoblju podjednako su legitiman predmet istoriografskih i drugih naučnih istraživanja, tim više što se celovito-istorijski ne mogu ni istraživati ako se apstrahuju jedno od drugog. Ipak, pitanje velikosrpskog hegemonizma u to vreme, kao dominantnog oblika srpskog nacionalizma, nije slučajno u centru pažnje u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji. Ali mnogo češće ga se pominje nego što ga se istražuje, a razlike u shvatanjima su vrlo velike sa sve uočljivijom tendencijom polarizacije.

Na jednom polu su istraživači koji njime objašnjavaju istoriju Jugoslavije u međuratnom razdoblju u celini, a na drugom oni koji ga a priori odbacuju ili »priznaju« samo u ovom ili onom vidu. To se radi uprkos činjenici da je broj utemeljenih empirijskih istraživanja tog fenomena izuzetno mali i da postoji ogromna belina u njegovoј istorijskoј teorijsko-metodološkoј konceptualizaciji. Ista ocena se u suštini može ponoviti i za istraživanje svih ostalih nacionalizama u istoriji međuratnog jugoslovenskog društva.

Jasno je da velikosrpski hegemonizam nije nikakva istorijska sudsbita srpskog naroda, kao što to nije ni velikohrvatski separatizam u slučaju hrvatskog naroda, ni velikoalbanski iredentizam u slučaju jugoslovenskih Albanaca itd. Suprotna pozicija je nužno aistorijska i nacionalistička.

Baš zbog toga, kontroverze o velikosrpskom hegemonizmu od 1918. do 1941. godine u jugoslovenskoj istoriografiji, posebno zaoštrene odjekom koji su dobile u masovnim medijima, povod su da se podstaknu istraživanja nacionalizma u protivrečnostima jugoslovenskog društva od 1918. do 1941. godine. Intenzivnija istraživačka komunikacija među jugoslovenskim istoričarima, politikolozima, sociologima, ekonomistima,

kulturozima, pravnicima i stručnjacima u drugim relevantnim društvenim naukama može doprineti preciznijem shvatanju njihovog značaja za naučno istraživanje, objašnjenje i razumevanje jugoslovenskog društva u međuratnom razdoblju sa stanovišta istorijskog totaliteta. Ovo istraživanje pretpostavlja što je moguće otvoreniju saradnju jugoslovenskih naučnika, posebno istoričara.

Da bi rasprava o velikosrpskom hegemonizmu i drugim nacionalizmima u protivrečnostima jugoslovenskog društva od 1918. do 1941. godine bila što utemeljenija u navedenom smislu, smatramo da je nužno kritički ispitati korišćene pojmove.

U takvom ispitivanju nenadoknadiva je konkretna istorijska analiza. Zadržaćemo se s tim u vezi na pitanjima koja se po našem mišljenju postavljaju u pokušaju celovito-istorijske analize velikosrpskog hegemonizma, pretpostavljajući u raspravi primeren istraživački pristup svim nacionalizmima u jugoslovenskom društvu od 1918. do 1941. godine.

* * *

1. Kategorijalno određenje termina »srpstvo« i »velikosrpstvo«

- a) Definicija pojmove, vreme njihovog nastanka i značenje; evolucija pojmove s nacionalno-integracijskog stanovišta u svim delovima srpskog etničkog prostora u XIX i početkom XX veka; unutrašnje snage u Srbiji i Crnoj Gori, i ideje o velikoj Srbiji (građanstvo, radništvo, tajna oficirska organizacija »Ujedinjenje ili

smrt«, četnički pokret do 1918. godine); Srbi izvan Srbije i ideje o velikoj Srbiji; južnoslovenske nacionalne stranke, organizacije i pokreti, i njihov odnos prema idejama o velikoj Srbiji; austromarksizam i liberalizam i ideje o velikoj Srbiji; »velikosrpstvo« u zvaničnoj politici i propagandi Austro-Ugarske, Rusije, Italije, Bugarske i Turske do 1918. godine; Albanci, Albanija i »velikosrpstvo«.

b) Značenje pojmove u razdoblju od 1918. do 1941. godine; kategorijalno određenje separatizma, autonomaštva, federalizma, konfederalizma, ireditizma, integralizma sa velikosrpskog stanovišta; »velikohrvatstvo« i »velikosrpstvo«; »ujedinjena Slovenija« i »velika Srbija«; »velikosrpstvo« i nacionalni pokreti balkanskih naroda; »velikosrpstvo« i komplementarni pokreti, ideologije.

2. Kategorijalno određenje termina »hegemonija« i »hegemonizam« kao konkrenih istorijskih pojava

Definicije pojmove, njihovi oblici i ispoljavanja; istorijski primeri u nacionalnom, evropskom i svetskom kontekstu; odnos prema interesnim sferama; opseg ispoljavanja.

3. Kategorijalno određenje termina »velikosrpska hegemonija« i njoj suprotstavljenih ili komplementarnih pojmovev; »Jugoslovenstvo«; »Integralizam«, »autonomizam« i »separatizam«.

4. Činioci velikosrpskog hegemonizma 1918–1941.:

a) Etnički i nacionalni

Etnička i nacionalna participacija; periodizacija i manifestacije; ustavna rešenja nacionalnog pitanja i etnička/nacionalna participacija u »velikosrpskom hegemonizmu«; struktura agrarnog društva i višenacionalnost; srpsko pitanje i jugoslovenska država.

b) Socijalni

Buržoazija i drugi društveni slojevi/klase srpskog naroda i njihova različita participacija u društvenoj moći; periodizacija i manifestacije; buržoazije i drugi društveni slojevi/klase drugih naroda i narodnih manjina i njihova participacija; periodizacija i manifestacije.

c) Demografski

Etno-demografske promene; migracije; »velike« i »male« nacije – zakoni »velikih brojeva« ili ravnoteže; nacionalna izmešanost; (ne)postojanje etničkih i nacionalnih granica; privlačna snaga matičnog nacionalnog centra.

d) Ekonomski

Razlike u privrednoj razvijenosti i razvojnim potrebama; (ne)usaglašavanje razvojnih potreba i intere-

sa; budžetska politika; nacionalna ili jugoslovenska privredna politika; valutno pitanje; jedinstvenost tržišta; uticaj stranog kapitala; prelivanje dohotka; (dez)integrativni privredni mehanizmi; laissez-faire privredna politika; privredna politika državnog kapitalizma; investiciona politika; agrarna reforma i kolonizacija.

e) Politički

Ideologije, programi i praksa političkih stranaka, organizacija i pokreta (uključivši KPJ i Kominternu); pitanje demokratizacije društvenih odnosa; (ne)razvijenost biračkog tela; (ne)razvijenost političkih ustanova; (pseudo)parlamentarizam; diktatura i prikrivena diktatura; režimi između ustavne norme i prakse; tradicionalni oblici političkih sporazuma i koalicija; ideo-loško i političko nasleđe.

f) Državni

Istorijska (ne)utemeljenost jugoslovenske države; tradicionalno i moderno shvatanje države; jugoslovenska država i istorijsko pravo; teorije i ideje o državnosti, legalitetu i samoopredeljenju naroda; kontroverze o »novoj« (jugoslovenskoj) i »staroj« državi (Srbiji, Trojednoj kraljevini i dr.); državni i protivdržavni pokreti i organizacije.

g) Upravni

Nasleđeni i novi upravni aparat; upravno zakonodavstvo; centralističko uređenje i širenje novog uprav-

nog aparata; lokalno, oblasno (županijsko), banovinsko i centralno činovništvo; njegova nacionalna i obrazovna struktura; funkcionisanje upravnog aparata, nasledene i nove metode; policija i žandarmerija; birokratizovanost uprave.

h) Vojni

Srpska vojska i konstituisanje jugoslovenske države; srpska vojska i konstituisanje nacionalnih teritorija posle 1918.; socijalna i nacionalna struktura jugoslovenske vojske, posebno oficirskog kadra; školovanje oficirskog kadra i socijalna i nacioalna struktura pitomaca vojnih akademija; ustavno regulisanje funkcija vojske; monarh i vojska; vojska i politika (vojska i političke krize, vojska i diktatura); vojska i odbrana državne celine; vojska i dezintegrativne snage; uloga Generalštaba; vojska i lokalno stanovništvo; mobilizacija i otpori mobilizaciji prema socijalnoj i nacionalnoj pripadnosti.

i) Dinastijski i dvorski

Dinastija Karađordovića i stvaranje jugoslovenske države; regent i kralj Aleksandar, knez Pavle; monarhijski oblik državnog uređenja i uloga dinastije, kralja i dvora; dvorska kamarila; dinastija i nacionalna politika; dvorske stranke i njihove vođe.

j) Spoljnopolitički

Jugoslovenska država i »Versajska Evropa«; saveznici i unutrašnja politika; saveznici i (dez)integra-

tivne snage; saveznici prema pojedinim narodima i na-
rodnim manjinama; saveznici i Srbi pre i posle 1918.;
uticaji evropskih i svetskih zbivanja na unutrašnji život
Jugoslavije; revizionističke i revanšističke zemlje i ju-
goslovenska država; nastanak i razvitak teorija o kriv-
cima za izbijanje prvog svetskog rata; italijanski
fašizam i nemački nacizam.

k) Kulturni i prosvetni

Patrijarhalna i nacionalna kultura; masovna i elit-
na kultura; strani kulturni uticaji; kulturne sfere; poli-
centričnost nacionalnih kultura; kulturna udruženja;
Školski sistem i prosvetna politika; pismenost; masovni
mediji; cenzura; kulturna i prosvetna udruženja.

l) Verski

Konfesionalni pluralizam; Srpska pravoslavna
crkva, katolička crkva, islamska verska zajednica; ver-
ska udruženja, klerikalna društva; kleronacionalizam;
klerofašizam; strani verski centri.

m) Lingvistički

Jezik i nacionalne integracije; jezička raznolikost i
policentričnost jugoslovenskog prostora; pitanje pre-
vlasti srpsko-hrvatskog jezika; ustavno regulisanje
(ne)ravnopravnosti jezika; jezička osporavanja; jezičke
kulture i tradicije; jezička politika između norme i
stvarnosti.

n) Mentalitet i tradicija

Istorijske osnove teorija o duhovnim osobinama, sklonostima i načinima mišljenja jugoslovenskih naroda i narodnih manjina od 1918. do 1941. godine; (ne)mogućnost proučavanja »bazičnih« osobina i njihovog uticaja u razvoju nacionalnih odnosa u jugoslovenskom društvu; nacionalni »karakter« i nacionalno pitanje; ličnost i nacija; tradicionalistička i provincijalna svest u ideologiji i praksi »velikosrpskog hegemonizma« i drugih nacionalizama; karakteristike i oblici ispoljavanja tradicionalističke i provincijalne svesti i njihov odnos prema prođoru novih ideja (jugoslovenska idea, idea o novoj državi, revoluciji, novim pokretima, strankama i organizacijama); tradicionalizam i konzervativizam.

o) Lokalizam i regionalizam

Formiranje regija u etničkom/nacionalnom prostoru; formiranje regija u etnički/nacionalno izmešanim prostorima; ekonomska, geografska i istorijska uslovljenost razvijenja jugoslovenskog društva između dva rata; regionalna »razuđenost« Jugoslavije i (dez)integrativne snage; ekonomska, geografska i istorijska uslovljenost razvoja lokalizama, njihovi sadržaji i oblici ispoljavanja.

p) Globalni integrativni i dezintegrativni činioci

Nacionalna i politička integracija i dezintegracija pojedinih jugoslovenskih naroda i narodnih manjina od 1918. do 1941. godine; promene u nacionalnoj svesti; vremenska i sadržajna disharmonija integrativnih i

dezintegrativnih procesa kod pojedinih jugoslovenskih naroda i narodnih manjina (1918–1941.); nacionalno i jugoslovensko; (ne)mogućnost nacionalne afirmacije u jugoslovenskoj državi; oblici ispoljavanja nacionalne (dez)integracije; »tačke oslonca« (klasne, nacionalne, verske, kulturne); jugoslovenski integralizam u teoriji i istorijskoj praksi.

q) Geografski

Geografski položaj pojedinih jugoslovenskih naroda i narodnih manjina 1918–1941.; posebnosti centralne pozicije Srba na Balkanskom poluostrvu u oblikovanju ideja o »zatvorenom prostoru«, »balkanskem kotlu«, »nužnosti izlaska na more«; geografski položaj Srba i »strategijski« pravci razvoja srpske države od početka XIX veka; ideje o srpskom geografskom razgraničenju u međuratnoj Jugoslaviji.

r) Politički, naučni, kulturni i javni radnici

Lična i partijska opredeljenja političkih, naučnih, kulturnih i javnih radnika; intelektualni i istorijski izvori oblikovanja ličnih stavova i prakse; (neo)kolonijalni mentaliteti; pozicije ekonomista i finansijskih stručnjaka; pozicije kapitalista i proletera; pozicije književnika i umetnika; pozicije »nacionalnih ideologa«.

* * *

Navedena pitanja tek su neobavezno istraživačko ishodište i za analizu velikosrpskog hegemonizma i, još više, za analizu drugih nacionalizama u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Njihova je ambicija samo da

iniciraju raspravu koja je neosporno više nego potrebna u istraživanjima međuratnog jugoslovenskog društva.

(Anketa je objavljena u časopisu Naše teme, 1985, 29 (7-9), 878-885).

XIII

Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929.¹

Iako su različiti društveni činioci u plurinacionalnom južnoslavenskom prostoru dugo priželjkivali stvaranje Jugoslavije, tokom većeg dijela 19. i početkom 20. stoljeća, ona je isuviše brzo nastala u krajnje kontroverznim procesima tokom prvoga svjetskoga rata, a da bi suštinska pitanja njezina uređenja i razvoja jasno mogla biti oblikovana. Tome su jedan od suštinskih uzroka usporeni procesi nacionalnih integracija i društvenih modernizacija u južnoslavenskom prostoru, što im je svima nesumnjivo zajedničko, neovisno o svim, inače velikim međusobnim razlikama.² Temeljna pitanja strategija razvoja na južnoslavenskom dijelu evropske periferije bila su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća redovno nacionalnoideološki zamag-

-
- 1) Tekst je izvorno pripremljen kao saopćenje za znanstveni skup »Modeli razvoja i teorije modernizacije u Istočnoj Evropi između svjetskih ratova«, održan u Rackeve (Madarska) od 10. do 15. rujna 1988. godine u organizaciji Američkog savjeta učenih društava, Madarske akademije znanosti i Ekonomskog sveučilišta Karl Marx u Budimpešti.
 - 2) Vidjeti Nikša Stančić, »Nacija između fetišizacije i antropološkog shvaščanja historije (Uz problem oblikovanja jugoslavenskih nacija u 19. stoljeću)« i Drago Roksandić, »Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije« u: *Istoriografija, marksizam i obrazovanje*, Beograd, 1986, str. 45–53. i 153–159.

ljivala u sjeni germanskoga »Drang nach dem Osten«. Traganje za pretpostavkama ubrzanijeg razvoja, uskladena su zbiljom južnoslavenskih seljačkih društava, upravo zato nacionalnoideologjski su se ukorjenjivala u cijelom spektru »teorija« o etničkim i rasnim posebnostima pojedinih južnoslavenskih naroda ili Jugoslavena kao cjeline, u smislu shvaćanja o njihovu »narodnom jedinstvu«. Opus hrvatskog kipara Ivana Meštrovića, s njegovom apologijom mitskih sadržaja ideologije »narodnog jedinstva«, samo je najistaknutiji u nizu opusa stvaralaca u nauci, kulturi i politici. U toj mnogobrojnoj, još uvijek teško preglednoj literaturi, teško je izdvojiti osmišljenija shvaćanja strategije razvoja, kao i modernizacije društva.¹

O istraživanju ideologija u modernizacijskim procesima instruktivan je članak suvremene hrvatske i jugoslavenske povjesničarke Mirjane Gross »Liberalizam i klerikalizam u hrvatskoj povijesti«, *Naše teme*, 6–7/1987/, str. 846–858.

Tokom prvoga svjetskog rada u bezbrojnim raspravama o diplomatskim i nacionalnopolitičkim vidovima jugoslavenskog pitanja dosta rijetko i redovno rubno osmišljenje se javljaju i razvojna pitanja.

Izgleda da je razmjerno najviše artikuliranog afiniteta za pitanja strategije razvoja i modernizacije jugoslavenskog društva u to doba bilo među južnoslavenskim

1) Pojam »modernizacija društva« koristi se u ovom radu u smislu u kojem ga definira suvremenii hrvatski i jugoslavenski povjesničar Igor Karaman u svom radu »Prijelaz ili modernizacija. Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja«, *Naše teme*, 4–5/1984, str. 655–676. Karaman razlikuje sljedeće temeljne modernizacijske procese: tranzicija stanovništva, industrijalizacija privrede, urbanizacija naselja, disperzija kulture, demokratizacija politike i integracija naroda.

skim iseljeništvom u Sjevernoj i Južnoj Americi, što je i razumljivo kada se ima u vidu nadasve ekonomsku motiviranost napuštanja zavičaja, široke razmjere jugoslavenskih opredjeljenja, kao i volju da se pomogne razvoj Jugoslavije kada ona bude bila stvorena. Upravo među južnoslavenskim iseljeništvom u Sjevernoj i Južnoj Americi najjasnije su postavljena pitanja transfera znanja, tehnike i tehnologije iz »novih« u »stare« krajeve.

Upravo u jednoj takvoj sredini Milan Marjanović, član Jugoslavenskog odbora, kao i Jugoslavenske narodne odbrane, jedan od najistaknutijih hrvatskih sljedbenika politike jugoslavenskog unitarizma, objavio je svoje izloženo shvaćanje razvojne politike jugoslavenskog društva. Riječ je o djelu *Obnova. Zbornik za inicijativu i diskusiju poratnih problema* (24 članka, sa 17 mapa u bojam), objelodanjenu u Valparaisu (Čile), u decembru 1918.

Iako je Marjanović jedan od najfanatičnijih literarnih interpreta Meštrovićeva opusa, njegovo shvaćanje razvojne politike pod snažnim je dojmom njegovih američkih iskustava, oblikujući se u svojevrsni »agrarni industrijalizam«:

»Naša je zamlja poljodjelska, kao i što naš narod... Naš je problem u tome, da tu zemlju našu od prvoga časa što ekstenzivnije i što intenzivnije obradimo. Zato je potrebno: radne snage, mašina, sjemena i organizacije.«¹

U nekim dijelovima svojih razmišljanja ovaj poklonik »narodnoga genija« u potpunosti napušta tradicionalne ustaneove južnoslavenskih seljačkih društava i

1) Marjanović, *nav. dj.*, str. 7.

obrasce tradicijskog mišljenja, kao kada se zalaže za hitnu mehanizaciju jugoslavenske poljoprivrede:

»Poljodjelski *traktori* mogu danas da obave ogroman posao. *Oni treba da nadoknade pomanjkanje volova i konja.* Oni treba da ostanu, za početak, u rukama državnih komisija i da obavljaju radnje za sve zemlje podjednako, a eventualno i bezplatno.«¹

Dakako, njegov »agrarni industrijalizam« u seljačkoj zemlji kao što je Jugoslavija nužno prepostavlja jak državni intervencionizam u privredi, iako ga Marjanović nastoji ublažiti zalaganjem za umjerenu regionalnu decentralizaciju jugoslavenske privrede:

»Država imade u današnje doba, a imat će i u cijelo prvo vrijeme obnove, vanrednih prava i vanrednih dužnosti, prema tome ima i velikih potreba. Mora se dakle pobrinuti i za vanredna vrela prihoda.«²

Tako silno jačanje državnih ovlasti on legitimira upravo modelom sistema društvene jednakosti, tako duboko ukorijenjenim u južnoslavenskom tradicijskom mišljenju, s tim što čitavu državu pretvara u svojevrsnu kućnu zadrugu:

»Socijalna jednakost najbolje se može razviti sistemom obaveznog socijalnog rada.«³

Ili:

»Mi imamo i agrarnih zemalja i industrijski razvijenih pokrajina, čije međusobne produktivne energije moramo koordinirati zajedničkoj velikoj budućnosti. (...) Vežimo našeg seljaka uz našeg radnika, a našeg radnika uz našeg seljaka. Dajmo radniku što je radni-

1) *Nav. dj.*, str. 20.

2) *Isto.*

3) *Nav. dj.*, str. 38.

kovo, a seljaku što je seljakovo te čemo ih imati za uvijek kompaktne i složne».¹

Dakako, ublažujući socijalne konflikte sa stajališta egalitarizma primjerena sistemu vrijednosti seljačkog društva, Marjanović vjeruje da jača i »asimilirajuća tendencija u našem troimenom narodu«, kao što sam piše. Zato i ističe u punom nacionalnointegralističkom optimizmu:

»U našoj jugoslovenskoj domovini biće zemlje za svakoga, mjesta za svakoga i hleba za svakoga«.²

Bila je to nesumnjivo i jugoslavenska nacionalistička varijacija na ruske revolucionarne teme.

Pogrešno bi bilo poći od prepostavke od koje se nerijetko polazi kada je riječ o ovom ideologu jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma, da je njegovo shvaćanje razvojne politike jugoslavenski ekskluzivističko. Upravo Marjanović inzistira, u spomenutom djelu, na stvaranju Baltičko-Dunavsko-Balkanske zajednice u cilju usklađivanja razvojne politike u cijelom tom prostoru, koji on u suštini jednoznačno definira:

»Narodi koji bi imali da se udruže sačinjavaju pravu Srednju Evropu, oni nastavljaju pravu srednju posrednu zonu između Istoka i Zapada, Sjevera i Juga. Historija je prečesto vezivala te narode, koji su uvijek i svi do jednoga bili ugrožavani sa Zapada po Germanima, sa Istoka po Azijatima. Ekonomski i socijalni tip tih naroda srođan je i drugačiji je od tipa zapadnih i istočnih evropskih naroda. Pozitivni interesi su im jednakih.«³

1) *Isto*.

2) *Nav. dj.*, str. 36.

3) *Nav. dj.*, str. 81–82.

Međutim, dok se u slučaju ove zajednice samo načelno izjašnjava, sasvim je konkretan kada subregionalno predlaže i stvaranje Balkanskog ekonomskog bloka, kao trgovinske i carinske unije, s jedinstvenim novcem.¹

Ovakvim svojim shvaćanjima razvojne politike Marjanović je na jednom polu orijentacije u hrvatskoj politici u vezi s jugoslavenskim pitanjem. Na drugom je Stjepan Radić, središnja ličnost Hrvatske pučke seljačke stranke, koja će u vrlo kratkom vremenskom rassponu postati središnja politička ličnost u Hrvatskoj. U svome govoru na posljednjoj sjednici Hrvatskoga sabora u Habsburškoj monarhiji, 29. oktobra 1918. godine, Radić je navijestio značajan programski pomak, koji će uskoro dobiti svoj puni smisao u politici Hrvatske republikanske seljačke stranke, kao negaciji unitarističkog ujedinjenja Južnih Slavena i primjerenog shvaćanja razvojne politike. Njime Radić, ne napuštajući obzorje »sitnog rada«, u Masarykovskoj inspiraciji, navješćuje globalnu političku koncepciju, s odgovaračim razvojnim shvaćanjima. S Marjanovićem mu je toga tremutka zajednički američki uzor:

»Mi smo imali veliko geslo: 'Prosvjetom k slobodi'; ali od toga gesla ne bi bilo ništa kad bi se prosvjeta rasula u siromaštvu, i to još pod tuđom silom. Naša braća Česi i veliki narod američki, to su sada dva najveća naroda na svijetu, neka nam u tom budu uzorom i primjerom. Braća Česi pokazuju da se država i narod ne izgrađuje samo prosvjetom i usporedo i gospodarskom snagom. Zato velimo: 'Blagostanjem k prosvjeti – a prosvjetom k slobodi«.²

1) *Nav.dj.*, str. 83.

2) Stjepan Radić, *Politički spisi. Autobiografija, članci, govor, rasprave*, Zagreb, 1971, str. 313.

Ovakve izjave s programskim implikacijama umnožavaju se velikom brzinom širom jugoslavenskog prostora. U razdoblju od 1918. do 1921. godine, u turbulentnom jugoslavenskom društvu, u kojem je kroz mnoštvo kontroverzi bio otvoren cijeli spektar pitanja uređenja i razvoja nove zajednice, među kojima je nacionalno, kao inače jedno od središnjih, nerijetko prividno supstituiralo veliku većinu ostalih, seljačko pitanje u svojoj težini, uvjetuje nacionalnopolitičke orijentacije u svim nacionalnim kolektivima u jugoslavenskom prostoru.¹ Kako je u to doba seljaštvo sačinjavalo preko četiri petine stanovništva Jugoslavije, s apsolutnom većinom u svim nacionalnim kolektivima, njegove socijalne aspiracije, manje ili više spontano artikulirane, u manje ili više snažnim pokretima, bitno utječu na oblikovanje stranačkih političkih programa, kao i stranačke politike. Možda su politički diskontinuiteti u odnosu na razdoblje prije 1914/18. među najizrazitijima upravo iz perspektive seljačkog pitanja. Međutim, u suvremenoj jugoslavenskoj historografiji, u kojoj je toliko premoćna nacionalnopolitička historija, mnoštvo je nedovoljno istraženih fenomena s tim u vezi, što nužno bitno ograničava i ovu raspravu. Kako su interesna i ideološka razvrstavanja u jugoslavenskom prostoru u razdoblju od 1918. do 1921. godine bitna za razumijevanje čitava međuratnog doba, na njima ćemo se posebno zadržati, ali bez ambicije da vrednujemo sve orijentacije. Ograničit ćemo se samo na neke fenomene koji su u vezi s predmetom naše rasprave, a koji nam se čine dovoljno re-

1) Vidjeti: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988; Branko Petranović, *Istorijski Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga: Kraljevina Jugoslavije 1914–1941*, Beograd, 1988.

prezentativnim da svjedoče o razvojnoj drami međuratnog jugoslavenskoga društva.

Kada se analizira brojne rasprave o strateškim razvojnim pitanjima u jugoslavenskom društvu od 1921, pa i kasnije, vrlo je uočljiv pomak u odnosima između tradicionalnog i inovativnog u vrijednosnim orijentacijama u odnosu na razdoblje prije 1914/18. godine. Etničko/rasni supstrati nacionalnih programa iz prethodnog razdoblja ratnom kataklizmom su izgubili svoj društveni smisao, a globalna društvena kriza s kojom se Jugoslavija suočila sa samim svojim stvaranjem, nužno je demistificirala raspravu o brojnim otvorenim pitanjima. Suočavanje sa društvenom zbiljom u Jugoslaviji, kao i uspoređivanje socijalnih fenomena u njoj s analognim fenomenima u drugim zemljama Europe i svijeta postalo je imperativno.

Zagrebački časopis »Nova Evropa«, koji izlazi od 1920. do 1941. godine, vrlo sugestivno reflektira upravo takvu tendenciju. Časopis je pokrenula umjerena građanska ljevica integralističko jugoslavenske orijentacije iz različitih jugoslavenskih središta, otvorivši se prema suradnicima i s desna i s lijeva, sve do komunista. Programski su se definirali na slijedeći način, u skladu sa svojim britanskim uzorom:

»Reorganizacija Evrope na osnovi demokratizma i zadovoljenog nacionalizma, pošto ovi moraju prethoditi isticanju i privođenju u delo krajnjeg i najvišeg cilja, Saveza Naroda i opšteg razoružanja.«.¹

Kako su demokratizam i nacionalizam evropske vrijednosti, ovakva programska orijentacija prepostavlja i evropski dijalog u časopisu:

1) »Program...«, *Nova Evropa*, dalje: NE I/1, 16/9/1920.

»...naše (je) mišljenje i uvjerenje, da za nas ovake veze sa zapadnom Evropom znače što skorije i temeljnije europeiziranje naše zemlje«.

Ona je i krajnje utilitarna jer treba doprinjeti »najbržem konsolidovanju i civilizovanju našeg društva i naše zemlje...«

Opredijelivši se dijaloški i unutar i izvan granica Jugoslavije, časopis se već u prvom broju opredijelio u svom demokratizmu i svom nacionalizmu prema seljačkom pitanju, izjasnivši se za seljačku demokratizaciju u Jugoslaviji. Učinio je to s člankom prestižnoga Tihomira Ostojića »Seljačka demokratija«:

»Vrlo je važno – možda je to jedna od najvažnijih stvari – da u našoj novoj državi inteligencija pravilno shvati svoj odnos prema seljaštvu... On (tj. seljak – *nap.D.R.*) je široka i čvrsta podina naše državne zgrade. On je, može se reći, – kao što se obično i govori – prosto Narod. Ko hoće da se brine za Narod, taj ima u prvom redu da se postara za seljaka, ratara i težaka. I, ako našoj ujedinjenoj državi i to podje za rukom: da dobro uputi ovaj najveći sloj našega društva, da mu zadobije mesto koje mu pripada, da se pobrine za njegovo pravilno razvijanje i stalno napredovanje, onda ćemo tek moći reći da ona stoji na zdravu temelju«.¹

Ostojić inzistira na pravu seljaštva, shvaćenog kao »Narod«, da »državu udesi za sebe i prema sebi«. Inteligencija, prema njemu, mora biti dosljedna u obrani takva prava jer time potvrđuje svoje vlastito društveno biće:

»Naš odnos prema seljaku ne treba da diktuje ni sentimentalnost ni romantiku, kapitalistički prohtevi i

1) NE, I/1, 16/9/1920.

demagogija nikako, nego humanost i zdrav razum, a pre svega pravda«.

Međutim, kako za Ostojića nije sporna buržoaska narav državnog uređenja u Jugoslaviji, on se izjašnjava za »radikalni program« reformi u interesu »ratarskog staleža«, u kojem je prva tačka »*radikalna agrarna reforma*«:

»Socijalni položaj seljakov učvrstit će se samo tako, ako seljak dobije dovoljno zemlje za obradu. Pred očima treba da nam lebde agrarne prilike u Srbiji«.

Agrarne prilike u Srbiji Ostojiću ipak nisu bezuvjetan ideal, budući da je sljedeći njegov nepodijeljen zahtjev »*dizanje umnog i moralnog nivoa našeg ratara na viši stupanj*«, a treći »*fizičko podizanje naroda...*«.

U tom je smislu vlast buržoazije legitimna u mjeri u kojoj »hoće i ume da ostvari ideal kulturnoga društva, toliko, i samo toliko....«. U zaključku je još jasniji, ističući ideal seljačke demokracije u Jugoslaviji:

»Prava demokratija vidi napredak naroda i države – što je sad kod nas jedno isto – u obilatoj produkciji kulturnih dobara, u razvijanju i razgranjavanju dobre komunikacije, u što brižljivijem negovanju narodnog zdravlja, u što savesnijoj i poštenijoj administraciji, u što savremenijem uređenju građanskih i državnih ustanova, u što boljoj organizaciji narodne prosvete, – jednom rečju: u takvom sastavu države koji će svakom građaninu dati najveću meru pogodnosti, zadovoljstva i posvećenja, najvišu mogućnost za razvijanje, a nada sve što više građanskih sloboda«.

Dakle, modernizacijski procesi u društvu u interesu su seljaštva shvaćenog kao narod. Među njima ne ma nikakve proturječnosti i u tom smislu između

buržoaske države i seljačke demokracije u Jugoslaviji nema načelnog konflikta prema Ostojićevu mišljenju.

Vatroslav Jagić, slavista svjetskog prestiža, također jedan od suradnika »Nove Evrope«, bio je mnogo suzdržaniji u odnosu prema evropeizaciji jugoslavenskog društva, inzistirajući na usklađivanju procesa evropeizacije s njegovim autentičnim interesima:

»...naša kultura, kolika je da je, nema svoga nacionalnog obilježja, vanako čete sve mahne, presaćene k nama za zapada, nazvati našom srpsko-hrvatsko-slovenačkom kulturom, u kojoj ima smjesa orientalske lukavštine i dembelizma sa malodušnim ponizivanjem pred tuđinskim susjedima i majmunskim podražavanjem.¹

Bila je to implicitna kritika ahistorizma urednika »Nove Evrope«, kao jedne od prepostavki ubrzanja evropeizacije jugoslavenskog društva, što je naročito došlo do izražaja u programskoj platformi:

»Zar nije prirodno i opravdano imati uverenje, 28. oktobra 1918., da je sve staro i predratno otišlo u ne povrat; da treba sve lokalne i provincijske tendencije i tradicije, ako ih još ima, u sebi ugušiti...«²

Takvo povijesno nestvrpljenje i takvu povijesnu naivnost mudri Jagić nije mogao otrpjeti, iako je bio i osobno pogoden zbog potcenjivačkog odnosa prema doprinosima prethodnika, uključivši i njega samog, jugoslavenstvu.

Ništa manja naivnost, nipošto pojedinačna, dolazi la je do izražaja i u raspravama o strateškim razvoj-

1) NE, I/2, 7/10/1920.

2) »Iz našeg programa«, NE, I/1, 16/9/1920.

nim pitanjima, kao u jednom članku Aleksandra Bilića o rješavanju agrarnog pitanja:

»U Evropi, a moguće u celom svetu, nema države, koja je relativno bogatija i na zgodnjem položaju za izvoz i promet, nego što je Jugoslavija«.¹

Međutim, dalja Bilićeva razmišljanja svjedoče o vrlo visokom stupnju korelacije između njegova agrarizma i shvaćanja modernizacije jugoslavenskog društva:

»Glad za zemljom, koja uvek postoji kod svih agrikulturnih naroda, treba zadovoljiti ne samo podelom zemlje već u isti mah i jednom definitivnom politikom ruralnog razvijanja«.

Njegov je stav da se inače nepoželjnu deruralizaciju ne može spriječiti »nikakvom silom, već jedino privlačnošću samog sela i poljskog života«. Iako je pristalica dosljednije agrarne reforme, a time i daljeg usitnjavanja posjeda u Jugoslaviji, on ne previđa ulogu velikih posjeda u tehničko-tehnološkom unapređenju poljoprivrede općenito, uz jaku državnu podršku u cijelom spektru modernizacijskih ulaganja. U tom smislu Bilić upozorava na dansko iskustvo. Njegov je zaključak sljedeći:

»Socijalnu pravdu dobićemo dajući seljaku zemlju na obrađivanje, a ekonomski ćemo ga podići, ako mu dademo inicijativu i pokažemo praktičnim načinom važnost osnivanja zadruga, u kojima u isto vreme ima slične uslove za razvijanje kao i jedan veleposrednik, plus, da on može da još više obrati pažnju na onaj svoj manji posed nego jedan veleposrednik na svoj veliki posed.«

1) A. Bilić, »Osvrt na rešavanje agrarnog pitanja (Jedno mišljenje)«, NE, I/3, 14/10/1920.

Prožimanja tradicionalnih i modernih vrijednosti u agrarnoj ideologiji na izuzetan način došla su do izražaja u »Novoj Evropi« u članku »Agrarna reforma i zemljoradnički pokret«, koji je napisao Mihailo Avramović, središnja ličnost zadružnog pokreta u Srbiji. Inzistirajući na načelnom stavu da zemlja mora doći u ruke onih koji rade, dodaje da se agrarna reforma ne može svesti na podjelu zemlje seljacima:

»Ako je nekada zemlja bila gotovo vaskoliki kapital u zemljoradnji, moderna proizvodnja za tržište donela je još mnogo drugih oruđa i sredstava bez kojih zemljoradnja danas ne može imati uspeha. Tu su, osim stoke i raznovrsnih sprava, semenja i radne snaće, sredstva koja je nauka uvela u zemljoradnju. Veštačko đubre, odabiranje semena i stoke, uticaj raznovrsne hrane na količinu i kakvoću mesa i mleka, izvršili su čitavu revoluciju u zemljoradničkoj ekonomiji«.¹

U takvim uvjetima ne može biti unapređenja poljoprivredne proizvodnje na malim i srednjim gospodarstvima bez prilagođavanja tržišnim zakonitostima, s tim što je u tom prilagođavanju vrlo velika uloga raznovrsnog zadružnog udruživanja seljaka. Međutim, Avramović se ne ograničava na traženje *modus vivendi* seljaštva s buržoaskom državom. Definirajući kvalitativne promjene u samosvjести seljaštva, nastale tokom svjetskog rata, on inzistira na seriji socijalnih reformi:

»...seljak se u toku rata iz osnove izmenio. Rov je bio velika socijalna škola za njega. Proizvodnja hrane u pozadini bila je druga velika škola. Značaj hrane, hleba, u ratu, bio je škola nad školama. Nego, dok je

1) NE, II/7, 21/5/1921.

seljak tako prelazio iz škole u školu, iz niže u višu, doble su svi oni koji su svikli da u njemu gledaju samo snagu za vuču, ostali gde su i bili. Oni se nisu ničemu novome ni boljem naučili«.

Kada se ima u vidu da su u to doba brojne kategorije seljaštva u raznim dijelovima Jugoslavije bile i u nekim oblicima feudalnog podložništva, jasno je kakav su smisao imali zahtjevi da se seljak »može i mora izjednačiti, da kao građanin bude prosvećen za svoje poslove; da ima lekarske nege, zdrave vode i zdrav stan, da ima dobre puteve i moderna saobraćajna sredstva, da bi tako mogao svoje proizvode dovesti i odvesti, i prodati; da bi živio u svetlosti i zadovoljstvu, razvijajući svoja dobra svojstva; da bi mogao slobodno kupovati što mu treba, i slobodno prodavati što proizvede«.

U istom duhovnom obzoru mnogo je radikalniji Ljudevit Prohaska u svojoj apologiji zadrugarstva, ne samo u njegovoj ekonomskoj funkciji:

»Zadrugarstvo ima možda isto tako harmoničnu i formalno savršenu ideologiju, kao i škola individualističkog liberalizma i komunizma. Ipak nije u tome ono svojstvo poradi kojega je baš zadrugarstvo sposobno da reši današnju socijalnu krizu. *Moć zadrugarstva proizvire iz realizma zadružnog pokreta.* Zadrugarstvo se izgrađuje na novo nastalim društvenim činjenicama, novo nastalim potrebama deobe i ujedinjenja rada, na novo nastalim privrednim prilikama. Zadružna pravna, etička i moralna ideologija, nije ništa drugo nego odjek i odsev tih činjenica i prilika bez ijedne fikcije, bez hipoteze, bez ikakvog teoretskog oktiroisanja«.¹

1) Lj. Prohaska, »Socijalna kriza i zadrugarstvo«, NE, II/7, 21/5/1921.

U tom je smislu još radikalniji M. Vukmir, tajnik Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu definirajući zadrugarstvo kao srednji put između kapitalizma i socijalizma, budući da s jedne strane u praktičnom životu provodi Hristovu nauku o ljubavi k bližnjem, a u isto doba »socijalizira« sve do čega dođe, što iskazuje na sljedeći način:

»Zadrugarstvo ne utiče danas tek isključivo na privredni život seljakov: i njegov porodični život, i njegov način mišljenja, čitava njegova duševnost, stoje već pod uticajem zadrugarske misli:«.¹

Da bi se zadrugarstvo u tom smislu razvilo, ono se mora prilagoditi tržišnim uvjetima privređivanja i u najvećoj mogućoj mjeri scijentizirati poljoprivredni život.

U iscrpnom razmatranju odnosa socijalističkog i zemljoradničkog pokreta u Jugoslaviji na nekomunističkim prepostavkama, inzistirajući na načelnom zemljoradničkom odbijanju Marxova shvaćanja promjena u proizvodnim odnosima, ističe da je

»kapitalistički proizvodni sistem napravio (...) čitavu revoluciju u njegovu (tj. zemljoradničkom – *nap. D.R.*) proizvodnom sistemu: mesto zemljoradnika, koji sve što treba sam proizvodi, i sve što proizvede sam potroši, kapitalistički sistem socijalizirao je zemljoradnju, te sad on veliki deo proizvodnih sredstava i potreba proizvodi zemljoradniku, a od njega u zamenu zato traži njegove proizvode«.²

1) NE, II/7, 21/5/1921.

2) M. Grković, »Socijalistički pokret, i zemljoradnički pokret«, NE, III/1 i 2, 21/8/1921.

U tom procesu zbivaju se promjene kojima M. Grković izrazitije nego drugi učesnici u raspravi u »Novoj Evropi« daje nacionalni smisao:

»Onaj koji se u toj novoj borbi ne može snaći niti održati, napušta zemljoradnju i odlazi u industrijalne radnike, i time nastaje preseljavanje sela u varoš. To je jedna važna posledica ove borbe, a druga je, da zemljoradnički pokret, onde gde je nastao, radi onakog svog postanka, nosi odmah u početku nacionalan karakter, u opreci prema socijalističkom internacionallizmu.«

Međutim, prostor za suradnju socijalističkog i zemljoradničkog pokreta u Jugoslaviji, prema Grkovićevu mišljenju, ipak postoji, budući da »zemljoradnički pokret ide dakle zatim da zadrži slobodno polje inicijative i sposobnosti, kakvo sad samo za izvesnu klasu ljudi predstavlja kapitalistički proizvodni sistem; on hoće da nejednaku borbu klasa i pojedinaca učini jednakom, i da se na taj način održava i unapređuje ono što je dobro, a pomogne da sruši što ne valja.«.

Ovaj Grkovićev članak u izravnoj je vezi s novom političkom konstellacijom koja je stvorena u Jugoslaviji poslije izbora 1920. godine, u kojima su neke seljačke stranke, prije svega Hrvatska republikanska seljačka stranka, otvorile novo poglavlje u stranačkoj i razvojnoj politici u zemlji. Ograničena obnova agrarnog tradicionalizma njemu je povod da jasno razgraniči i moderni zemljoradnički pokret, otvarajući prostor za socijalističku suradnju samo s drugim. S tim u vezi on piše:

»...primitivni zemljoradnik, koji proizvodi sam za sebe i samo onoliko koliko njemu treba, ne uviđa

važnost i potrebu velikih društvenih organizama; on misli, da je njemu za život dosta njegova kuća, i svaki daljni horizont, koji mu se s bilo koje strane hoće da otvori, smatra kao zlo, kao nesigurnost i propast«.

»Seljačka demokracija« »Nove Evrope« i »seljačka demokracija« Stjepana Radića, odnosno Hrvatske republikanske seljačke stranke očigledno su pripadale različitim svjetovima, ne samo u nacionalnom pitanju. Prije nego što se zadržimo na shvaćanjima S. Radića, upozorit ćemo na još jednu kritiku na njegov račun, koju je u »Novoj Evropi« objavio Veselin V. Vučićević u članku »Ideologija i ideolozi seljačke klase. (Mojsije – Tolstoj – Hrišćanski socijalisti – Stj. Radić)«.¹ Vučićević polazi od tvrdnje da je u to vrijeme hrvatsko seljaštvo razvijenije od drugih hrvatskih »socijalnih klasa«:

»U veliko je izvedeno parcelisanje veleposeda, i seljak je postigao ideal sitnog sopstvenika. On želi da očuva što ima, i radi toga hoće da ima uza se 'tisućljetnu' istorijsku Hrvatsku, mada ona znači za njega samo poniženje i nesreću protiv koje se toliko puta bunio. U osnovi konzervativna, sitnosopstvenička psiha ponekad je promjenjiva, i tada njome do mile volje titraju nesavesni i zadaći nedorasli političari«.

Ili:

»njeni ideolozi još su uvek utopisti, a njena ideologija još nije našla izlaza iz očaranog kruga. Ona još nije svesna ekonomске strukture suvremenog kapitalističkog društva i razvijenog klasnog antagonizma u njemu; njena klasna svest još nije stvorena; njene želje nisu naučno formulisane, njeni ideolozi niti su naučni-

1) NE, III/6, 1/10/1921.

ci niti ljudi od akcije. Njen život sastoji se u negaciji industrijske sadašnjice, i u vraćanju patrijarhalnoj prošlosti, što je čini istovremeno revolucionarnom i reakcijonarnom. I najdublja tragika današnjeg ideo-loškog položaja seljačke klase jest u njenu stavu iznad svake doslednosti, u stavu velikog lutanja po protivrečnostima«.

Redakcija »Nove Evrope«, suočena s plimom hrvatskog seljačkog pokreta u sredini u kojoj je bilo središte djelovanja, u Zagrebu, osjetila je potrebu da se i nedvosmisleno izjasni Ćurčinovim člankom pod karakterističnim naslovom »Kuda ćemo«.¹ Središnja je teza u tom članku ova:

»Želimo da radimo, –i da posredujemo, ako nam dopuste, – prvenstveno na vezama i što boljim odnosima između radnika i zemljoradnika Jugoslavije, među kojima, na kraju krajeva, mora doći do ujedinjenja na istome frontu, protiv zajedničkog protivnika, kao što je već došlo u drugim, većim i naprednijim zemljama. Držimo, uopće, da naš jugoslavenski socijalizam mora, pored svojih najprečih rođenih briga, voditi pre svega računa o *prilikama u zemlji*, i orijentirati svoju politiku tako da se kreće pravcem koji rezultira iz internacionalnih tendencija i domaćih potreba...«

»Državno uređenje ili Ustav neutralne Seljačke Republike Hrvatske« usvojila je »republikanska za-stupnička većina banske Hrvatske« u Zagrebu, 1. aprila 1921. godine, izazvavši nesumnjivo dubok potres i u Jugoslaviji i izvan njezinih granica.² U permanentnoj krizi jugoslavenskog društva, od stvaranja zajedničke

1) NE, III/11, 21/11/1921.

2) S. Radić, nav. dj., str. 366–393. Vidjeti Trajko S. Antonijević, *Hrvatski ustavni program u Državi Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1940.

države 1. decembra 1918. godine, nužno je analizirati i socijalne implikacije ovog akta. Upozorit ćemo samo na neke odredbe koje su u vezi s predmetom naše rasprave.

Hrvatsko društvo se njime dualno definira u evropskom kontekstu, kao društvo na razmeđu evropskog Zapada i Istoka:

»...sporazumno s konservativnim Zapadom čuvamo tisućljetne temelje kulture i privrede, a zajedno s revolucionarnim Istokom, stvaramo državu u kojoj svi privredni i kulturni faktori, a napose seljaštvo i radništvo, odlučuju sveukupnom vladom i upravom«. (str. 368–369).

Važenje načela narodnog samoodređenja universalizira se u sljedećem smislu:

»Iz te potpunosti i neprekinutosti narodnoga vrhovništva slijedi i potpuno i neograničeno pravo narodnoga samoodređenja i u cijelom unutrašnjem državnom uređenju.

Hrvatska je, dakle, plebiscitarna republika.« (str. 369)

U njoj se ustavno zajamčuje »vlada seljačke većine«:

»U Hrvatskoj seljaštvo, kao preogromna većina svega naroda, ima na to odlučivanje neosporivo pravo čim je na sveopćim izborima tu većinu u istinu i dobito.

Hrvatska je zato seljačka republika.« (str. 369)

U takvoj Hrvatskoj naročito je naglašen antimilitarizam, što ima dalekosežne posljedice u njezinu uređenju, funkcioniranju pa i u ideološkoj sferi:

»...plebiscitarna seljačka republike (je) mirotvorna i neutralna te u njoj nema stajaće vojske, ali se svi

državljanima imadu prema posebnom obrambenom zakonu sposobiti za obranu doma i domovine.

Najnužnija vojnička naobrazba ima se uvijek spojiti s općom naobrazbom, s posebnom privrednom poukom i s općom radnom družnošću». (str. 370)

Ustav konzervira socijalnu strukturu Hrvatske na način koji je bio ideal brojnih društvenih činilaca u hrvatskom društvu tokom većeg dijela 19. stoljeća u vezi s raspravama o zadružnom pitanju:

»Seljačka država je ograničena zajednica slobodnih i uređenih domova. Za svestrani napredak seljačkog doma stvara se posebni zakon o seljačkom nasljednom pravu i gospodarskoj slobodi u duhu stoga običajnoga zadružnog prava, a u skladu s današnjim mišljenjem i potrebama seljačkoga naroda; isto tako zakon kojim se seljački dom izuzima od prisilne ovrhe, zakon o kućnom redu i posluhu kojim se ujedno uređuje slobodno osnivanje novih kućnih zadruga«. (str. 372)

Jasno je da su vlasničke, privredne i političke implikacije ovakva stava dalekosežne, uključivši i stajalište razvojne politike.

Dalekosežne su i implikacije odnosa prema radu:

»Narodne privrede nema bez sveopćeg rada. Na jočitiji je zahtjev pravičnosti da svakome pripadaju plodovi njegova rada. (...) Država kao privredna zajednica stvara posebni zakon o sveopćoj radnoj dužnosti i posebni zakon o sveopćoj ratarskoj praksi...« (str. 374–375)

Zakonski status drugih grana privrede i drugih društvenih slojeva definira se sa stajališta interesa seljačke države:

»Seljačka država osigurava pravilno poslovanje svim granama privrede, a naročito osigurava industrijalnu produkciju te uređuje sve to zakonom o radničkom pravu, kojim se uvažava čitav radnički pokret«. (str. 375)

Da bi socijalnoekonomski osnova seljačke države bila zajamčena, ustavno je predviđena i radikalna agrarna reforma:

»Svi veleposjedi, bez obzira na šume, i državni i crkveni i privatni načelno se ukidaju. Nijedan posjed ne smije biti veći od najvećeg seljakova posjeda u istoj županiji. Iznimke od toga s obzirom na gospodarsko školstvo, na zadružno (kooperativno) napredno gospodarstvo i na agrarnu industriju određuje posebni zakon«. (str. 375)

U oficijelnoj ideologiji hrvatske seljačke države istaknute su funkcije vjere i prosvjete:

»Vjera je temelj moralnoj kulturi. Vjera uopće a kršćanski nauk napose je temelj odgoja«. (str. 377)

»Osnovna škola imade seljačko obilježje i prva joj je svrha da se postigne potpuna i trajna pismenost u narodu«. (str. 377)

»Poslije svršene opće narodne škole sva ženska i muška mladež priučava se najmanje dvije godine praktičnoj privredi svake vrste, već prema shodnosti ili mogućnosti, ali svagdje s opće prosvjetnom poukom i s praktičnim učenjem ruskoga i njemačkoga jezika«. (str. 378)

Temeljna je jedinica »narodne samovlade« »seljački dom« ili »seljačka domaja«, tj. »svako seljačko gospodarstvo kao glavna privredna i prosvjetna jedinica s općenitim narodnim obilježjem«. (str. 383)

Dalje:

»Prva teritorijalna jedinica svoj toj upravi jest gospodarska općina koju redovito sečinjava svako selo za sebe, a gdje to narod želi, ili potreba zahtijeva, više manjih sela ili zaselaka, načelno u opsegu jedne zemljишne zajednice ili jedne porezne općine«. (str. 384)

Ovakva Hrvatska proklamira se i u svojoj svjetskoj viziji kao »živi (...) organ velike čovječanske zajednice koja se polagano, ali sigurno, pretvara u veliku svjetsku saveznu republiku«. U tu zajednicu Hrvatska može ući na dva načina:

»K toj čovječanskoj zajednici pristupa republika Hrvatska ili sporazumno sa Slovenijom, sa Srbijom i s Bugarskom, kao ravnopravni član jugoslavenske savezne republike ili direktno kao član Saveza Naroda«. (str. 388)

Cijeli ovaj akt, koji je značenjski tako slojevit i nadasve kontroverzan, mnogo više svjedoči o političkoj konstelaciji u Kraljevini SHS u kojoj je nastao nego o razini modernizacijskih procesa u hrvatskom društvu u isto vrijeme. Iako je iza ideologije hrvatske seljačke države bila svrstana izrazita većina hrvatskog naroda, »agrarni industrijalizam« brojnih hrvatskih privrednika, koji je literarno nerijetko eksplicirao Ivo Belin, u dvadesetim godinama mnogo je izravnije reflektirao zbiljske tendencije u modernizacijskim procesima u hrvatskom i jugoslavenskom društvu. U članku »Industrijalizacija Jugoslavije« Belin uveliko inzistira upravo na razvoju agrarne industrije:

»Sirovinâ, za veliki deo industrije, ili već imamo u dovoljnoj količini, ili bi se dale lako producirati. Sva takozvana agrarna industrija – specijalno mlinovi, pivovare, tvornice šećera i žeste – imaju sve preduvete za razvitak, pa čak da se i preko pokrića domaće potrebe upuste i u svetsku konkurenциju. Bogatstvo stoke – ukoliko bi se uspelo našem eksportu dati orientaciju

za izvoz mesa mesto izvoza živog blaga – osiguralo bi sirovine za jaku industriju koža. Što se tiče tekstilne industrije, to smo, poput ostale Evrope, upućeni i mi na import pamuka, dok bi ostale tekstilne sirovine, uglavnom, mogle zadovoljavati našu potrebu. Dovoljne količine drva, kao preduvet za jednu snažnu industriju, same se po sebi razumiju«.¹

Iz perspektive interesa hrvatskih industrijalaca Belin je u to doba umjereni optimist:

»Ujedinjenje i oslobođenje delovalo je povoljno specijalno na našu takozvanu 'prečansku' industriju, jer je prestala bila konkurencija industrije Beča, Pešte, te Češke, a konzumtivno područje naraslo je na 13 milijona stanovnika. Ovi naši krajevi nisu se ni mogli ranije industrijalno razviti, jer su im u tome stajali na putu oni krajevi monarhije koji su, po motornoj energiji, kvalificiranoj radnoj snazi, a specijalno po jačini svojih kapitala, bili daleko nadmoćniji. Sada su jaki carinski zidovi počeli da sprečavaju stranu industriju da igra dominantnu ulogu u tim krajevima, a i na celoj našoj teritoriji«.

Samo u jednom trenutku Belinov optimizam nije ograničen:

»U pogledu napretka naše industrije, mi bismo čak smeli tvrditi, da nijedan narod nije za ovako kratko vreme pokazao tako znatne uspehe. Naravno, sve uzeto relativno u odnosu prema stanju pri koncu rata.«

Razumljivo je da je Belin inače protivnik bilo kakvih srednjoevropskih ili nekih drugih kombinacija Jugoslavije.²

1) NE, V/6, 21/6/1922.

2) Isti, »Podunavska Konfederacija i Jugoslavija«, NE, II/1, 21/3/1921.

U članku o industrijalizaciji Jugoslavije njega jedino brinu nagovještaji administrativnog uplitanja u investicionu politiku, tj. brine ga pitanje koje će slijedećih godina biti sve zaoštrenije i zbog kojega će hrvatski privrednici postupno prilaziti HRSS-u, a naročito HSS-u, kada Stranka prizna Vidovdanski ustav.

Hrvatsko je seljaštvo »na velika vrata« ušlo u hrvatsku politiku poslije 1918. godine, što je nužno suštinski utjecalo na shvaćanja temeljnih pitanja strategije razvoja i hrvatskog i jugoslavenskog društva u svim međuratnim godinama, neovisno o dubokim promjenama u društvenom biću HSS-a, naročito nakon 1928/29. godine. Srpsko seljaštvo u Srbiji također je ušlo »na velika vrata« u srpsku politiku ali još početkom 19. stoljeća, u vrijeme prvog i drugog srpskog ustanka. U usporenom procesu modernizacije Srbije tokom 19. stoljeća simbiotički utjecaj srpskog seljaštva na srpsku politiku nikada nije prestajao, ma koliko bio posredovan. Dragoljub Jovanović, naučnik vrhunskoga francuskog obrazovanja i ideolog srpskog zemljoradništva, nesumnjivo je u pravu kada je tvrdio:

»Malo je primera u Evropi, osim, možda, u Švajcarskoj, da su seljaci tako neposredno bili umešani u ratove i bune, tako tesno vezani za vojskovođe i političare, tako prisno upoznati sa ljudima i događajima koji su odlučivali o stvaranju, uređivanju i odbrani države.«.¹

Kada je srbijansko društvo sazrelo do svijesti o nužnosti vlastite industrijalizacije, kao bitne pretpostavke daljeg jačanja političke samostalnosti, što se

1) D. Jovanović, »Socialna struktura Srbije« (Predavanje održano u Englesko-amerikansko-jugoslovenskom klubu u Beogradu), Beograd, 1932, str. 18.

dogodilo poslije Majskog prevrata 1903. godine, u suštini nije bilo nikakve opozicije takvoj orijentaciji, iako je seljaštvo bilo njegova golema većina i iako je ono bilo dalje od bilo kakva klasnog mira nego ikada ranije tokom 19. stoljeća.

Utjecaj Saveza zemljoradnika, odnosno Zemljoradničke stranke u Srbiji nikada se nije mogao mjeriti s utjecajem Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj, što ne znači da agrarne ideologije u međuratnoj srpskoj politici ne zaslužuju posebnu istraživačku pažnju. Dapače, iako ograničenijeg utjecaja, one su iznjansiranije nego u hrvatskoj politici i slojevitije reflektiliraju dramu modernizacije srpskog društva. Dragoljub Jovanović nesumnjivo je ličnost koja s tim u vezi zaslužuje posebnu pažnju. Iako je u dvadesetim godinama u Jugoslaviji objavljeno dosta spisa u vezi s agrarnim ideologijama, seljačkom demokracijom itd., njegova knjiga »Agrarna politika«, objavljena u Beogradu 1930. godine, u vrijeme kraljevske diktature, kojoj je Jovanović bio nepomirljiv protivnik, u štočemu je bez premca u međuratnoj Jugoslaviji, kada je ta vrsta literature u pitanju.¹

»Agrarna politika nije više samo jedna naučna disciplina«, piše Jovanović, »ili oblast jednoga privrednog ministarstva: to je, kao i socialna politika, jedno nastrojenje duhova, jedna idejna, ideološka i politička težnja. Izgrađuje se kao reakcija na suvišno

1) Obzirom na ograničenost raspoloživog prostora, ovdje možemo samo upozoriti na potrebu komparativnog istraživanja više drugih suvremenih izvora, npr.: P.A. Sorokin, *Ideologija agrarizma*, Zagreb, 1924; M. Ilić, *Ekonomsko-socialni program Jugoslovenske Republikanske Stranke*, Beograd, 1922; R.M. Đokić, *Poslanica zemljoradničkom narodu (i) Ustav (Statut, Načela i Program) Zemljoradničke Stranke*, Beograd, 1925; *Predlog Ustava Zemljoradničke Stranke*, Beograd, 1928. itd.

industrijaliziranje i na preterano razvijanje gradova /urbanizaciju/ čitava jedna nova ideologija, *agrarizam*. Stvara se, u pojedinim zemljama i na međunarodnom polju, sve izrazitiji *seljački pokret*, sličan onome koji je na Zapadu dao glavno obilježe drugoj polovini 19. i prvim decenijama 20. veka, sličan radničkom pokretu, samo mnogobrojniji od njega, a sa osobinama koje odlikuju seljake i poljoprivredu. Najprije na ekonomskoj i stručnoj osnovi, zatim sve šire, do staleškog i klasnog obeležja, seljački pokret teži u poslednje vreme da dobije i politički karakter, i da uzme oblike jednoga potpunog oslobođilačkog i reformatorskog pokreta. Počet u cilju obrane ličnih i grupnih interesa poljoprivrednika, on sve više pokazuje ambiciju da čitavo društveno uređenje stavi na drugu osnovu« (str. 10–11)

Kako u ovoj knjizi političar Jovanović nije nadvladao naučnika Jovanovića, on je posebno analizirao »minimalizam seljačkih masa«, tj. njihovu spremnost na »*kompromis, sporazum, nagodbu sa jačima*«, što je prema njemu »alfa i omega seljačke politike«.

Povijesni potencijal seljačkih pokreta time se ipak nije iscrpljivao i on je nedvosmisleno istakao:

»*Seljački pokret, pored svih razlika, ipak najviše liči na radnički*.

I jedan i drugi znače *cepanje od buržoazije*.« (str. 432)

U zaključku o budućnosti agrara on ističe:

»Poljoprivreda je najzad uspela da se afirmira. Ne više osjetljivošću pesnika i filantropa, niti usled uviđavnosti državnika, već svojom vlastitom snagom. Kao snabdevač hranom, sirovinama, ljudima; kao potrošač industrije, zanata i trgovine; kao društveni i po-

litički činilac, poljoprivreda danas staje u red sa drugim granama radnosti, seljaštvo uporedo sa ostalim ljudima. Šta više, pojavljuju se težnje da ono pređe u ofanzivu, i da za sebe zatraži – kao u misli fiziokrata – vrhovni položaj. Na suprot suvišnom *industrijalizmu* 19. veka, stavљa se *agrarizam* 20. veka. Kao protest protiv preteranog razvijanja gradova, ističe se loznička: *natrag selu*. Mesto hemiske *pilule* za čovekovu ishranu – o kojoj se sanjalo do nedavno – današnja fiziologija i higijena izbacuju zapovest: što više zelenila, sokova, korenja, svežih plodova. Najzad, ne više koncentracija i centralizacija u kapitalu i radu, već – *decentralizacija*.

U samom agraru, vrednosti su pretrpele velike izmene. Nije više cilj da se postigne što veće cene i tako najviša renta, – *bezradni dohodak* za mali broj ljudi, – već da se *zaposle i ishrane* ljudi, i da se podigne njihov *nivo života*. (str. 433)

S tim u vezi Jovanović daje vrlo sugestivnu analizu društvenog i interesnog raslojavanja u agrarizmu 20. stoljeća. Za njega su »*agrarci*« oni kojima je cilj da »hrana i sirovine budu što skupljii, kako bi njihova renta bila što veća«. Agrarci su u tom smislu obično veleposjednici:

»...razumljivo je što *velikoposednici*, – za koje je poljoprivreda jedan posao, a gazdinstvo jedno preduzeće, – vode računa isključivo o *cenama* agrarnih proizvoda i o *čistom prinosu* koji im ostaje od zakupa, napolice ili najamnog rada. Njima također godi beda seljačkog sveta, jer će onda nadnice biti manje, a izdavanje pod zakup ili na deo za njih povoljnije«. (str. 434–435)

Izuzetno je jasan u vezi s prirodnom agro-industrij-skog konflikta:

»*suprotnost između agrara i industrije svodi se, dakle, na suprotnost između velikoposednika i industrijalaca.*« (str. 435)

Naprotiv, prostor moguće suradnje radničkog i seljačkog pokreta izuzetno je velik. Nitko kao Jovanović nije analizirao promijenjenu psihologiju seljačkog odnosa prema industriji, a nitko tu spoznaju nije uspio iskoristiti kao jugoslavenski komunisti od 1941. do 1945. godine:

»Na višem stupnju novčanosti, kada i mali poljoprivrednici namenjuju pijaci dobar deo svojih proizvoda, oni u industriji ne samo ne gledaju svoga neprijatelja, već vide najboljeg prijatelja i saveznika: ona kupuje njihovu hranu i sirovine, snabdeva ih fabrikatima, daje im posla u neprilici. *Seljaci uopšte vole industriju.* »Agrarci« se groze mašina i dimnjaka; seljaci ih poštuju: to su u njihovim očima čudotvorna božanstva. – Na još višem stupnju, kad je proizvodnja za pijacu još razvijenija, *industrija dolazi u pomoć poljoprivredi*: uvode se industriski metodi rada, upotrebljavaju se savršeniji alati i mašine, sirovine se prerađaju na licu mesta. Stvaraju se *poljoprivredne industrije, kćeri varoške industrije*«. (str. 435)

Nasuprot agrarnom tradicionalizmu, Jovanović afirmira agrarni modernizam, koji se s industrijalizmom simbolički prožima:

»Danas je broj ljudi koji žive izvan agrara vrlo veliki i sve je veći. A moraju svi jesti, i moraju raditi: selo treba da ih hrani i da kupuje njihove izrađevine. *Ono dakle mora biti ekonomski jako* (Dobar proizvođač i dobar potrošač) *i kulturno visoko.* Napredak grada se ranije vršio na štetu sela. Sada se mora naslanjati na njega«. (str. 437)

S tim u vezi Jovanović zaključuje svoju studiju:

»Evo što čeka agrar: *sve tešnji dodir sa industrijom, i sve veće izjednačenje sa gradom*. Budućnost neće ukinuti industriju, nego će industrijalizovati poljoprivrednu. Neće uništiti zemljoradnike, nego će ih osposobiti da bolje proizvode i da više troše. Neće srušiti gradove, nego će ih približiti prirodi, to znači svežini i zdravlju. Neće zbrisati sela, nego će im doneti kulturu i ugodniji život. Takvu budućnost nose snovi pesnika i pronalasci tehničara; nju moraju pomoći reforme i ustavne agrarne politike«. (str. 437)

Međutim, u drugom desetljeću postojanja jugoslavenske države, koje je počelo s proglašenjem kraljeve diktature, kao uvodom u novo zaoštravanje socijalnih konflikata u jugoslavenskom društvu, seljački pokreti u svim svojim nacionalnim tradicijama, a mi ih ni izdaleka nismo analizirali u cijelom spektru, suočavaju se s razvojnim tendencijama koje su sve oprečnije njihovim idealima i koje su u ekonomskoj historiji u suštini istražene.

Tridesete godine obilježene su s pojačanim procesom agrarne pauperizacije:

»Kod nas je proces pauperizacije mnogo brži od procesa proletarizacije. Seljak se klasno ne diferencira. On se deklasira... Statističari su izračunali da 2/3 naših seljačkih gazdinstava ne prelaze više od 3 hektara ziratne zemlje, a do 1/5 ukupnog seoskog stanovništva uopšte nema zemlje za obrađivanje.¹

U šest do devet banovina izrazita apsolutna većina stanovništva bila je nepismena, u dvije je to bila skoro trećina stanovništva, a samo u jednoj, Dravskoj, tj. u Sloveniji, nepismenih nije bilo više od 5,5%.²

1) V. Bilbija, »Pauperizacija našeg sela«, Pregled, 13/1937, str. 492–494.

2) Vidjeti *Seljačko kolo*, III/53, 4/11/1937.

U takvim uvjetima obnavlja se seljački pokret u različitim svojim artikulacijama. »Gospodarska sloga« Hrvatske seljačke stranke, stvorena 1935. godine, čim je to zakonski postalo moguće, za kratko vrijeme, u nepune dvije godine, ima 4.500 seoskih organizacija.¹ »Seljačko kolo« Samostalne demokratske stranke, koje prije svega okuplja srpsko seljaštvo u Hrvatskoj i drugim »prečanskim« krajevima, također se vrlo brzo razvija od 1937. godine.²

U vrlo širokom rasponu krajem tridesetih godina obnavljaju se rasprave o seljačkoj demokraciji, o seljačkoj državi, a leitmotiv im je redovno duboko nezadovoljstvo civilizacijskim i kulturnim saldom Kraljevine Jugoslavije.³ Seljaštvo je sve više bilo spremno za temeljite društvene promjene. U stvaranju pretpostavki za takve promjene izuzetno je velika uloga agrarnih ideologija upravo u njihovoj manje ili više adekvatnoj primjerenosti modernizacijskim izazovima u jugoslavenskom društvu.

(Studija je izvorno objavljena na srpskom ili hrvatskom jeziku u časopisu Naše teme, 1989, 33 /5/, 1135–1149).

1) M. Baković »Gospodarska sloga i njeno djelovanje«, *Pregled*, XIII/163–164, str. 501–506.

2) Seljačko kolo. Narodni list počeo je izlaziti 1935. godine. Iz njegova sadržaja moguće je egzaktno pratiti ekspanziju istoimenog društva.

3) U tom su smislu naročito indikativni brojni tekstovi u *Seljačkom kolu*, prije svega prilozi Adama Pribićevića.

XIV

»Karakterologija Jugoslovena« Vladimira Dvornikovića i njegina recepција у srpskoj i hrvatskoj kulturi (1939–1941)

O povijesti inteligencije u jugoslavenskom društvu od 1918. do 1941. godine u suvremenoj jugoslavenskoj historiografiji nema mnogo istraživanja. Vrijednijih spoznaja, nerijetko međusobno protuslovnih, ima prije svega u vezi s poviješću »lijeve inteligencije«. Sve je to vrlo daleko od zbiljskih potreba za kritičkim vrednovanjem duhovnog nasljeđa toga doba u njegovu konkrenohistorijskom ambijentu, u njegovim nacionalnim tradicijama.

Takva buduća kritička vrednovanja, koja će neizbjježno biti i mukotrpna traganja za vlastitim bićem, nesumnjivo će se suočavati s posebno velikim teškoćama u slučaju hrvatskih intelektualaca koji su bili ideolozi i »praktičari« jugoslavenskog integralizma. Šutnja, ispunjena osjećajem nelagode i zbumjenosti, koje su posljedice »bijele mrlje« u biografijama, zajednička je modernoj i hrvatskoj i srpskoj kulturi kada su u pitanju hrvatski intelektualci jugoslavenski integralisti, ljudi koji su se kraće ili duže vrijeme u međuratnom razdoblju identificirali s ideologijom i s politikom koje su 1941. godine pretrpjеле tako stravičan slom, a koji je u nekim svojim vidovima bio predvidljiv i 1918. godine.

Kako su ti intelektualci neovisno o svojoj brojnosti, uglavnom sve manjoj od početka do kraja razdoblja, bili sve prije nego homogena skupina u bilo kom pogledu, bilo kakav pokušaj kritičkog vrednovanja morat će se najprije suočiti s pojedinim ličnostima i njihovim opusima. Takav je pristup tim neizbjegniji što se u više slučajeva radilo o vrlo jakim individualnostima, koje tradicionalne nacionalnokulturne tipologije, hrvatske i srpske, ne mogu »bez ostatka« integrirati. U komunikaciji s ovim ličnostima i njihovim opusima prepreka su još uvijek učinci inercije duhovnog samoograničavanja u obzoru »dijamata« iz razdoblja 1945–1952. godine.

Tako je Dušan Nedeljković, akademik i redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, u svome članku »Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije« (Zbornik Filozofskog fakulteta I, Beograd 1948, 7–31) iznio svoj sud i o Vladimиру Dvornikoviću, ličnosti čije je djelo »Karakterologija Jugoslovena« (Beograd 1939) povod ovom prilogu, kao o iracionalisti sa sjedećom »argumentacijom«:

...imao je on svoj odjek u onome zoološkom iracionalizmu, tj. pacifističkom misticizmu koji je sa Dr Vladimirovom Dvornikovićem iz jeftićevskih monarhofsističkih vlada ministrovao i sa vladikom Dr Nikolajem Velimirovićem sa amvona grmeo protivu demokratije i komunizma, a za velikosrpski »integralni jugoslovenski nacionalizam«, prirepak bilo francuskog ili engleskog ili američkog imperijalizma ili nemačkog fašizma, ko da više /17/

Ili:

»A kad je Aleksandar, na pomolu krize 1929, monarho-fašističkom diktaturom izbrisao poslednje zaostat-

ke prividne demokratije, onda je Dvorniković u svojoj knjizi »Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi« /1930/ proklamovao spasonosno vraćanje našoj epskoj i patrijarhalnoj suštini, u kojoj treba da naši narodi nose rasno u sebi onaj svećovečanski misticizam koji treba da je svojstven svima slovenskim narodima, kako su to tumačili belogardejski proroci, koje je Aleksandar bogato plaćao...« /19/

Nedeljkoviću je »Karakterologija Jugoslovena« klijučni dokaz za ovakav stav!

Iako je Dvorniković posthumno imao sreće da u Institutu za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu 1975. godine bude objavljena monografija Branka Despota »Filozofiranje Vladimira Dvornikovića«, koja mu je posvećana kao jednome od »petorice učitelja, koji su sa Filozofske katedre ovoga fakulteta poučavali i stvarali temelje naše filozofske kulture od osnivanja te nove katedre 1874, pa sve do početka drugog svjetskog rata«, koja u njegovu opusu otkriva autentične stvaralačke vrijednosti, u popularnim predodžbama o Dvornikoviću utjecaj Nedeljkovićeva pristupa još je uvijek nesravnjivao pretežniji nego Despotova, unatoč tome što skoro nitko nema ilzije o »filozofijskoj« uteviljenosti Nedeljkovićevih stavova.

Ako se izuzme Despotova knjiga, koja je vrlo korisna, ali ipak ograničena predmetom istraživanja, u nizu humanističkih i društvenih znanosti koje je Dvorniković na različite načine tangirao, jedva da ga bilo tko koristi. Ako to i radi, skoro nikada ga ne citira. »Integralnom jugoslavenskom nacionalistu« i »jeftićevskom ministarskom pomoćniku« još uvijek se ne prašta.

Da li je šutnja o povijesnoj baštini jugoslavenskog integralizma najbolji način njegova povijesnog zaborava?

va? Pitanje je nesumnjivo postavljeno na najgori način. »Bijele mrlje« ne rješavaju ništa. Naprotiv!

Vladimir Dvorniković rođen je 28. srpnja 1888. godine u Severinu na Kupi, a umro je 30. rujna 1956. godine u Beogradu. Budući njegovi biografi morat će istraživati koliko su njegova potonja uvjerenja u vezi sa zavičajnim iskustvima, budući da je rođen u kraju u kojem se susreću sva tri hrvatska narodna govora (kajkavski, čakavski i štokavski), a time i različite hrvatske tradicije, odnosno u onom dijelu hrvatskog prostora u kojem se Srbi najviše približuju Slovincima. Oni će isto tako morati istražiti koliko su u njegovu duhovnom sazrijevanju važna pučkoškolska iskustva iz Drežnika, gdje je susreću hrvatstvo, srpstvo i muslimanstvo i iz Zemuna, gdje se ne susreću samo srpstvo, hrvatstvo, nijemstvo i židovstvo nego i svjetovi, odnosno koliko je u tome bilo bitno sarajevsko iskustvo, koje datira iz doba njegova gimnazijskog školovanja, a koje je u to doba nužno moralo biti u vezi sa svim spomenutim tradicijama i ne samo njima. Tokom studija u srednjoevropskom središtu Beču sva Dvornikovićeva multikulturalna iskustva nesumnjivo su se morala suočiti s brojnim novim izazovima. *Njegova vlastita integralistička uvjerenja doista su rano mogla sazrijeti, ali je za razumijevanje čitava njegova opusa bitno da njegov integralizam nije prije svega morao biti nacionalnopolički izbor nego intelektualni izbor u životnom iskustvu multikulturalnosti.*

U intelektualnom suočavanju s fenomenima multikulturalnosti Dvorniković već u studentsko doba prelazi granice strogo shvaćenih znanstvenih disciplina. Njegova doktorska teza, obrađena u Beču 1911. godine kod Friedricha Jodla, glasi: »*Von der Notwendigkeit*

der psychologischen Begründung der Erkenntnistheorie.« Odnos između filozofije i nauke ostaje trajnom njegovom duhovnom preokupacijom. Bez nje je nemoguće razumjeti i »Karakterologiju Jugoslovena«. Tako i u svome habilitacionom predavanju »Filozofija i nauka« (1919) iznosi sljedeće teze: »1) »nema nauke bez filozofije«; 2) »filozofija ne može bez nauke«; 3) »potreba naše autohtone filozofije«. Predavanje je svršio s napomenom, »da je i kod nas došlo vrijeme, kad će se razviti naša autohtona filozofija.« (B. Despot, nav. dj., 181–182)

Na toj razini moguće je pojmiti njegovo shvaćanje karakterologije. Karakter je »bit« individuma: »Zato je i spoznavanje čovjeka u onome »što« on jest isto što i »karakterisanje. Karakteriziranje sustavno razvijeno i metodski osigurano postaje »karakterologijom.«« (Isto, 103) Obzirom na društvenu stvarnost čovjeka, na njegovo nepostojanje kao absolutno samostojnog individuma, »narod« je za Dvornikovića »istorijska ličnost višeg reda«: »Ono po čemu taj individuum jest to »što« on jest, a ne tek moguća kopija drugih naroda, »kolonijalna mikstura« neka, jest njegov »narodni karakter.«« (Isto, 104) Obzirom na njegovo shvaćanje odnosa između filozofije i nauke, »samospoznavanje« se strogo razlikuje od pukog poznavanja i spoznavanja. Narod koji je samo etnografski, lingvistički objekat evropskog proučavanja ne može biti ravnopravni kulturni subjekt i faktor Evrope. Stroga je karakterologija posebno važna kod »malih naroda« na »prelazu iz sirovog i nagonskog životnog perioda u prosvjetljenost i racionalizam.« (Isto, 105) Zato je i isključeno bilo kakvo shvaćanje vječnog ili nepromjenljivog karaktera.

Dva stava čine nam se ključnima u Despotovoj analizi Dvornikovićeve karakterologije:

»Karakterologija je, po svojoj najvišoj svrsi, sredstvo filozofiranja. Pomoću nje onaj tko filozofira oslobađa sebe za samoga sebe i time sebi omogućuje da postane ono što on odista jest. Ovako oslobođeno »mi«, koje »u nacionalno-karakternom samospoznavanju« saznaće što ono odista jest, što je odista »njegovo« a što je »tuđe«, jest, za Dvornikovića, mogući subjekt »naše«, »nacionalne« filozofije. No, uz ovu filozofiju funkciju karakterologija ima i praktički smisao. Jer svaki čovjek pojedinac i svaki narod imaju svoj karakter i svoje individualne osobine, onda svako »snalaženje« među ljudima i svako »upravljanje«, svaki »naročito uspješni rad« s ljudima, prepostavlja neku karakterologiju.« (Isto, 109)

Međutim, kako je *narod* povijesna kategorija, ono biološko, što je po njegovu uvjerenju najdublje u čovjekovu životu, s čime se on rađa, iz čega izvodi pojam »karakterni biotip«, temeljna je povijesna opreka između »naroda prostora« i »naroda vremena«:

»Narod možemo posmatrati sa gledišta vremen-skog, istoriskog kontinuiteta. Ali, mi ga moramo u isto vreme zamišljati i u nekom određenom životnom prostoru.« Tu se javlja tlo, životna sredina, klima; »Jugosloveni« se pomaljaju kao »deca Balkana, pogorštačeni ravničari«. Ovaj moment prostora opravdava diobu na »narode prostora« i na »narode vremena«. »Narodi prostora, stvoreni i određeni prirodom, zemljom, ekologijom u smislu prirodne nauke, pretvaraјu se postupno u narode vremena u čijem formiraju pretežno odlučuju istoriski, socijalno-kulturni činioci... Jugosloveni, kao i ostali Sloveni, dugo su bili samo vanistoriski narod prostora. I posle ulaska u isto-

riju, dolaskom na današnji jug, istoriska sudbina i priroda nove postojbine pokazala je jaku tendenciju da ih opet vrati u stadij neistoriskog naroda prostora. Moglo bi se čak kazati da se životna sudbina Jugoslovena kao celine uopšte i sastojala iz neprekidne borbe za taj prelaz iz naroda prostora u narod vremena. Ta borba traje u stvari i danas. I danas se još Jugosloveni bore sa prostorom, geografskom dominantom svoga života. Tu dominantu oni nisu svladali, iako su dospeli do presudne granične tačke: do političke sinteze i protiv geografskih prostornih sila koje toj sintezi nisu bile pogodne.« (Isto, 113–114)

To su samo neke od prepostavki na temelju kojih je Dvorniković napisao »Karakterologiju Jugoslovena«, knjigu koja tangira mnoštvo prirodnih, humanističkih i društvenih znanosti, a koja istovremeno u svojoj dubokoj osobnoj proživljenosti, u skladu s piščevim svjetonazorom, nesumnjivo ostavlja dojam angažiranoosti.

Reakcije čitateljstva nisu mogle izostati.

Beogradski časopis »Učitelj«, pedagoško glasilo za stručno usavršavanje učitelja i školski život, među prvima se oglasio iscrpnijim prikazom Dvornikovićeve knjige, koji je mjestimično u euforičnom tonu napisao Milić R. Majstorović.¹ Takav je početak prikaza: »*Ako se ikad naš intelektualni čovek radosno i ponsno osećao, to je bilo u onim trenucima, kad se naučno sintetiziralo sve znanje i iskustvo o njemu i njegovom narodu, kad mu se jasno kazalo ko je on, šta radi on i kakva je njegova misija u budućnosti.*« (65) Doživljajući u tom smislu Dvornikovićevo »grandiozno i luksuzno opremljeno

1) Milić R. Majstorović, »Karakterologija Jugoslovena, napisao Vladimir Dvorniković...«, Učitelj, XX/1939, 1, 65–67.

delo«, Majstorović tako i završava svoj prikaz, preporučujući »Karakterologiju Jugoslovena« pedagozima kao djelo koje »*dolazi kao najvažniji pomoćnik u njihovim teoriskim i praktičnim pedagoškim studijama, sem ako neće da zidaju na pesku*«. (67) Iako je Dvornikovićeva knjiga svrstana s »Balkanskim poluostrvom« Jovana Cvijića među »*dva glavna datuma*« jugoslavenske etnopsihologije, odnosno karakterologije, iako joj se u spoznajnom smislu čak daje stanovita prednost u odnosu prema Cvijićevu djelu, u prikazu nema nikakva izvođenja iznijete tvrdnje. Međutim, pažnju privlače citirani Dvornikovićevi ulomci. Prema jednom od njih karakterologija Jugoslavena je »*htela ne htela, neka vrsta sinteze svih nauka o našem narodu, o izrazima i produktima njegova života*«. Iz perspektive takve nauke Jugoslaven je »»*nedovršen čovek*«: »*U svojoj današnjoj duševnoj formi Jugosloven, kao pojedinac, zakočen je još u samom sebi; Jugosloveni, kao narod i društvena zajednica, koče jedan drugoga i jedni druge*«.« Dakako, pred ovako interpretiranim Dvornikovićem karakterologiju zamjenjuje politika. Kako su Jugoslaveni kao narod nesporni, sporno je ono što ih sputava da se »dovrše«. U 1939. godini takav način postavljanja pitanja nije ostavljao puno prostora za odgovore.

Instruktivno je pisan i prikaz u zagrebačkom dnevniku »Obzor«, koji je vjerojatno napisao crnogorski nacionalista Savić Marković Štemilija.¹ njegov je ton također euforičan, čak je čitav članak napisan u jakoj napetosti i završava sljedećom preporukom »hrvatskoj javnosti«: »*O Dvornikovićevu djelu potrebno je bilo referirati hrvatskoj javnosti jer ono nije namijenjeno široj*

1) § a/, »Karakterologija Jugoslovena« od dra Vladimira Dvornikovića,, Obzor, LXXIX/1932, 132/13.06.

publici, pa se ne bi mogao svatko na samom vrelu osvjeđaćiti o njegovim tendencijama i metodama.« Dakako, i tendencije i metode vrednuju se u izrazito negativnim konotacijama: »...kad se ovo po vanjšini grandiozno djelo otvorí ma na kojoj strani i kad se zaviri u njegov tekst, odmah se vidi da je njegova oprema u obratnom razmjeru s njegovom sadržajnom vrijednošću.« Većina drugih piščevih »argumenata« izvedena je na sličan način, tako da je u stvari izostao bilo kakav dijalog s Dvornikovićevom knjigom. Sve što je u članku napisano aluzija je na Dvornikovićevu izdaju hrvatstva iz perspektive Štedimlijinih shvaćanja: »Neće sigurno nikoga uvrijediti što Dvorniković nije našao u čitavoj hrvatskoj povijesti ni jednog čovjeka, koji bi se po svom karakteru i radu mogao istaći potomstvu za primjer ili što je u svakoj borbi i u svakom pokretu Hrvata video samo bezglavo srljanje u mutnu propast i što uopće Hrvate kao nacionalnu i kulturnu cjelinu tretira kao negativnu pojavu...!« Dvornikovićeva karakterologija Štedimliju zanima samo na razini nacionalne pedagogike i nacionalnopolitičke instrumentalizacije, a potpuno je ravnodušan prema bilo kome znanstvenije utemeljenom pitanju. »Iz njegova pisanja izlazi«, piše Štedimlija, »da su sve političke težnje Hrvata morale biti usmjerenе u pravcu pripojenja Srbiji kao Piemontu Južnih Slavena i u pravcu odričanja od narodnog imena i posebne individualnosti u korist jugoslavenskog imena, koje se identificira sa srpskim.«

U isto vrijeme u novosadskom »Glasu Matice srpske« Tima Dimitrijević objavio je svoj prikaz koji je duhovno blizak Majstorovićevu u beogradskom »Učitelju«.¹ Dvorniković je za Dimitrijevića »kao re-

1) Tima Dimitrijević, »Karakterologija Jugoslovena od Vladimira Dvornikovića«, Glas Matice srpske, VI/1939, 99–100, 108–110.

flektor koji pokušava da osvetli skoro sva pitanja koja pritiskuju bolno čovečanstvo. (108) Budući da »živimo u danima duhovne dezorientacije, moralne klonulosti i etičke smućenosti«, Dvornikovićeva je knjiga putokaz: »...trudi se da uveri čitaoce o tome sa kolikom živom snagom raspolaze naš narod, a gde i kad greši. Dvorniković odgovara na pitanja bez čijeg rešenja ne možemo objasniti svoju prošlost, niti shvatiti sadašnjost, a još manje predočiti budućnost.« (108) Ni Dimitrijević ne dovodi u pitanje znanstvenu utemeljenost »Karakterologije Jugoslovena«, ona je za njega također neupitna. U svojoj neupitnosti, s pozitivnim konotacijama, ona ga skoro isključivo zanima kao ishodište »nove pedagogije« u funkciji odgoja »nove omladine«: »Ta nova pedagogija ima da u omladini, kao budućim građanima, razvije svest kako država nije samo sredstvo radi zaštite svojine, bez ikakvih dužnosti prema njoj, da radni svet naš vratí narodu i narodnom biću i, najzad, da predoči potrebu što življe inicijative i u umetnosti, i u književnosti i, napisletku, i u samom svakidašnjem životu. Ova nova pedagogija će nastojavati da dokaže kako se samo razumom stvara i snaži država s verom u narod i Otadžbinu, koja je izrasla jedino iz večnog živog osećanja zajedničke povezanosti na osnovu krvi, zemljišta i sudbine, jer naše je oslobođenje i ujedinjenje stvoreno na osnovu narodnog bića.« (108) Očigledno je i Dimitrijević pod jakim dojmom tvrdnje o »nedovršenosti« Jugoslavena jer ju posredno ilustrira Dvornikovićevom tezom da je Srbija, s izuzetkom nekolicine državnika starije generacije, dala »relativno malen broj izrađenih i markantnih političara«. (109) Dvornikoviće je na taj način otvorio pitanje o »novim političarima« i »novim ljudima«.

»Jerezino« glasilo »Samouprava« je među onima koja su najeuforičnije reagirala na pojavu Dvorniko-

vićeve knjige.¹ Prikaz je tako intoniran da se čini da teži stvaranju piščeva kulta: »...ona (tj. »Karakterologija Jugoslovena«) *pretstavlja nesumnjivo najvažniju originalnu publikaciju naše decenije. njena je važnost utočilo veća što se ona odnosi samo na nas same, na dušu našega naroda, čiji je veliki tumač bio Cvijić, a čiji su izraz pretstavljali samo oni koji su iz naše sredine izrasli i nadrasli sve nas, naše tle, našu istoriju i kulturu, da bi kao naši reprezententi ušli u istoriju Balkana i Evrope.*« Takva težnja još je uočljivija u ocjeni da je ova knjiga »*akt visoke socijalne svesti i velikoga patriotizma, kojim je uostalom nadahnuta sva njegova naučna misao i apostolsko-naučnički, propovednički rad.*« Iako su ove ocjene samo sastavni dio bilješke iz feljtonizirane ulomke iz Dvornikovićeve knjige, način na koji je knjiga plasirana ni ovaj put jedva da je bilo što imao s promocijom naučnog djela. Politička instrumentalizacija je uvjetovala polarizaciju odnosa prema knjizi, koja je u suštini postala povod još jednom srpsko-hrvatskom konfliktu u vrijeme koje je bilo u znaku Sporazuma.

Međutim, očigledna politička instrumentalizacija »Karakterologije Jugoslovena« ipak nije mogla sasvim isključiti raspravu o njezinu smislu obzirom na razvoj suvremenih humanističkih i društvenih znanosti. Tome je možda najbolje svjedočanstvo opširan prikaz koji je objavljen u »Hrvatskom dnevniku«.²

Ocjena koju je u tom tekstu iznio Alfons Heisinger, potписан kao A.H. Žarković, i u političkom smislu

1) »Karakterologija Jugoslovena. Jedno monumentalno delo g. Vlad. Dvornikovića«, Samouprava, LIX/1939, 1038/03.08.

2) A.H. Žarković /Alfons Heisinger/, »Duh integralizma u Dvornikovićevoj Karakterologiji«, Hrvatski dnevnik, IV/1939, 1171/06.08, 14–15

slu nesravnjivo je poraznija nego u Štedimlje, ali i mnogo »opuštenije« napisana. Prema Heisingeru, »Karakterologija Jugoslovena« nastaje u vrijeme kada je izvjesno da »integralni Jugoslaveni« »ostaviše ruševine u svim granama narodnog života«. njegovo je mišljenje da je to u suštini bio slučaj i u duhovnoj sferi, budući da smatra da je ova knjiga prvi »cjeloviti i sistematski prikaz« integralnih nazora. On u tome vidi »nužni izraz površnosti toga pokreta, karakterističnije možda i od duboko simbolske činjenice, da je Vidovdanski hram doduše zamišljen u gigantskim razmjerama, ali su izrađeni samo fragmenti, dok podignut nije nikada. Istom sada, post festum, izlazi kao labudji pijev i oporuka integralizma – Dvornikovićeva »Karakterologija Jugoslovena«. Sada, kad bi prije bio red, da se piše povijest integralizma, Dvorniković izdaje sistematski naučni prikaz integralizma, filozofsku sintezu integralnih nazora o narodu i o narodnom životu.« U Dvornikovićevu djelu Heisinger ne nalazi nikakve zaplotnjačke namjere, naprotiv, drži da je to »najiskrenija ispovijest integralne generacije, prava augustinska konfesija integralnog pokreta, vjerno ogledalo njihova mentaliteta...«. U tome je iz perspektive »nas Hrvata«, prema Heisingerovu iskazu, najznačajnije u knjizi: »I dok je on tako nakanio, da napiše apologiju integralizma, dao je faktično, protiv volje, izdajničku konfesiju integralizma. To je, eto, za nas Hrvate značenje te knjige.«

Heisinger je prvi među prikazivačima uočio da je Dvornikovićeva »Karakterologija« karakterologija jugoslavenske heterogenosti: »...Dvorniković u svojoj »Karakterologiji Jugoslovena« golemin naučnim aparatom dokazuje baš protivno, nego što tvrdi. Mjesto homogenosti prikazuje on antropološku /rasnu/, etnografsku

/kulturnu/ i historijsku /političku/ heterogenost Hrvata i Srba.« U tom se smislu poziva i na samog Dvornikovića: »*Ogromna većina Jugoslovena po instinktu i tradiцији oseća se Srbinom, Hrvatom ili Slovencem, dok je jugoslovenstvo kao živo i svesno nacionalno osećanje dosad ostvareno samo u duši inteligentnih pojedinaca.*« Ovoga kritičara naročito zbumuje Dvornikovićev »*mračni pesimizam*« na brojnim stranicama ove knjige, tako da nije mogao odoljeti a da ne kaže: »*To je više karikatura nego karakterologija naroda.*« Koliko Heisinger teorijski ne razumije Dvornikovića, iako se to trudi, najbolje svjedoči sljedećih nekoliko ulomaka: »*Rasizam je danas u modi, ali rasisti obično ističu povoljne rasne značajke svoga naroda. Dvorniković naprotiv iznosi što više može negativne strane naroda.*«

»*Isticanju balkanstva, azijatstva, orijentalizma i levantinstva nema kraja ni konca.*«

»*Mjesto da tradicionalnu seljačku kulturu shvati temeljem narodne kulture, kako je to učinio dr A. Radić i kako je to danas i u svijetu običaj, on i etnografiju ponajviše smatra izvorom loših narodnih osobina i jednim od glavnih uzroka narodne zaostalosti i balkanštine.*« »*I dok inače Dvorniković oštro razlikuje Srbe i Hrvate, u socijalnoj i u etičkoj karakteristici su jednaki pokvarenjaci bez razlike.*« Prikazivač zaključuje da je »*ta negativna slika naroda, puna prezira i gađenja, karakteristična [...] uopće za sadašnje integralce.*« Svojim izvođenjem on se već toliko udaljio od Dvornikovićeve knjige, da je njegovo dalje izlaganje zanimljivije kao svjedočanstvo o duhovnoj alternativi za koju se on zalaže. Naime: »*Europa se odvraća od staroga urbanizma i industrijalizma; njezini ideali se danas zovu nacional-socijalizam, marksizam, zadružni demokratizam, kako*

*već gdje.« »Europeizam je isto, što i kozmopolitizam, a to je skrajnja opreka nacionalizmu. Čemu neko posebno »jugoslavenstvo«, ako je cilj, što brže i što potpunije europeiziranje?« Ništa manji grijeh nije što karakterologiju naroda /Jugoslavena/ utemeljuje u karakterologiji individua: »Takve individualističke konstrukcije servira nama Dvorniković, dok suvremene duhovne i socijalne nauke odzvanjaju od univerzalizma – od pojma cjeline, strukture i ograničenosti.« Vrlo zanimljivu kritiku Dvornikovićeva djela objavio je dr Ilija Mamuzić u Letopisu Matice srpske.¹ Mamuzić je historičar, Srbin iz Hrvatske, koji je već u to vrijeme bio uočen kao istraživač srpsko-hrvatske suradnje u ilirskom pokretu (1835–1848). Čitavu svoju kritiku on je utemeljio u Dvornikovićevu uvjerenju o nepostojanju čiste karakterologije, koja u sebi ne bi sadržavala izvjesnu »etiku i moralne vrednosti«. Njegova je tvrdnja da »Karakterologija Jugoslovena« nužno izaziva pažnju u vremenu u kojem »*kao da smo se pokolebali u dojučerašnjim vremenima i kad kao da gubimo veru u sebe? I naročito stoga što jedna nacionalna teza dobija svoju anti-tezu, i vera u naše nacionalno-političko stvaralaštvo – sumnju u naš hod u napredak? Opšta, tako reći, moralno-nacionalna poljuljanost naša kao da traži upravo ovakve introspekcije, ovakva sebe – znanja, ovakve karakterologije...*« (252) Mamuzić najviše prigovara Dvornikoviću što se nerijetko olako pouzdaje u svoj »psihološki instinkt«, u svoje dojmove, impresije, pričine itd.: »...sa svim tim u vezi njegova psihološka metoda, gotovo isključivo introspektivna, pokazuje se i suviše subjektivna, licna.« (253) Posljedica je toga skoro potpuno pomanjkanje*

1) Ilija Mamuzić, »Karakterologija Jugoslovena Vladimira Dvornikovića«, Letopis Matice srpske, CXIII/1939, 352, sept., 250–256.

bilo kakvih objektivnijih mjerila, npr. statističkih, čak i kada su neophodne. (153) Dvornikovićev izlaganje je u tom smislu dodatno opterećeno njegovom sklonosću prema literarnosti i literarnim efektima, što ga ponekad, u važnim znanstvenim pitanjima, odvodi u proturječja. (254) Za njega je posebno sporna Dvornikovićeva težnja da utemelji karakterologiju, kada je iz dotadašnjih istraživanja izvjesno da je moguća samo »tipologija«. Takvim pristupom preferirani su Srbi i Hrvati dinarci, a marginalizirani svi ostali. (254–255) Mamuzićevi su prigovori najoštriji kada sudi o Dvornikovićevu prikazu političnosti Jugoslavena. Nalazi da je isuviše opterećen njegovim vlastitim političkim uvjerenjima, isuviše uprošten i uopćen. Naročito mu spočitava ocjene o hrvatskoj politici, uključivši i stav »o »frankovački obojenoj« jednoj hrvatskoj grupi« itd. (255–256). On zaključuje da je Dvorniković napisao djelo za koje je i 1939. godine isuviše rano, obzirom na pomanjkanje niza specijalističkih studija koje su nužna pretpostavka za pouzdanije sudove.

Ipak: »...mi smo skloni tvrđenju da to delo, kraj svih svojih unutrašnjih neravnina, zaslužuje pažnju našeg obrazovanog čitaoca. Ono iznosi vanredno bogat materijal o nama, – čitava reka izlaganja, podataka, zapažanja, navoda teče i protiče ispred čitaoca, – i već po obilju i retkosti i karakterističnosti tog materijala ono zaslužuje da bude konzultovano.« (256)

»...kraj svega toga prolazeći ogromnu zgradu dela g. Dvornikovića čitalac će – vršeći dopune, ograničenja i korekture – doživeti čudnu šarolikost našeg narodnog bića i s tim u vezi postati svestan mnogih i mnogih naših pitanja.« (256)

U analizi recepcije Dvornikovićeva djela pažnju privlači i kratak, ali pristupom osoben prikaz knjige u časopisu »Soko«, izuzetan već i zbog prirode publikacije.¹ Uz običajene komplimente piscu, kada je riječ o glasilima integralističkih orijentacija, ističe se: »*Pogotovo je to bio težak posao, dati karakterologiju naroda, u kome još sve vrvi od kontroverzija, da li smo uopšte jedan ili tri naroda, da li su pojedini delovi toga naroda Sloveni ili Goti, i koji se nalazi na raskrsnici posve oprečnih kultura i mentaliteta, tako da je kaleidoskop njegove bitnosti šareniji nego li kod mnogih, daleko brojnijih i prostranijih nacija na svetu.*« Za prikazivača »ova knjiga pretstavlja neku vrst enciklopedije svega što se odnosi na jugoslovenski svet...«. Dvornikoviću inače dosta blizak Vladimir Vujić ocijenio je »Karakterologiju« u beogradskom dnevniku »Vreme« kao »*podvig*«, ali i s mnogo obzira ukazao na neke nedostatke.² Među njima je najizrazitije to što su Slovenci i Bugari »*samo ovlaš dodirivani*«. S metodološke strane Vujić smatra da su mogućnosti primjerene recepcije djela ograničene zato što se u Jugoslaviji malo zna o »*savremenoj psihološkoj evoluciji*«, ali i zbog toga što »*karakterologija ovako shvaćena i primenjena ne na pojedince, nego na narode teško da ima uzora u zapadnjačkoj književnosti*«. Njegovo je uvjerenje da je istraživačka višedimenzionalnost posebno iskušenje karakterologije: »...u tome je njegova (tj. istraživačeva – nap. D.R.) vrlina, u tome leži i opasnost po njega.« Međutim, svi su Vujićevi prigovori krajnje šturo iskazani, tako da se samo može naslućivati što sve podrazumijevaju.

1) /S./, »Karakterologija Jugoslovena«, Soko, I/1939, 9, 465–466.

2) Vladimir Vujić, »Vladimir Dvorniković: Karakterologija Jugoslovena«, Vreme, XIX/1939, 6442/28.12, 6.

»Pravdin« prikaz, koji je napisao »Kroničar Ć., ostaje u granicama puke apologije, s tvrdnjom, na primjer, da djelo »*pretstavlja veoma opsežni i značajni poduhvat da se, obiljem činjenica, materijala, dokumentacija iz narodnog života, narodne psihe, narodne poeziјe, biologije, socijalnog života našeg čoveka, njegove umetnosti i književnosti, njegove politike i religije, da psihološka slika našeg jugoslovenskog Balkanca*«.¹ Dalje inzistiranje da je djelo »*monumentalni i uspeli pokušaj da se da duševna slika našega naroda, »cela lira«, sa svim njenim tonovima*«, ispod je nivoa zbiljske intelektualne provokacije.

U to doba se oglasio i Dvorniković, također u »Pravdi«, prikazom djela »Nemački narodni karakter. Zbornik o karakteru nemačkih plemena i pokrajina«, koji je recentno objavljen u Jeni, dakako, na nje mačkom jeziku.² Dvornikovićev je prikaz dosta kritičan, čak samouvjeren. Osjeća se da ga piše čovjek koji ima iza sebe knjigu u čiju je vrijednost duboko uvjeren. U prikazu nema traga bilo kakvim simpatijama za njemačke rasističke teorije toga doba. Navodimo ga zato što sadržava i neke opaske koje su očigledno u vezi s recepcijom »Karakterologije Jugoslovena«. Objasnjavajući u čemu je povijesni smisao njegova djela, ističe: »*U mladih naroda, naprotiv, karakterologija se javlja na prelazu iz sirovog i nagonskog životnog perioda u prosvjetljenost i racionalizam (naš stadij).*« Ništa manje nije važno i dodatno objašnjenje: »*Počet-*

1) /Kroničar Ć./, »Karakterologija Jugoslovena. Naučno delo dr Vladimira Dvornikovića«, Pravda, XXXVI/1940, 12.734/14.04.

2) /Vladimir Dvorniković/, »Nemački narodni karakter. Zbornik o karakteru nemačkih plemena i pokrajina...«, Pravda, XXXVI/1940, 19.866/25.12.

kom dvadesetog veka dozрева u Evropi svest da nepoznavanje svog sopstvenog kao i drugih naroda može da dovede do nacionalne i državne katastrofe.« U kritici Zbornika ističu se dva stava koji su u vezi i s Nijemcima i s Južnim Slavenima / Slavenima: »*Nemačka plemena (...) nisu u tolikoj meri krvno srodnice grupe koliko geografske, geopolitičke i kulturno-istoriske tvorevine.«*

»*Nordiska rasa dospela je seobama i daleko na jug, kao što se i alpinska, mediteranska, dinarska rasa rasula daleko na sever.«*

Cijeli Dvornikovićev prikaz reflektira njegovo duboko uvjerenje da »čistih« rasa nema, da su to puke iluzije.

Krajem 1940. godine Dvorniković je bio u Beču, gdje je održao tri, prema iscrpnim vijestima u »Pravdi«, očigledno vrlo zapažena predavanja.¹ Iako je nacionalsocijalistički Beč već proživio mnoštvo strahota »novog poretku«, Dvornikovićeva predavanja kao da lebde iznad toga svijeta. On inzistira da njegova predavanja imaju »za cilj međusobno upoznavanje naroda i približavanje idealu uopšte čovečanske duhovne kulture.« Uz mnoge pohvale austrijskih intelektualaca, najavljeno je i prevodenje »Karakterologije« na njemački jezik.

Inače, Dvorniković se nije oglašavao povodom odjeka svoje knjige u javnosti. Kao da ga nisu doticali, neovisno o tome da li su bili pozitivni ili negativni, kao da ga je od njih dijelio prostor praznine. Koliko je velik taj prostor uistinu bio, svjedoče dvije žestoke kritike, jedna s intelektualne desnice a druga s intelektualne ljevice, koje su se pojavile tokom druge polovine 1940. godine.

1) S. Terzić, »Tri predavanja g. dr Vladimira Dvornikovića održana u Beču«, Pravda, XXXVI/1940, 12.965, 7/

Najprije se pojavila, prividno s puno uvažavanja, kritika koju je u »Žičkom blagovesniku«, glasilu svešteničkog udruženja Žičke eparhije, tačnije, glasilu episkopa Nikolaja, objavio Ljubomir Ivančević.¹ »*Karakterologija Jugoslovena*« g. Dvornikovića nije iznikla iz ogromne literature koju je autor poznavao kako naše tako i strane, nego i iz ličnoga zapažanja i doživljaja samoga narodnoga života. G. Dvorniković je sam po sebi prestavnik naše nacionalne individualnosti. On je krv naše krvi i kost od naše kosti te otuda njegova etnološka otkrića jesu u neku ruku i njegova lična ispovedanja o naciji koju u sebi nosi. (7–8) Međutim, izrazito je težište prikaza na »težim i krupnjim manama«, među kojima je na prvom mjestu tvrdnja da pisac »nije dovoljno objasnio uticaj hrišćanske religije, kako one koja je došla sa Zapada iz Rima, tako i one koju je Istok dao iz Carigrada na formiranje Jugoslovenskoga karakterološkoga lika«. (9) Dapače, prema Ivančevićevu mišljenju, Dvorniković »poriče dublji odraz religije na duh Jugoslovenskoga čoveka, a naročito uticaj hrišćanske religije« i dodaje: »On ide tako daleko u svojim tvrđenjima da tvrdi da se ideali hrišćanske religije nikada nisu dublje kosnuli duše Jugoslovenskoga čoveka.« (9) Čitava je kritika u nastavku nastojanje da se dokaže da su se ipak »kosnuli« i u čemu se sastoji »odraz« »na duh«. Ivančević tvrdi da je povijest »Jugoslovenskoga čoveka«, »naročito istočnoga dela«, u biti povijest crkve i obratno, s tim što se povjesno iskustvo na Zapadu i Istoku stubokom razlikuju. On prvo iznosi svoje stave u vezi sa »pravoslavnom Srpskom crkvom«: »Po unutrašnjem svom biću ova se crkva projecirala u istoriji

1) Ljubomir Ivančević, »Kritika i priznanje jednog knjizi«, Žički blagovensnik, XXII/1940, 7, 7–16

kao slobodarska, nacionalna i socijalna. Otuda se u okviru ove crkve nisu pojavljivale dogmatske borbe, koje imaju za cilj da duh Hristove slobode uokvire u teološke ramove. U narodnom životu, pak, ova se crkva javlja kao zaštitnica narodne slobode kad je ova dolazila u pitanje (...) Kaluđer-hajduk jeste duhovni porod Svetosavske crkve...« (12–13) Takva crkva »revoluisala« je čitavo srpsko društvo – sljedeća je tvrdnja: »Budući revoluisana iznutar svoga vlastitoga bića duhom slobode, nacionalne individualnosti i socijalne pravde ona je i mogla odnegovati onakav tip političara slobodarskoga i nacionalnog odgoja, tip vojnika viteštvom zadojena, i tip seljaka koji oseća socijalnu pravdu i svoja demokratska prava. Sva su se ova tri tipa pokazali u istoriji kao revolucionarna.« (13) Nasuprot ovakvoj, revolucionarnoj, prema Ivančevićevu iskazu, pravoslavnoj Srpskoj crkvi u povijesti »Jugoslovenskoga čoveka« stoji rimokatolička crkva, kao crkva koja »živi pod spregama neslobode i diktata odozgo«. »Gvozdena crkvena organizacija,« nastavlja pisac, »oličena u rimskom prvosvešteniku ne dozvoljava slobodu misli niti slobodu akcije. U takvoj organizaciji pokornost, i poslušnost su osnovne vrline. Za ovu organizaciju se slobodno može reći da je slična tamnici gde robuje slobodna čovekova misao.« (13) Budući da je rimokatolička crkva nadnacionalna, neizbjegjni su bili sukobi crkvenih interesa s nacionalnima i Ivančević u tom smislu navodi braću Radiće u povijesti hrvatskog naroda kao primjer. Da bi ova komparacija manihejskog tipa bila što je moguće jasnija, slijedi i dodatno obrazloženje: »Narodi kojima je sudbina dodelila da budu stanovnici ovoga kaveza kroz istoriju su se pokazali bolji kao robovi nego kao gospodari, jer ih je već njihova majka crkva naučila kako treba robovati.«

(14) Prikazivača naročito iritira Dvornikovićevo uvažavanje Strossmayera u povijesti jugoslavenstva. Napad na ličnost »vladike Đakovačkoga« doista je surov. Evo jednoga ulomka: »*Jugoslavenstvo Štrosmajerovo bio je novi manevar svete rimske stolice da uhvati u svoj kavez i one slovenske narode sa Balkana koji to ropstvo nikada nisu žezeleli. Jugoslavija Štrosmajerova po zamisli samoga Štrosmajera trebala je biti naslednica one Austrogarske monarhije koja je nacije davila a katolicizam branila. Ličnost vladike Štrosmajera nosi u sebi neuspeo pokušaj spajanja nacionalizma sa internacionalnim katolicima. On je jedinstven dokaz u našoj Jugoslavenskoj istoriji da je nemoguće biti u isto vreme dobar nacionalista i dobar katolik.*« (15) Drugim riječima, sretna budućnost »Jugoslovenskoga čoveka«, obzirom na piščev shvaćanje prirode odnosa crkve i nacije, ovisi prije svega o tome koliko će rimokatolika prijeći na srpsko pravoslavlje. Ivančević to nije napisao, nepotrebno je dodati. Ipak, da ne bi bilo nesporazuma, svoja razmišljanja o Strossmayeru on je uopćio na čitav hrvatski narod: »*Kalupljena duša hrvatskoga čoveka kroz vekove na kalupe rimske stege dobila je oblik i karakter suženosti i potištenosti, krajnje pasivnosti i ropske utučenosti. (...) Za postignuće nacionalne slobode potrebno je imati slobodu duha, a eto to Hrvati nisu imali.*« (15) »Kopernikanski obrat« u hrvatskoj povijesti je pojava braće Radića, koju Ivančević doživljava kao »novo krštenje« hrvatstva: »*Taj lik ima mnogo zajedničkih osobina sa duhovnim likom našega Svetosavsko-narodnoga etnosa zato je nama Srbima ovaj duhovni lik tako srodan i blizak. Mi sebe vidimo u njemu, kao što on sebe vidi u nama.*« (15)

Ivančević uvažava i utjecaj islama na »duhovnu srž našega naroda«, ali nije iskoristio ovu priliku da kaže što o tome misli iz perspektive pravoslavne Srpske crkve »Jugoslovenskoga čoveka«.

Kritika Đorđa Jovanovića u sarajevskom »Pregledu« pošteđena je bilo kakvih obzira i prema Dvornikoviću i prema »Karakterologiji«.¹ »Pregled« je u ovo doba izrazito ljevičarski usmjeren časopis, ali nije ni izdaleka okupljao samo komuniste. Đorđe Jovanović, nekadašnji nadrealista, višegodišnji utamničenik, bio je komunista. U obračunu s Dvornikovićem doista nije postupao u rukavicama, tako da je uz njegovu kritiku redakcija časopisa stavila sljedeću bilješku: »*Iako se ne slaže s izvesnim, suviše oštro otsečenim, opštim formulacijama u ovom osvrtu na knjižurinu g. Dvornikovića, koji je nedavno i u Nemačkoj tumačio jugoslovensku dušu, uredništvo P r e g l e d a smatra da je zaista bilo potrebno, ovim povodom, osuditi ne samo Dvornikovićeve koncepcije nego, naročito i njegov pseudonaučni metod.*« (635)

Prema Jovanovićevu pristupu, jugoslavenstvo do 1918. godine imalo je »istoriskonapredan značaj«, a od tada »iz osnove menja svoj značaj«: »Nekadašnji njegov oslobođilački smisao naglo se izopačava u »ideološki« oslonac za poricanje nacionalnih i narodnih individualiteta naroda Jugoslavije, prvenstveno svega onog što se ispoljavalo kao izraz hrvatskog naroda i hrvatske nacije.« (636) U promicanju takva jugoslavenstva, prema Jovanoviću, ističe se Vladimir Dvorniković: »*I zaista njegova poslednja knjiga je po obimu i po pseudonaučnoj drskosti najveći pothvat ove vrste u vascelom*

1) Đorđe Jovanović, »Pravi karakter Dvornikovićeve »Karakterologije Jugoslovena«, Pregled, XIV/1940, XVI/204, 635–639.

našem pismenom i usmenom jugoslovenstvovanju. – Pseudonaučna aparatura g. dr Dvornikovića zasniva se na neodređenoj, proizvoljnoj, pa zato i kolebljivoj metodi – ako se samo to pabirčenje može smatrati za makavu metodu.« (636) On mu naročito spočitava neutemeljno »brkanje« biološke sa sociološko-historijskom problematikom: »A što se dešava da se veoma često društvene i istorijske pojave tretiraju kao biološke, ili bar kao pretežno biološke, to je sigurno zato, što će nam o njima mnogo istinitije govoriti »krv« i »duh«, nego li što su za to kadre, na primer, naučna ekonomija, naučna sociologija ili naučna istorija... (637)

Njegov je zaključak sličan zaključku »Hrvatskog dnevnika«: »*Ipak Karakterologija Jugoslovena je zadnja. Dvadesetdvogodišnje jugoslovenstvovanje pokazalo je pasivan bilans. Svi dosadašnji i budući sikofanti moraju da vode računa o toj pasivi, pa makar je najsvesrdnije ne priznavali.*« (638)

Prestižni Dušan J. Popović je u »Srpskom književnom glasniku« objavio jezgrovitu ocjenu, koja doista nije ostavljala prostora za nedoumice.¹ S puno uvažavanja je istakao da je »Karakterologija« »u pravom smislu životno delo u jednoj sasvim mlađoj naučnoj oblasti u svetu, pa i kod nas.« (451) Među temeljnim prigovorima je što se Dvorniković nije usredotočio na izvore, što ih nije definirao i vrednovao, što nije kritički ocijenio literaturu prije nego što se upustio u svoj poduhvat. Da je to učinio, smatra Popović, »tada bi se tek videlo sa kako velikim teškoćama je imao da se bori g. Dvorniković pri pisanju ove knjige, jer

1) Dušan J. Popović, »Karakterologija Jugoslovena«, Srpski književni glasnik (nova serija), LXI, 7/01.12, 551–553.

*monografija za studije ove vrste sasvim je malo dok je grade objavljeno ogromno mnogo...« Posljedica je toga da je knjiga mnogim i interesantnim zapažanjima, »ali je za mnoga od ovih teško reći koliko su ova i tačna.« (552) Ipak, zaključna je Popovićeva ocjena da je knjiga napisana »i pismeno, i naučno, i pošteno, kako u odnosu prema našem narodu kao celini, tako i prema pojedinim delovima i mi je ne možemo dovoljno preporučivati svima onima koje interesuje naš nacionalni problem.« (553) Početkom 1941. godine »Zeta« i »Zapis« osvrnuli su se na »Karakterologiju« iz crnogorske perspektive, spočitavajući joj skoro isključivo odnos prema kralju Nikoli.¹ Tako u »Zeti« piše: »*Odmah ćemo naglasiti: ako je Dr. Dvorniković prikazao i druge jugoslovenske karaktere, iz kojih je rezultovao »duševni portre cijele naše nacije«, kao što je prikazao portre kralja Nikole, onda taj naš sintetički portret, to naše nacionalno ja, ne samo što je u osnovi krivotvorno, nego očituje i svu neozbiljnost ovakvog rada.*«*

Ovim prilogom nastojali smo prije svega upozoriti na duhovne kontroverze koje je pobudila pojava »Karakterologije Jugoslovena« Vladimira Dvornikovića u srpskoj i hrvatskoj kulturi u kratkome vremenskom razdoblju od pojave knjige do sloma Kraljevine Jugoslavije i sloma jugoslavenstva s kojima je Dvorniković identificirao svoj život i svoje djelo, ali i na pitanja koja Dvornikovićevo djelo otvara a koja svojim domaćnjem prelaze graice vremana (tj. konkretnе historijske situacije) u kojem su postavljena. Izvjesno je da

1) Novica Radović, »Karakterologija Jugoslovena od Dr. Vladimira Dvornikovića«, Zeta, XII/1941, 4/5, 26.01, 3; R/isto/ J. D/ragićević/, »D-r Vladimir Dvorniković: Karakterologija Jugoslovena«, Zapis, XIV/1941, XXV, jan., 61–64.

mogućnosti recepcije Dvornikovićeve knjige u srpskoj i hrvatskoj kulturi još uvijek nisu iscrpljene. Dakako, obnova dijaloga o njoj nadasve pretpostavlja prevladavanje mitova o njoj ili u njoj.

(Ovaj članak pripremljen je kao naučno saopćenje za Međunarodnu konferenciju o nacionalnom karakteru i nacionalnoj ideologiji u međuratnoj Istočnoj Evropi, koju je u Dubrovniku od 31. maja do 4. juna 1989. godine organizirao Američki savjet naučnih društava (American Council of Learned Societies). Izvorno je podnijet pod naslovom »Dvorniković's »Characterology of Yugoslavs» and its Reception in Serb and Croat Cultures«.)

XV

Srbi u Hrvatskoj između rodoljublja i domoljublja

Ako uzmete bilo koju sintezu, leksikon ili enciklopediju, koji su u nas objavljeni posljednjih godina, da biste se obavijestili o nekom važnijem pitanju iz povijesti ili kulture srpskog naroda u Hrvatskoj, rijetko ćete gdje naći iscrpniju informaciju o onome što vas zanima. Nerijetko nećete naći ništa. (Uočljiva su iznimka peta i šesta knjiga *Istorijske srpske historiografije*, koje su objavljene u Beogradu 1981. i 1983. godine). Upustite li se u srađivanje informacija o istim pitanjima u različitim izvorima, obično ćete se naći u nedoumici zbog golema razlika u interpretaciji.

Teško da je bilo tko upućeniji danas u nedoumici o postojanju ozbiljnih otvorenih pitanja u vrednovanju povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, kao i u njegovu suvremenom kulturnom stvaralaštvu. Dakako, riječ je o pitanjima s kojima se nužno ne suočavaju samo Srbi i Hrvatskoj. Suočavaju se i Hrvati, odnosno cijelo hrvatsko društvo. Načelni stavovi komunističkog pokreta u Hrvatskoj o odnosima između Hrvata i Srba u njoj eksplisitno su oblikovani u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Snazi lapidarnog iskaza prvog stava 1. člana *Deklaracije o osnovnim pravima*

vima naroda i građana demokratske Hrvatske, koja je prihvaćena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom, 3.5.1944. godine, doista se ne može prigovoriti dvosmislenost: »Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni.« Povratak izvornim načelima nacionalne politike u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, a načelo bratstva i jedinstva prvo je među njima, i bogata iskustva razdoblja od 1945. do 1985. godine, najpouzdaniji su »vodič« kroz proturječja odnosa među nacijama u Jugoslaviji.

Odnosi između Hrvata i Srba u Hrvatskoj u tom smislu nisu nikakva iznimka. Nikada nije bilo jednostavno »otvarati« pitanja srpsko-hrvatskih odnosa općenito, a ni odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj posebno. U tome nisu nikakva iznimka u Jugoistočnoj Evropi. Srpski lingvist Branislav Brborić nesumnjivo je u pravu kada kaže: »...svi (su)narodi na Balkanu – i južnoslovenski i ostali – i mali, i ranjivi, i osjetljivi, s nelakom istorijskom prošlošću.« Međutim, Srbi i Hrvati dva su najbrojnija jugoslavenska naroda, s najbogatijim civilizacijsko-kulturnim baštinama, izuzetno velike izmiješanosti i etničke srodnosti te jezičke istovetnosti – svim razlikama unatoč. Hrvatsko-srpsko prožimanje u hrvatskom prostoru, uvijek osebjujne »dynamike«, dosezalo je i silne povijesne uspone, ali i silne povijesne padove. Budući da ono ima više nego polumilenijski kontinuitet, racionaliziranje njegovih povijesnih iskustava ima nesagledivo značenje za obje nacije. Dakle, istraživanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj ujedno su, volens-nolens, i istraživanja povijesne i kulturne baštine hrvatskog naroda u Hrvatskoj. Isto se uveliko može ustvrditi i u

jugoslavenskim razmjerima. Podjednako vrijedi i obrtnuto.

Dakako, prividno je moguće razlučiti istraživanja povijesno-kulturnih baština Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Uveliko se to i radi. Zato su, uostalom, otvorena pitanja vrednovanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj.

Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragovan Šepić, pisci *Povijesti hrvatskog naroda g. 1860–1914*, objavljene u Zagrebu 1968. godine, uvodno su upozorili:

»...srpska komponenta, tako važna i značajna za razvoj hrvatskog naroda upravo u tom razdoblju, nije u ovoj knjizi dovoljno istaknuta... povijest srpskog naroda u hrvatskim zemljama nije ni do danas još temeljitiye istražena i proučena. Ta se zadaća postavlja danas pred našu povijesnu nauku kao jedna od najprečih« (XI). Nitko nije napravio, na žalost, bibliografiju historiografskih radova o »srpskoj komponenti« u hrvatskoj historiografiji, recimo od 1968. do 1985. godine, ali se s dosta sigurnosti može ustvrditi da se ocjena iz 1968. može ponoviti i u 1985. godini, uz puno uvažavanje vrijednosti nekoliko radova koji su u međuvremenu objavljeni. Otvoreno je pitanje da li se slična ocjena može iznijeti i o istraživanjima u drugim društvenim znanostima.

Nije jednostavno objasniti zašto je tako. Najjednostavnija su nacionalistička »objašnjenja«. Po jednom takvom »objašnjenju« tome je razlog »srbofobija« hrvatske historiografije. Dakako, ono je samo isprika za vlastitu »kroatofobiju«! Ni hrvatska ni srpska historiografija nisu imune na nacionalizam i klerikalizam,

ali je sasvim sigurno van pameti izjednačavati bilo koju od njih s nacionalizmom i klerikalizmom.

Mirjana Gross s najviše ustrajnosti u jugoslavenskoj historiografiji raspravlja o pitanjima odnosa historijske znanosti i ideologije. Njezini stavovi, kao i stvari više drugih povjesničara raznih naraštaja, iako međusobno manje ili više različiti, olakšavaju traženje odgovora na postavljeno pitanje. Historiografije u Jugoslaviji još uveliko funkcioniraju kao nacionalne ideologije. Nacionalna ideologija, da bi mogla funkcionirati, mora se razlikovati od drugih, »konkurentnih« nacionalnih ideologija. Što je prožimanje dvaju nacionalno-integracijskih procesa veće, nacionalne su ideologije tim više prisiljene služiti se metodom »terora malih razlika« da bi »racionalizirale« nacionalnu distancu. Jezičke raspre u nas tome su izvanredan dokaz! Dakako, obilje ih je drugih u politici, privredi i kulturi. Međutim, istraživanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, kao »manjinskog« naroda u njoj, dakako, ne u ustavnopravnom smislu, prepostavljaju prije svega istraživanja, prožimanja srpske i hrvatske povijesti i kulture. Takva istraživanja u vrlo su ograničenoj mjeri moguća u historiografijama koje u znatnoj mjeri funkcioniraju kao nacionalne ideologije.

Dakle, budućnost istraživanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj uveliko je u vezi s teorijsko-metodološkim i istraživačkim inovacijama, s razvojem globalno-historijskih istraživanja (u Marxovu smislu) u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, tj. uveliko je ovisna o sudbini historiografske orientacije koja je immanentna razvoju historijske znanosti općenito. Ipak, nije to dovoljno da bi se objasnio odnos prema

»srpskoj komponenti«. Hrvatski lingvist Dalibor Brozović, govoreći na prošlogodišnjem znanstvenom skupu *Jezik i nacionalni odnosi*, koji je u Sarajevu bio organizirao Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Marksističkog studijskog centra CK SK BiH, iznio je svoje mišljenje o otvorenim pitanjima jezičke politike u SAP Vojvodini i SR Hrvatskoj na srpsko-hrvatskoj relaciji i dodao: »...mogu kritizirati jedan duh, jedan kapitulantski duh po kojem, eto, ima u toj problematiči nešto što treba po mogućnosti pod svaku cijenu sakriti, nešto o čemu se ne smije govoriti, nešto iza čega se bog zna što strašno skriva, jer, eto, od svih Evropljana ti su Hrvati i Srbi najgluplji, najnesposobniji, najnezrelijci, najneuravnoteženiji, najneodgovorniji...« Misao je očito izrečena u uzbudućenju, tako da se ponešto u njoj različito može shvatiti, ali nema spora da se u brojnim važnim pitanjima odnosa Srba i Hrvata u cijeloj zemlji, a ne samo u SR Hrvatskoj, nedovoljno raspravlja. Historiografija nužno ne može izbjegći takvu »stanju duhova«. Dakako, riječ je o pitanjima s mnogobrojnim implikacijama.

To je dragocjenija otvorenost nedavne rasprave u Predsjedništvu RK SSRNH! Socijalističkom samoupravnom razvoju ravnopravnih nacionalnih odnosa u SR Hrvatskoj sasvim sigurno neće štetiti.

Pitanje političke kulture dijaloga o nacionalnim odnosima ni najmanje nije nevažno, neovisno o tome da li je riječ o privrednom, znanstveno-istraživačkom ili bilo kojem drugom području. Ako je kome stalo do bratstva i jedinstva Srba i Hrvata, do »komunističke alternative« u razvoju odnosa među nacijama, sasvim sigurno neće dozvoliti da mu polemički argumenti budu u sjeni »kvalifikacija« kojima jedini cilj može biti

da raspale nacionalističke strasti na obje strane. Dakako, uopće nije riječ o tome da se u svakoj polemici u nauci i kulturi, na primjer, najprije navode načelni stavovi SKJ da bi joj se osigurao legitimitet, beskrvno »pravovjerje«. Svakome je dosta takva »dijaloga« u kojem su načelni stavovi pokriće za nenačelne interese! Bez podizanja političke kulture dijaloga istraživanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj uvijek će biti u opasnosti da postanu oprište srpsko-hrvatskih »nadmetanja«, »licitiranja«, »emisarenja«, »dušobrižništava« itd. Kultura političkog dijaloga u tom smislu sasvim je sigurno u izravnoj vezi s demokratizacijom društvenih odnosa, uvijek treba raspravljati tako da se oni poboljšavaju, a ne pogoršavaju. Suočavanje s otvorenim pitanjima istraživanja povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, kao i njegova suvremenoga kulturnog stvaralaštva, pretpostavlja i mnogo umijeća i mnogo dobre volje.

Među Srbima u Hrvatskoj, na primjer, u posljednje vrijeme također raste zanimanje za porodično ili narodno porijeklo. Takvih razdoblja bilo je i u prošlosti. Međutim, u historiografiji je vrlo ograničen broj izvornih istraživanja o ovom pitanju. Većina ih je po davno objavljenih. Mnogo su brojnije nerijetko međusobno oprečne interpretacije. Upozorit ćemo na ekstremne pozicije u srpskoj i hrvatskoj historiografiji.

Njihova je učestalost najveća u starijim radovima. Srbi su, po prvoj, većina novovjekovnog stanovništva Hrvatske, jer se Srbima imaju smatrati i katolici-štokavci, koji su pod crkvenim utjecajem u novije vrijeme izgubili svoju narodnu svijest. Srbi, krajišnici u habsburškoj ili mletačkoj službi, slobodno su stanovništvo

hrvatskih zemalja u novom vijeku, za razliku od neslobodnih Hrvata, kmetova. Srbi se, po drugoj, u Hrvatsku nikada nisu ni doselili, a brojni novovjekovni doseđenici jesu ili Vlasi ili Hrvati pravoslavne vjere, koji su pod crkvenim utjecajem u novije vrijeme stekli srpsku narodnu svijest.

Srpske seobe u hrvatske zemlje, kao dio novovjekovnih seoba naroda u Jugoistočnoj Evropi, otvoreno su istraživačko pitanje, a ono prepostavlja golem interdisciplinarni napor, usklađivanje istraživanja u vrlo visokom stupnju u jugoslavenskim razmjerima, komparativno korištenje domaćih, turskih, ugarskih, austrijskih, mletačkih i drugih izvora, niz teorijsko-metodoloških i istraživačkih inovacija itd!

Inače, na temelju istraživanja u antropogeografskoj školi Jovana Cvijića, kao i na temelju novijih istraživanja historičara jezika, može se zaključiti da Srbi u Hrvatskoj pretežno potječu iz zapadnih krajeva srednjovjekovnih srpskih zemalja, iz krajeva koji su danas većim dijelom u SR BiH i SR Crnoj Gori. Upravo objavljenom *Historijskom zborniku* (godina 1984) štampan je i prilog mladog hrvatskog povjesničara Ive Goldsteina *Ponovo o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću*. Zanimljivo je upozoriti na jedno od njegovih završnih razmatranja: »...Pitanje je koliko Hrvati i Srbi, koji su se doselili u 7. st. na Balkanski poluotok, imaju etničkih veza s hrvatskom i srpskom nacijom danas... Tečajem 13 stotina godina života na slavenskom jugu dolazilo je do nebrojenih migracija, asimilacija, pokrštavanja i prekrštavanja. Zato je i moguće, ali i nedokazivo, da su direktni potomci tih 'Protohrvata' i 'Protosrba' u većini pripadnici nekih drugih nacija. Jedina očevidna sveza između Hrvata i Srba iz 7. st. te

hrvatske i srpske nacije danas je njihovo ime. Upravo tradicija tih imena potiče neke da svoje teorije zasnivaju više na nekom krivo shvaćenom osjećaju odgovornosti prema vlastitoj naciji nego na istinskim, znanstvenim i racionalnim argumentima.«

Kada je riječ o novovjekovnim hrvatsko-srpskim prožimanjima u hrvatskom prostoru, vrlo su važni historijsko-demografski i socijalno-geografski činiovi. Pouzdaniji, cijeloviti statistički pokazatelji postoje tek s konca XVIII i početka XIX stoljeća.

Tako su 1840. godine, u vrijeme ilirskog pokreta, Srbi bili 0,55 posto stanovništva Provincijalne Hrvatske i 42,75 posto stanovništva Provincijalne Slavonije te 58,20 posto stanovništva Hrvatske krajine i 47,70 posto stanovništva Slavonske krajine. U Hrvatskoj i Slavoniji u cijelosti su sačinjavali 31,41 posto stanovništva, tj. bilo ih je 504.179 žitelja. Iste godine Srbi su bili 70.400 žitelja Dalmacije, odnosno 19,2 posto stanovništva.

U 1910. godini, u zadnjem popisu u Habsburškoj monarhiji, 644.500 žitelja banske Hrvatske (24,6 posto) i 105.560 žitelja Dalmacije (16,7 posto) bili su Srbi.

U Banovini Hrvatskoj, stvorenoj 1939. godine, 18,5 posto stanovništva ili 737.978 žitelja bili su Srbi, prema popisu iz 1931. godine. U prvom popisu stanovništva u NR Hrvatskoj 1948. godine, Srba je bilo 543.795, ili 14,5 posto stanovništva, u 1971. godini 626.720 (14,2 posto), a u 1981. godini 531.502 (11,6 posto).

Iako broj Srba u Hrvatskoj pada, prostorna izmješanost Hrvata i Srba u Hrvatskoj raste, naročito poslije 1945. godine, zbog radikalnih promjena u socijalnoj strukturi i jednih i drugih, uvjetovanih industrijali-

zaciјom i urbanizaciјom hrvatskog društva. Istraživanja povijesne i kulturne baštine, kao i budući razvoj kulturnog stvaralaštva srpskog naroda u Hrvatskoj, moraju biti primjereni tim temeljnim promjenama.

Buduća istraživanja povijesne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj nužno se usredotočavaju na nekoliko istraživačkih područja. Pored spomenutih seoba, koje je nemoguće razlučivati od novovjekovnih hrvatskih seoba, drugo je područje, inače u uskoj vezi sa seobama, povijest Vojne krajine.

Danas je nedvojbeno da povijest Vojne krajine u Hrvatskoj pripada i povijesti hrvatskog i povijesti srpskog naroda. Nije uvijek bilo tako, jer i jedna i druga naša historiografija baštine tešku hipoteku pokušaja da se povijest Vojne krajine ekskluzivno integrira bilo u povijesti hrvatskog, bilo u povijesti srpskog naroda. Inače, krajiški prostor dijeli hrvatske zemlje jedne od drugih tokom gotovo cijelokupne novovjekovne povijesti. Prostirući se od Jadranskog mora do Dunava, krajiški prostor već u prvoj polovini XVIII stoljeća dijeli bansku Hrvatsku od banske Slavonije, bansku Hrvatsku od Dalmacije, da i ne spominjemo »tursku« Hrvatsku. Postavlja se logično pitanje koliko je uopće moguće govoriti o hrvatskoj povijesti u integralnom smislu bez znanstvene istraženosti povijesti Vojne krajine.

Treće je područje srpska nacionalna integracija u hrvatskim zemljama. Srpska nacionalna integracija općenito je izrazito policentričke historijske strukture. U hrvatskim je zemljama najuočljivije da ona nije linearno evolutivni proces. U njoj je uočljiva smjena progresije s regresijom, u njoj se integracijski procesi smjenjuju s dezingegracijskim. Proces srpske nacional-

ne integracije u hrvatskim zemljama počinje rano, već koncem XVIII stoljeća, ali se proteže u vrlo oscilatornom ritmu sve do početka XX stoljeća, s tim što se prožima ali i isključuje s procesom hrvatske nacionalne integracije u vrlo osebujnim povijesnim zbivanjima. Ilirski pokret i narodni preporod u Dalmaciji najizražitiji su primjeri prožimanja.

Četvrt je područje povijesti Srba u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju. Nužno je globalno-historijski objasniti pomake srpske građanske politike u Hrvatskoj od centralizma ka federalizmu, od okretanja prema Karađorđevićima do okretanja od njih, od sukoba s hrvatskom građanskim politikom do suradnje s njom u stvaranju Banovine Hrvatske, od »kozervativnog liberalizma« do otvaranja prema ljevici uoči drugog svjetskog rata.

Peto je područje povijest Srba u Hrvatskoj u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Dakako, ni ovdje nije riječ o nacionalnoj »podjeli« NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Riječ je o tome da »srpska komponenta« NOR-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj ni izdaleka nije valjano znanstveno istražena, kao što inače ne možemo biti zadovoljni njihovom istraženošću.

Nema sumnje da je zadatak svih znanstveno-istraživačkih ustanova u Hrvatskoj da se bave istraživanjima povijesne i kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj uskladjujući ih s istraživanjima povijesne i kulturne baštine hrvatskog naroda. Dakako, pri tom Hrvati nisu »pretplaćeni« samo na istraživanje hrvatske, niti Srbi samo na istraživanje srpske povijesne i kulturne baštine u Hrvatskoj. Međutim, Predsjedništvo RK SSRNH sasvim je sigurno opravdano

razmotrilo prijedlog o stvaranju Odbora za historiju i kulturu srpskog naroda u Hrvatskoj koji bi mogao dati dragocjen doprinos usklađivanju i unapređivanju istraživanja.

Dakako, nužno je s tim u vezi osigurati suradnju sa znanstvenoistraživačkim ustanovama u SR Srbiji. Doista je potrebno više znanstvene i kulturne suradnje na srpsko-hrvatskoj relaciji i doista je povjesno deplasirano svako »emisarenje«.

*(Objavljeno u Danasu, 16. srpnja 1985, str.
17–19)*

XVI

Srbi, Hrvati i Srednja Evropa

S otkrićem svijeta izvan vlastitoga obzorja, s promjenom slike svijeta i predodžbe o samoj sebi stvara se moderni pojam Evrope. Od 15. do 20. stoljeća, tokom pola milenija, povijest kontinenta kao da i nije ništa drugo nego propitivanje vlastitog identiteta unutar sebe samog i u planetarnim razmjerima. Povjesno se to propitivanje ozbiljavalo i u masovnim tragedijama i u najsugestivnijim domaćnjima umra najvećih Evropljana.

Tokom istih pola milenija stubokom su se mijenjale predodžbe i evropskih etnosa o samima sebi, kao i drugih o svakome od njih ponaosob. U svim tim promjenama kontinentalni procesi ne djeluju samo spolja na procese kojima se preobražavaju pojedini evropski etnosi. Jedni su s drugima mnogostruko uvjetovani, s tim što se priroda te uvjetovanosti mijenja u dugom povijesnom trajanju, ciklički ili događajno.

U svim tim polumilenskim promjenama mijenjale su se i predodžbe što je u Evropi središte, a što periferija, što je njezin Jug, a što Sjever, što Istok, a što Zapad. Mijenjali su se i njihovi međusobni odnosi, a mijenjao se i odnos i status pojedinih etnosa i modernih nacija prema svim tim klasifikacijama.

Možda je upravo i zbog toga uvijek bilo najteže odgovoriti što je u takvoj Evropi, koja uvijek iznova dovodi u pitanje vlastiti identitet, koja se unutar same sebe uvijek iznova raslojava, Srednja Evropa. Upravo zbog svih tih upitnosti najveći hrvatski pisac, Miroslav Krleža, koga mnogi i u Mađarskoj i u Austriji i u Češkoj doživljavaju kao »domaćeg« pisca dosljedno odbija da bude kategoriziran kao srednjoevropski pisac, iako je danas bilo kakav razgovor o kulturnom identitetu Srednje Evrope nemoguć ukoliko se ignorira njegov literarni opus. Možda je upravo u njegovu slučaju ključ za razumijevanje kontroverze o Srednjoj Evropi iz hrvatske i srpske perspektive. Kao Hrvat i Evropljanin, kao pisac i erudita enciklopedijske inspiracije, Krleža je duboko bio svjestan koliko se unutar hrvatskoga bića mijenjala predodžba o njemu samome, koliko su te promjene bile kontroverzne i koliko se mijenjao odnos »Evrope« prema hrvatstvu i koliko su u tom smislu uvijek bile relativne strane svijeta na kontinentu, kao i predodžbe o onome što bi trebala biti Srednja Evropa iz hrvatske perspektive. Sa Zapada Hrvatska je Istok, sa Istočna Srbija je Zapad – samo je jedna od bezbrojnih njegovih varijacija na temu o sudbinskim razgraničavanjima evropske kulture i civilizacije na granicama srpskog i hrvatskog etničkog prostora.

Do 15. stoljeća i hrvatski i srpski etnički prostor, neovisno o nesumnjivim razlikama između jednog i drugog, nalaze se na rubu sredozemne Evrope, Evrope čiji je kontinuitet s Antikom u biti nedvojben. Neovisno o svim razlikama između istočnog, pravoslavnog i zapadnog, rimokatoličkog Sredozemlja, neovisno o svim razdobljima njihovih međusobnih odnosa od

crkvene podjele u 11. stoljeću, preko križarskih ratova do Firentinske unije u 15. stoljeću, sjeverne obale Sredozemlja nesumnjivo pripadaju istom civilizacijskom prostoru, duboko uronjenom u antičku baštinu. Uostalom, samo u takvu prostoru istočnoevropsko barbarstvo Hrvata i Srba jedino se i moglo u povijesno razmjerne kratkom vremenu transformirati do razine autentičnih državnih tvorbi, materijalne kulture i duhovnog stvaralaštva, koji su i danas, kao i tokom čitava Novog vijeka ishodište svih »preporodnih« nadahnuća i pokreta i u jednih i u drugih. U toj se perspektivi svako moderno hrvatstvo duhovno bez teškoća identificira, u vrlo različitim svjetonazorima, s baštinom knezova i kraljeva s istočne obale Jadranskog mora, od kojih je udaljeno čitav milenij. U toj se perspektivi svako moderno srpstvo isto tako bez teškoća duhovno identificira, također u vrlo različitim svjetonazorima, sa srednjovjekovnom srpskom civilizacijom i kulturom, koja nije ništa drugo nego autentična, srpska simbioza iskustava istočnog i zapadnog Sredozemlja. (Otuda dijelom potječe i tolika srpska identifikacija s Kosovom, na kojem su Srbi danas golema demografska manjina stanovništva.)

U povijesnoj svijesti Srba i Hrvata značaj njihovih srednjovjekovnih baština uvećava spoznaja da su u to doba i jedni i drugi u suštini dio svijeta koji je sačinjavao središte Evrope.

Tokom 15. stoljeća središte i srpske i hrvatske državnosti, a dijelom i etničke mase, dramatično se pomjera s juga prema sjeveru, s mediteranskog prema panonskom prostoru.

Različiti su tome uzroci unutar samoga Srpstva i Hrvatstva, ali su ipak presudni bili učinci ekspanzije

Osmanskoga carstva i Mletačke republike. Civilizacijske i kulturne promjene koje su se zbile tokom takva, »dugog 15. stoljeća« nesumnjivo su bitne za razumijevanje povijesti i jednoga i drugog naroda, ali i njihovih međusobnih odnosa. Koliko god oskudni srednjovjekovni izvori i mogli davati povoda znanstvenim i nacionalnoideološkim nesporazumima na srpsko-hrvatskim relacijama o etničkoj pripadnosti nekih »Sklavinija«, u poznom Srednjem vijeku mnogo je manje prostora za takve nesporazume. Hrvati i Srbi, pored svih sličnosti, nesumnjivo se i razlikuju u mjeri koja isključuje mogućnosti bilo kakve olake identifikacije.

Poslije 15. stoljeća, sve do početka procesa modernih nacionalnih integracija Srba i Hrvata krajem 18. i početkom 19. stoljeća, Srpstvo i Hrvatstvo, pomicajući se od juga prema sjeveru, od istoka prema zapadu, toliko će se isprožimati na raznim ljestvicama svojih socijalnih struktura, da će čitava sljedeća dva stoljeća svoje povijesti, 19. i 20-to, opteretiti, nerijetko do tražičnih posljedica, pitanjima o prirodi međusobnih odnosa.

U tome pomicanju s juga prema sjeveru daleko dramatičnije bile su promjene s kojima se suočavalo srednjovjekovno srpstvo nego hrvatstvo. Dok je ugarski kralj već od 1102. integrirao ugarsko i hrvatsko plemstvo, srpski despot Stefan Lazarević, u novim srpskim realnostima poslije Kosovske bitke (1389), priznaje vrhovnu vlast ugarskoga kralja 1403 (ili 1404) i 1411. godine postaje ugarski velikaš i jedan od najutjecajnijih državnih dostojanstvenika. Time počinje razvoj kojim će se ugarsko i srpsko društvo uveliko ispreplesti do pada srpske Despotovine (1459) i koji će s-

ljedećih pola milenija suočavati srpski i mađarski etnos, kulturu, privredu i politiku, njihove državne ideje. Međutim, nestanak srpske državnosti s padom Despotovine, kao i vjerske opreke između Srba i Mađara, unesile su povjesno novu dinamiku u srpsku povijest u panonskom prostoru. Srpski etnos se rasipao u ravnici, ona ga je »gutala«. Paradoksalno je da je u ukorijenjivanju srpskoga etnosa u panonskom, srednjoevropskom prostoru možda i presudan učinak imao isti onaj činilac koji je prekinuo srpsko srednjovjekovlje na jugu, a to je Osmansko carstvo. Učešće Srba, kao i pripadnika drugih jugoistočnoevropskih hrišćanskih naroda, u osmanskom prodoru u Srednju Evropu tokom 15. i 16. stoljeća osiguralo je društvenu promociju većih skupina Srba, obnovu privrednoga poduzetništva, osobito trgovačkoga, ali i obnovu Srpske crkve, Pećke patrijaršije (1557), na golemom prostoru od Jadranског mora do sjeverne Ugarske. Njezin prvi patrijarh bio je Makarije Sokolović, brat velikog vezira Mehmeda Sokolovića. Njezinim granicama bio je objedinjen čitav srpski etnički i kulturni prostor od juga do sjevera, što je nesumnjivo imalo znatne integrativne učinke. Osmanskim posredovanjem u ovom razdoblju nastavljeno je srpsko demografsko pomicanje s juga na sjever, isto tako kao i transfer srpske kulture. Na Fruškoj Gori, u Sremu, postupno se oblikuje najjača koncentracija srpskih manastira u Novom vijeku. U takvim okolnostima akulturacijski fenomeni među Srbima u panonskom prostoru vrlo ograničeno su mogli doći do izražaja. Kako ih je oštra duhovna, općenito kulturna granica dijelila i od islama i od rimokatoličanstva i od protestantizma, srpsko ukorjenjivanje u panonskom, srednjoevropskom prostoru u

ovom razdoblju (za razliku od prethodnog, u doba Despotovine) odlikuje se izrazitim kulturnim izolacionizmom. Iako su se time etnokulturna obilježja jasno isticala u odnosu prema drugima u istom prostoru, njihova je stabilnost isuviše ovisila o strukturi osmanske državne moći i o funkcijama srpskoga činjaka unutar nje. S promjenama koje su s tim u vezi uslijedile krajem 16. i tokom 17. stoljeća, iniciran je proces srpske reintegracije u ugarsko i hrvatsko društvo na zapadnim rubovima panonskoga prostora. Taj proces u dramatičnim transformacijama trajat će do 1918. godine i bitno će usloviti čitavu srpsku novovjekovnu povijest.

U hrvatskome slučaju etničko i državno težište pomaknuti su također s juga prema sjeveru. Hrvatska etnička disperzija nije po svojim razmjerima ništa manja od srpske, ali je ona mnogo više bila u funkciji očuvanja hrvatskoga državnog kontinuiteta. Tokom toga prenosa etničkoga i državnog težišta s juga na sjever, nakon sloma hrvatskoga plemena u okršaju s osmanском vojskom na Krbavskom Polju (1493), kao i nakon zajedničkoga ugarsko-hrvatskog sloma na Mohačkom Polju (1526), hrvatsko je plemstvo 1. januara 1527. godine izabralo Ferdinanda I Habsburga za svoga kralja. Dubinsko, strateško jedinstvo interesa hrvatskoga plemstva i dinastije Habsburga ništa tako zorno ne potvrđuje kao obostrana privrženost rimokatoličanstvu tokom svih dramatičnih epizoda reformacije i kontrareformacije u 16. i 17. stoljeću. Čak ni slom zavjere hrvatskih velikaša Zrinskih i Frankapana (1670), kao izraz konflikta dvije različite državne ideje, sa sudbonosnim posljedicama u hrvatskoj povijesti, nije u korijenu poremetio to strateško jedinstvo interesa. Uostalom, u slomu urote Zrinskih i Frankapana Dvo-

ru nije nedostajala ni znatna podrška s hrvatske strane, plemića i građana. Tokom 16. i 17. stoljeća hrvatska se povijest izrazito regionalizira između sredozemnoga Juga i panonskoga Sjevera, a među njima posreduje kontinuirano krajisko ratovanje, manje-više potpuno neovisno o stanju međudržavnih odnosa u trokutu Ugarska i Hrvatska - Osmansko carstvo - Mletačka republika. Na sve tri strane rasuti su i Hrvati i Srbi, pravoslavni, katolici i muslimani. Vjerskih konverzija u navedenom trokutu tokom 16. i 17. stoljeća ima toliko mnogo da su one i dan-današnji jedan od najvećih uzroka glavoboljama historicima koji bi poštoto-poto htjeli razmrsiti hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske etničke Gordijeve čvorove na podlozi etničko-konfesionalne identifikacije. Distribucija renesanskog i kasnije baroknog stvaralaštva u hrvatskom prostoru također je izrazito regionalizirana, u vezi s jačim kulturnim središtimma izvan hrvatskoga etničkog prostora, s vrlo jakom hrvatskom intelektualnom dijasporom širom evropskoga prostora od Italije do Rusije. Iako se između Sredozemlja i Panonije svijest o novovjekovnom hrvatskom identitetu vrlo različito oblikuje, njezine različite artikulacije nesumnjivo su u manje-više intenzivnoj komunikaciji, stvarajući bogate pretpostavke za hrvatski »preporod« u 19. stoljeću, bilo na području kulture, bilo na području političkih ideologija. U svakom slučaju, komunikacija između Juga i Sjevera, između različitih kulturnih pojaseva, nikada nije bila prekinuta, što je suštinski važan fenomen hrvatske povijesti Novoga vijeka.

Međutim, komunikacija između Sjevera i Juga je jedno, a integracija drugo. Između panonskog prostora, oblikovana savsko-dunavskim porječjem i sredo-

zemnog, oblikovana izuzetno razvedenom obalom i mnogobrojnim otočjem, u etničkom prostoru Hrvata i Srba širi se splet dinarskih planina, većinom ulančenih u pravcu sjeverozapad-jugoistok, koji pokriva veću zonu nego i panonski i sredozemni prostor. Rijetko gdje dinarske planine olakšavaju komunikaciju od sjevera prema jugu, a ta je činjenica bitno uslovila čitavu povijest i jednog i drugog naroda.

Tokom čitava Novog vijeka sredozemni uplivи uveliko su se ograničavali na jadransko otočje i uski obalni pojas i svi pokušaji Mletačke republike da u unutrašnjosti Balkanskoga poluotoka počne voditi politiku većega stila okončavali su se s neuspjehom. Mleci nisu mogli ponoviti uspjeh Rimljana.

Konfiguracija dinarskoga prostora nesumnjivo je olakšala prodor Turskoga, Osmanskoga carstva prema Srednjoj Evropi. Koliko su Turci, koji su i sami bili narod nomadskoga porijekla, osjećali prirodu dinarskoga prostora, svjedoči i umijeće s kojim su u svoj sistem integrirali vlaški, stočarsko-ratnički sloj, različita etničkog porijekla. U feudalnom sistemu, u kojem je ovisnost podložnika o zemlji bitan preduvjet njegove reprodukcije, vlasti su izuzetno pokretljiva skupina stanovništva. Takva izuzetnost morala je biti sankcionirana različitim tipovima povlastica, koje su vlasti bazično baštinili iz Srednjega vijeka i u različitim artikulacijama dobivali tokom čitava Novog vijeka, do oblikovanja modernih društava u etničkom prostoru Srba i Hrvata. Dakako, socijalna struktura takve baze usporavala je bilo kakve promjene unutar sebe same, a istovremeno je oblikovala i izrazito mitološku svijest u različitim religijskim tradicijama.

Prostorna mobilnost s jedne strane i strukturalna imobilnost s druge glavni su razlozi stalne konfliktnosti unutar toga svijeta. Kako je ta konfliktnost istovremeno bila instrumentalizirana iz različitih državnih i religijskih perspektiva, vlaško stanovništvo tokom Novoga vijeka u sebi uveliko ukorjenjuje atavističke, intolerancijske refleksje kako unutar vlastitog prostora, tako i izvan njega, prema Sredozemlju i prema Panoniji.

U panonskom prostoru, usporedno s razvojem evropske poljoprivrede, sa socioekonomskim transformacijama u obzoru »drugoga kmetstva«, tokom 17. i naročito 18. stoljeća oblikuje se Habsburška monarhija, kao izrazito kontinentalna, uveliko ravničarska i poljodjelska sila. Na podlozi svoga dvorskog, potom i prosvijećenog apsolutizma, Monarhija je uspjela ono što nisu ni Mletačka republika, a ni Osmansko carstvo, a to je otvoriti epohu globalnoga društvenog razvoja, protomodernizacije i time osigurati i povijesne mogućnosti usklađivanja interesa u ispremiješanom, multietničkom ambijentu. Takva Habsburška monarhija bila je tokom čitava 18. stoljeća izuzetno atraktivna i za mnogobrojne podanike Osmanskoga carstva, ali i Mletačke republike. Slom njezinih imperijalnih ambicija u ratu 1789–1791. godine uvjetovao je početak promjene odnosa Srba, ali i drugih balkanskih naroda, prije svega pravoslavnih, prema Habsburškoj monarhiji, što je bilo olakšano i međunarodnom afirmacijom nove evropske velesile, Rusije.

Sa usponom Habsburške monarhije tokom 18. stoljeća, u povijesnom prijelomu koji je nastao s Bečkim ratom (1683–1699), u hrvatskom i srpskom etničkom prostoru Jug konačno gubi onaj povijesni smisao koji je stekao tokom Srednjega vijeka, u razdoblju prije 15.

stoljeća. Stvaranje modernoga hrvatskoga i srpskoga društva, kao središnjeg prostora nacionalnih integracija jednih i drugih, izvorno je bilo moguće samo u granicama Habsburške monarhije. Time je suštinski bila predodređena i priroda srpsko-hrvatskih/hrvatsko-srpskih odnosa u modernoj epohi. U Srednjem vijeku, dok je etnodemografsko i državno težište Srba i Hrvata bilo na Jugu, u sredozemno-dinarskom prostoru, prostorni činioći djelovali su razdvajajuće na tokove hrvatske i srpske povijesti. Izdvajanje Bosne u središnjem dijelu dinarskoga prostora u kasnom srednjovjekovlju tome je najupečatljiviji dokaz. U Novom vijeku, s pomakom prema Sjeveru, u ravničarski, panonski prostor, dobro povezan s riječnim i drugim prometnicama uveliko u pravcu istok-zapad, u granicama Habsburške monarhije kao sve stabilnije državne tvorevine, mnogostruka prožimanja između Srba i Hrvata postaju conditio sine qua non razvoja i jednih i drugih. U tom je smislu Habsburška monarhija više učinila za različite jugoslavističke ideologije nego svi ideolozi jugoslavizma zajedno u čitavu razdoblju postojanja Monarhije. Uostalom, nakon čitava niza spisa, nastalih tokom humanizma i renesanse te baroka duž istočne obale Jadranskoga mora na ilirske i slavenske teme od 15. do 18. stoljeća, tokom 18. vijeka nastaje čitav niz novih u panonskom ambijentu, u baroknoj, klasicističkoj i predromantičkoj inspiraciji među Hrvatima i Srbima, koji su činilac dubinskih promjena nastalih i među jednima i među drugima u habsburškoj protomodernizaciji i u inicijalnim fazama nacionalnih integracija. I Srbi i Hrvati u tim procesima autentično oblikuju svoju modernu svijest prevladavajući mnogobrojne kampanilizme i regionalizme, ali i

pronalazeći prostore prožimanja jednih i drugih. U potonjem je odlučujući bio učinak prosvijećenosti i njoj primjerene vjerske trpeljivosti između katolika i pravoslavnih.

U ovakvim, konvergentnim procesima Srbi su nesumnjivo imali prijeći veći put jer su svoje srednjovjekovno, srpskobizantsko iskustvo amalgamirali s baroknim, klasicističkim i predromantičkim inspiracijama, što u Hrvata nije bio slučaj jer su izvorno sudjelovali u dominantnim stilovima epohe, s vlastitim artikulacijama i s manje ili više regionalnog zakašnjenja u odnosu prema kontinentalnim trendovima (s tim što je potonje bio i srpski slučaj).

Upravo zbog toga, inicijalna faza i srpske i hrvatske nacionalne integracije, koju se obično historiografski situira u 1790. godinu, počinje u panonskom prostoru, u granicama Habsburške monarhije. Međutim, dok u hrvatskom slučaju njezino središte ostaje nepomaknuto, u Zagrebu i banskoj Hrvatskoj, u srpskom se ubrzano seli iz perifernih, ali bogatih i utjecajnih srpskih općina u Trstu, Beču, Sent Andreji, Budimu i Pešti u Novi Sad i Sremske Karlovce, a od 1804. godine u Srbiju, zahvaćenu ustankom protiv turske vlasti. Dok u hrvatskom slučaju dijelovi plemstva i starog, merkantilnog i cehovskog građanstva u tradiciji hrvatskoga državnog prava otvaraju pitanja novoga doba, što hrvatskoj nacionalnoj integraciji daje izrazito legalistička obilježja, u srpskom slučaju, u kojem svako otvaranje procesa nacionalne integracije uključuje i pitanje o odnosu Srpstva u granicama Habsburške monarhije i Turskog carstva, zbivanja su mnogo kontroverznija. Ipak, moderna srpska nacionalna ideologija oblikuje se u granicama Habsburške monarhije, u

srednjoevropskom ambijentu i transferira u Jugistočnu Evropu, na Balkanski poluotok. U tom su smislu krajnje sugestivni životopisi Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, kao središnjih ličnosti epoha prosvjetenosti i romantizma. Neovisno o razlikama u tipovima nacionalnih integracija Srba i Hrvata, činjenica je da su nacionalnointegracijske paradigmne i u jednih i u drugih srednjoevropskog porijekla i da je smjer nacionalnih integracija sjever-jug. U srpskom slučaju se uspostavlja međuodnos sjever-jug/jug-sjever tokom većeg dijela 19. stoljeća, do 1860. godine, kada počinje prevladavati pravac jug-sjever. Međutim, kada su modernizacijski procesi u svome totalitetu u pitanju, pravac sjever-jug nije doveden u pitanje tokom čitava »dugog 19. stoljeća«. Modernizacija čitava hrvatskog i srpskog etničkog prostora u razdoblju do prvoga svjetskog rata vrši se kao sastavni dio jedinstvena srednjoevropskog procesa, sa svim prednostima i nedostacima u odnosu prema epicentrima modernizacije u Zapadnoj Evropi, s tim što je hrvatski i srpski prostor u tome procesu u granicama Srednje Evrope nesumnjivo periferni, sa svim povijesnim zakašnjenjima koje to prepostavlja. U tome povijesnom zakašnjenju i jednih i drugih, u situaciji kada krajem 19. i početkom 20. stoljeća počinje nova faza razvoja evropskog društva, glavno je izvorište nastanka modernog jugoslavenstva. Potpuno neovisno o svim političkoideoleskim kontroverzama unutar njega i kroatocentričkim ili srbocentričkim pomacima, ono prije svega nastaje kao izraz svijesti o modernizacijskim izazovima i kao izraz odbojnosti prema periferijskoj poziciji u Srednjoj Evropi. Ono isto tako nastaje kao izraz svijesti da i Hrvatstvo i Srpstvo integriraju unutar sebe i sred-

njoevropsku i jugoistočnoevropsku i južnoevropsku dimenziju i da ni jedno ni drugo svoju nacionalnu integraciju ne mogu okončati ukoliko unutar svoga iskustva ne uzmognu sintetizirati jednu novu civilizacijsku i kulturnu formulu, koja neće iznevjeriti nijedno od svojih izvorišta, a opet će biti nešto povjesno novo, samosvojno, jugoslavensko. Izlišno je ulaziti u analizu svega što moderna i secesija s tim u vezi podrazumijevaju u Hrvata i Srba, ali je važno istaći da je čitav taj napor, po svojoj duhovnoj inspiraciji, u biti ipak ostao tipično srednjoevropski, ma kako inzistirao na svojim autentičnim, čak rasnim, jugoslavenskim izvorištima.

Izvan te kontroverze nemoguće je shvatiti sve što se zbivalo u razdoblju od 1918. godine do suvremenoga doba, kada se sa svim, dubokim, u mnogim vidovima ohrabrujućim, ali i zabrinjavajućim promjenama, otvaraju nove mogućnosti reartikulacije srednjoevropskog identiteta u čitavu prostoru pa i iz srpske i hrvatske perspektive.

I Hrvati i Srbi, na čitavu njihovom etničkom prostoru, neovisno o republičkim i državnim granicama, neovisno o ideologiskim artikulacijama, kao i drugi nacionalni kolektiviteti u Jugoslaviji, danas su nesumnjivo svjesni da njihov vlastiti (ili i jugoslavenski) put u Evropu ima prije svega svoje srednjoevropsko posredovanje. Druga posredovanja, jugoistočnoevropska i južnoevropska, nesumnjivo imaju smisla prije svega u mjeri u kojoj su komplementarna sa srednjoevropskim. U izazovu s kojim je suočeno suvremeno jugoslavensko društvo i posebno Srbi i Hrvati u njemu očigledno se zrcali iskustvo pola milenija povijesti.

Da bi izbor koji će i Srbi i Hrvati i drugi žitelji Jugoslavije nesumnjivo napraviti u bliskoj budućnosti,

možda već tokom ove godine, uistinu bio povijesno utemeljen, da ne bi bio tek bljesak nacionalističke euforije u negaciji jednoga polustoljetnog ili dvadesetstoljetnog iskustva, sa tragičnijim posljedicama nego što ih je u Srba i Hrvata imao rat 1941–1945. godine, nužno je uvažiti da će u svakoj Srednjoj ili Ujedinjenoj Evropi Srbi i Hrvati i dalje biti jedni pored drugih, tačnije jedni s drugima, da evropska integracija isključuje »kineske zidove« između Srba i Hrvata, naprotiv, da evropska integracija (i posebno srednjevropska, južnevropska, jugoistočnevropska) pretpostavlja što je moguće veću komunikacijsku, tehnološku, kulturnu i svaku drugu protočnost upravo u etničkom prostoru Hrvata i Srba, koji oni tako velikim dijelom imaju i kao zajednički prostor.

U tom smislu, obnovljena Srednja Evropa, kao aspekt općeevropske integracije, može biti izuzetno konstruktivan činilac obnove povjerenja i među Srbinima i Hrvatima, unutar jugoslavenskog prostora općenito. Dakako, s pretpostavkom o demokratskom konstituiranju političke volje i izvornoj nacionalnoj suverenosti u jugoslavenskoj zajednici.

Svako alternativno mišljenje u mojoj svijesti ovih dana kontinuirano prate slike linča na jednom transilvanskom gradskom trgu. A i nacionalno ludilo uveliko je srednjevropskog porijekla, zar ne?

/Članak je prvi put objavljen u prijevodu na njemački jezik u zborniku »Standort Österreich. Über Kultur, Wirtschaft und Politik im Wandel«, ur. Gert Bacher, Karl Schwarzenberg i Josef Taus, Styria, Graz 1990. U nas je objavljen u izvorniku u sarajevskom mjesecištu »Odjek«, br. 19–20/1–31. X. '90, str. 1, 11/

Kazalo imena

A

- Antonijević, Trajko S. 244
Appendini, Marija Franjo 74
Avramović, Mihailo 239

B

- Babukić, Vjekoslav 139, 140
Baković, M. 256
Balog, Ladislav 155
Baltić, Mojsija 151, 152, 153
Banac, Ivo 233
Barac, Frano 76
Belin, Ivo 248, 249
Berić, Dušan M. 35
Bilbija, V. 255
Bilić, Aleksandar 238
Bonaparte, Napoléon I 66,
 68, 71, 77, 80, 81, 83, 84,
 86
Boppe, Auguste, 77
Brborić, Branislav 284
Brigljević, Josip 155
Brozović, Dalibor 287
Budisavljević, Srđan 197,
 198, 200

C

- Calafati, Angelo 66, 70
Cvijić, Jovan 264, 267, 289
Cvjetković, Kiril 119, 120

Č

- Čaplović (Czaplovics), Jo-
hann 97, 100
Čavlović, Pavao 124
Čubrilović, Vaso 36

Ć

- Ćepulić, Avelin 154
Ćurčin, Milan 244

D

- Dabić, Vojin S. 35
Dandolo, Vincenzo 66, 70
Davidović, Dimitrije 112
Demelić (Demelitch), Fedor
 77
Demian, Johann Andreas
 41, 42
Deretić, Jovan 93
Derkos, Ivan 138
Despot, Branko 259, 261,
 262
Dimitrijević, Tomo 265, 266
Dobrašinović, Golub 111
Dorotić, Andrija 63
Došen, M. 203
Dragičević, Risto 280
Drašković, Janko 139, 142,
 143
Drinković, Mato 200

Dvorniković, Vladimir
257-281

Đ

Đokić, R. M. 250

F

Fenješ (Fenyes), Elek 99
Frankopani 53, 300
Fritz, Gérard 161, 182
Frušić, Dimitrije 112

G

Gaj, Ljudevit 123, 125, 131,
132, 133, 139
Garašanin, Ilija 140
Gavrilović, Andra 78
Gavrilović, Mihailo 77, 79,
81, 82, 83
Gavrilović, Slavko 22, 35,
40, 93, 114, 130, 136, 137
Georgijević, Mojsije 22
Goldstein, Ivo 289
Grafenauer, Bogo 76
Grimani, Francesco 69
Grković, M. 241, 242
Gross, Mirjana, 159, 161,
162, 182, 228, 285, 286

H

Habsburg 53, 90
Ferdinand I 300
Franjo I 59
Josip II 58, 96
Marija Terezija 89
Hacquet, Balthasar 41
Haulik, Juraj 163, 164, 165

Heisinger, Alfons (Žarković A. H.) 267, 268, 269
Heraklije 163
Hroch, Miroslav 161, 162,
182

I

Ilić, M. 250
Ivančević, Ljubomir 275,
277, 278
Ivić, Pavle 93

J

Jagić, Vatroslav 237
Jelačić, Dragutin 153
Jelačić, Josip 141
Jodl, Friedrich 260
Jovanović, Dragoljub 250,
251, 252, 254, 255
Jovanović, Đorđe 278
Jovanović, Jovan P. 79
Jovanović, Petar 150
Jugović, Savić 78
Jurišić, Ivan 93

K

Kaćić Miošić, Andrija 46
Karadžić, Vuk Stefanović
11, 111, 113, 118, 120,
124, 125, 126, 129-143,
306
Karađorđević 292
Aleksandar II 258, 259
Karaman, Igor 160, 182,
228, 285
Kašić, Jovan 93
Kereszturi, Josip 58

- Kessler, Wolfgang 100
Klaić, Nada 26, 27
Kopitar, Jernej 120
Korošec, Anton 204
Kralj, Josip 59
Kraljević, Miroslav 147
Kraljević, Venedikt 119, 120
Krestić, Vasilije 8, 36
Krleža, Miroslav 193, 194, 296
Križanić, Juraj 53
Krstelj, Ivo 200
Kukuljević, Ivan 140, 146-156, 164, 165, 166, 167, 168, 175, 180, 181
Kušlan, Dragojlo 182, 183
Kvaternik, Eugen 171, 172
- L
- Lazarević, Stefan 298
Lopašić, Radoslav 124
Lorković, Mladen 98, 99
Louis XVI 51
Lovrić, Franjo 153
- Lj
- Ljušić, Radoš 8
- M
- Majstorović, Milić R. 263, 264, 265
Mamuzić, Ilija 21, 270, 271
Maret, duc de Bassano 78, 79
Marjanović, Milan 229, 230, 231, 232
- Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de 28, 71, 72, 74, 75
Martinović, Ignjat 59
Marx, Karl 241, 286
Masaryk, T. G. 232
Mašek, Ivan 124
Matić, Petar 22
Matić, Tomo 58
Mazzini, Giuseppe 203
Mažuranić, Ivan 17
Medaković, Dejan 93
Mesić, Matija 153, 173
Meštrović, Ivan 228, 229
Metternich, Clemens Wenzel Lothar 77, 78
Mioković, Mojsija 119
Mirković, Mijo 191, 192
Moačanin, Fedor 101
Moačanin, Nenad 36
Mrkalj, Sava 74, 93, 115-121
Mušicki, Lukijan 109, 110, 135
- N
- Nedeljković, Dušan 258, 259
Nestorović, Uroš 118
- O
- Obradović, Dositej 83, 123-127, 138, 306
Obradović, Jovan 154
Oćić, Petar 153, 154
Oluić, Petar 108
Orelj, Dimitrije 22
Ostojić, Tihomir 235, 236, 237

P

- Pavelić, Ante 200
Pavić, Milorad 93, 109, 125
Pavleković, Stjepan 172, 173
Pavlinović, Mihovil 17
Peršić, Ivan 200
Petranović, Branko 233
Petričević, Živko 200
Petrović, Karađorđe 77, 83,
 84, 85, 90
Petrović, Nikola 280
Popović, Dušan J. 279, 280
Popović, Gervazija 153
Pribić, Branka 183
Pribićević, Adam 256
Pribićević, Svetozar 211
Pribićević, Valerijan 200
Princip, Gavrilo 204
Popović, Petar I. 77
Preradović, Petar 141, 209
Prohaska, Ljudevit 240

R

- Rački, Franjo 176
Radeka, Milan 109, 136
Radić, Antun 269
Radić, Stjepan 232, 243, 244
Radići 276
Radović, Novica 280
Rajačić, Josif 111, 137, 149,
 150, 167, 168, 169, 171,
 178, 180, 181, 183
Rajić, Jovan 87, 124
Rajković, Đorđe 118
Runjanin, Petar 61
Ruvarac, Dimitrije 119

S

- Simić, Stojan 124
Smičiklas, Tadija 124
Soić, Venceslav 174
Solarić, Pavle 74, 104
Sokolović, Makarije 299
Sokolović, Mehmed 299
Sokrat 123, 124
Sorokin, P. A. 250
Stančić, Nikša 17, 76, 130,
 135, 227
Stanković, Đorđe 213
Starčević, Ante 143
Starčević, Šime 74
Stipetić, Zorica 213
Stojančević, Vladimir 97
Stratimirović, Stefan 65,
 118, 119
Strossmayer, Josip Juraj
 176, 177, 277
Stulli, Joakim 74
Szabo, Agneza 183
- Š
- Šafarik, J. P. 138, 139, 140
Šepić, Dragovan 285
Šetić, Nevio 76
Šidak, Jaroslav 21, 22, 26,
 27, 63, 76, 93, 130, 135,
 145, 183, 285
Šipuš, Josip 57
Škuljević, Nikola 79
Štedimlija, Savić Marković
 264, 265, 268
Šuhaj, Mirko 155, 182, 183
Šulek, Bogoslav 140

- T
Terzić, S. 274
- U
Urkhart, David 124
- V
Valentić, Mirko 36, 101
Vardian, Ivan 151
Veber-Tkalčević, Adolfo
152, 153, 156, 174, 176
Velimirović, Nikolaj 258,
275
Vilar, Pierre 161, 183
Vitković, Dimitrije 136
Vojvodić, Mihajlo 8
Vončina, Ivan 152
- Vrbančić, Slavoljub 151,
152, 154, 156
Vrhovac, Maksimiljan 64
Vučinić, Rade 77-91
Vukićević, Veselin V. 243
Vukmir, M. 241
Vukotinović, Ljudevit 178
Vuščić, Josip 154
- Z
Zlatarović, Robert 152
Zmaić, Bartol 155, 173
Zrinski 53, 300
- Ž
Živković 110
Živković, Jovan 150, 151,
171, 181
Živković, Stefan 112

Sadržaj

	Predgovor	5
I	Vojna krajina i »nova historija«	15
II	Vojna krajina i »nova historija« II	35
III	Hrvatske zemlje, francuska revolucija i napoleonski ratovi	51
IV	Rado Vučinić, izaslanik srpskih ustaničkih vlasti u dvoru Napoleona I	77
V	O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevoj dobi	93
VI	Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835–1848)	123
VII	Vuk Karadžić, ilirci i proces srpske nacionalne integracije u hrvatskim zemljama (1835–1848)	129
VIII	Hrvatski sabor 1861. o jeziku	145
IX	Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacija	159
X	Jugoslavenstvo prije stvaranja Jugoslavije	185
XI	»Glas Slovenaca, Hrvata i Srba« o stvaranju jugoslavenske države 1918. godine	197
XII	Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918–1941.	213
XIII	Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929.	227
XIV	»Karakterologija Jugoslovena« Vladimira Dvornikovića i njegova recepcija u srpskoj i hrvatskoj kulturi (1939–1941)	257
XV	Srbi u Hrvatskoj između rodoljublja i domoljublja	283
XVI	Srbi, Hrvati i Srednja Evropa Kazalo imena	295 309

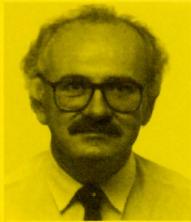
Izdavač
STVARNOST – Zagreb, Savska 1

Za izdavača
Faruk Redžepagić

Vanjska oprema
Zoran Pavlović

Tehnički urednik
Željko Lolić

Naklada 1500 primjeraka
Tisak A. G. Matoš - Samobor - 1991

Drago Roksandić rođen je u Petrinji godine 1948. Studirao je filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i povijest na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je i diplomirao. Magistrirao je godine 1980. na Filozofskom fakultetu u Beogradu radom *Bune u Senju i Primorskoj krajini (1719–1722)*, koji je objavljen u Radovima Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 15, 1982, 33–106, a doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu godine 1988. rukopisom koji je iste godine objavljen kao dvo-svećana monografija *Vojna Hrvatska: La Croatia militaire. Krališko društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)* (ŠK i Stvarnost). U posljednjih desetak godina objelodanio je stotinjak znanstvenih, stručnih i publicističkih radova na historiografske teme. Radi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao docent na Katedri za opću povijest Odsjeka za povijest.